

(2)

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ

ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА

3/1972

Зміст

Посилювати зв'язок філософських досліджень з практикою	3
Горовський Ф. Я., Шило С. Й. — Спільність радянського народу і соціалістичний національний розвиток. До 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік	9
Іваньо І. В. — Питання історико-філософської оцінки спадщини Г. С. Сковороди. До 250-річчя від дня народження мислителя	18
Хмелько В. Є. — Світогляд особи: психологічна структура і функції	30
Москаленко В. В., Матковська І. Я. (Одеса) — Всебічний розвиток особи в концепції Шарля Фур'є. До 200-річчя від дня народження	39
Дмитриченко В. С. — Українські соціалісти-сімдесятники XIX ст. про працю та її організацію в майбутньому суспільстві	48
Свінцицький В. М. (Львів) — Біокібернетика і теоретизація фізіологічного знання. (Біокібернетичний підхід у фізіології вищої нервової діяльності)	58
Конвай Б. І. — Метод як об'єкт аналізу у домарксистській філософії	66
Чудаков В. М., Цехмістро І. З. (Харків) — Мислений експеримент як метод теоретичного пізнання	77

Наукові публікації і повідомлення

Філософія в Києво-Могилянській академії. Йосиф Кононович-Горбацький	86
Архангельська А. С. (Сімферополь) — Деякі специфічні особливості художнього відображення світу	100
У редколегії «Філософської думки»	104

Наукове життя

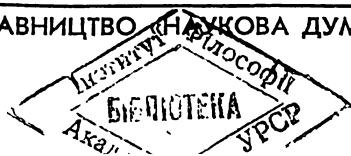
Семерик В. С., Федінченко В. А. — Діалектичний матеріалізм і сучасне природознавство	105
--	-----

Критика і бібліографія

Доронченков А. І., Левін Д. А. (Харків) — Дослідження категорії «соціально-революція»	109
Марценюк С. П. (Чернігів), Бочарова М. В. — Деякі соціологічні проблеми радянського суспільства	111
Остапенко С. В. (Нова Каховка) — Збірник з філософських питань природознавства	114
Королько В. Г., Жилін Б. Б. — Критика буржуазних концепцій морального ідеалу	117
Книжкова полиця	120

Філософія і соціологія за рубіжем

Пікашова Т. Д. — Неовіталізм і позитивізм	124
Кравченко О. М. — Методологічні хибні трактування Бріджменом операціонального визначення понять. (Операціоналізм у «філософії науки»)	130

СОДЕРЖАНИЕ

Усиливать связь философских исследований с практикой. *Горовский Ф. Я., Шило С. И.* — Общность советского народа и социалистическое национальное развитие. К 50-летию образования Союза Советских Социалистических Республик. *Иваньо И. В.* — Вопросы историко-философской оценки наследия Г. С. Сковороды. К 250-летию со дня рождения мыслителя. *Хмелько В. Е.* — Мировоззрение личности: психологическая структура и функции. *Москаленко В. В., Матковская И. Я.* (Одесса) — Всестороннее развитие личности в концепции Шарля Фурье. К 200-летию со дня рождения. *Дмитриченко В. С.* — Украинские социалисты-семидесятники XIX ст. о труде и его организации в будущем обществе. *Свиницкий В. Н.* (Львов) — Биокibernетика и теоретизация физиологического знания. (Биокibernетический подход в физиологии высшей нервной деятельности). *Конвай Б. И.* — Метод как объект анализа в домарксистской философии. *Чудаков В. Н., Цехмистро И. З.* (Харьков) — Мысленный эксперимент как метод теоретического познания. НАУЧНЫЕ ПУБЛИКАЦИИ И СООБЩЕНИЯ. Философия в Киево-Могилянской академии. Иосиф Кононович-Горбацкий. *Архангельская А. С.* (Симферополь) — Некоторые специфические особенности художественного отражения мира. В РЕДКОЛЛЕГИИ «ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ». НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. *Семерик В. С., Фединченко В. А.* — Диалектический материализм и современное естествознание. КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ. *Доронченков А. И., Левин Д. А.* (Харьков) — Исследование категории «социальная революция». *Марценюк С. Ф.* (Чернигов), *Бочарова М. В.* — Некоторые социологические проблемы советского общества. *Остапенко С. В.* (Новая Каховка) — Сборник статей по философским вопросам естествознания. *Жилин Б. Б., Королько В. Г.* — Критика буржуазных концепций морального идеала. КНИЖНАЯ ПОЛКА. ФИЛОСОФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ ЗА РУБЕЖОМ. *Пикашова Т. Д.* — Неовитализм и позитивизм. *Кравченко А. М.* — Методологическая несостоятельность трактовки Бриджменом операционального определения понятий. (Операционализм в «философии науки»).

CONTENTS

To Consolidate Connections of Philosophical Science with Practice. *Gorovsky F. Ya., Shilo S. I.* Unity of the Soviet People and Socialist National Development (On the 50th Anniversary of Formation of the Union of Soviet Socialist Republics). *Ivanyo I. V.* Problem of Historico-philosophical Estimation of G. S. Skovoroda's Heritage (On the 250th Anniversary of the Thinkers Birth). *Khmelko V. E.* Personal World Outlook: Psychological Structure and Functions. *Moskalenko V. V., Matkovskaya I. Ya.* (Odesa) — All-round Development of a Person in the Charle Fourier Conception. (On the 200th Anniversary of His Birth). *Dmitrichenko V. S.* — The Ukrainian Socialists of the 70's of the XIX Century on Labour and Its Organization in the Future Society. *Svynitsky V. M.* (Lvov) — Biocybernetics and Theoretization of Physiological Knowledge (Biocybernetical Approach in Physiology of the Higher Nervous Activity). *Konway B. I.* — Method As an Object for Analysis In Pre-Marxist Philosophy. *Chudakov V. M., Tsekhnistro I. Z.* (Kharkov) — Thought Experiment As a Method of Theoretical Cognition. SCIENTIFIC PUBLICATIONS AND COMMUNICATIONS. Philosophy in the Kiev-Mogilyansky Academy. Y. Kononovich-Gorbatsky. *Arkhangelskaya A. S.* (Simpheropol) — Some Specific Peculiarities in Artistic Reflection of the World. IN THE EDITORIAL BOARD OF "FILOSOFSKA DUMKA". SCIENTIFIC LIFE. *Semeryk V. S., Fedinchenko V. A.* — Dialectic Materialism and Modern Natural History. CRITICISM AND BIBLIOGRAPHY. *Doronchenkov A. I., Levin D. A.* (Kharkiv) — Investigation of the Category "Social Revolution". *Martsenyuk S. P.* (Chernigiv), *Bocharova M. V.* — Some Sociological Problems of Soviet Society. *Ostapenko S. V.* (New Kakhovka) — Collected Articles on Philosophical Problems of Natural History. *Zhilin B. B., Korolko V. G.* — Criticism of Bourgeois Conceptions of Moral Ideal. BOOKSHELF. PHILOSOPHY AND SOCIOLOGY ABROAD. *Pikashova T. D.* — Neovitalism and Positivism. *Kravchenko O. M.* — Methodological Shortcomings of Operational Determination of Notions in Bridgeman's Interpretations (Operationalism in "Philosophy of Science").

XXIV з'їзд КПРС зробив істотний вклад у всі складові частини революційного вчення, збагатив його новими положеннями й висновками, став важливим етапом у дальшому зміцненні зв'язків марксистсько-ленінської теорії з суспільно-історичною практикою. У матеріалах з'їзду глибоко проаналізовано й узагальнено найголовніші явища сучасності, розкрито перспективи світового суспільного розвитку, що значно розширило можливості наукового передбачення ходу суспільних процесів, дозволило партії визначити першочергові завдання комуністичного будівництва та накреслити конкретні науково обгрунтовані шляхи їх розв'язання. Порушені й з'ясовані на з'їзді питання ще раз засвідчили велику наукову і революційно-перетворювальну силу ідейно-теоретичних джерел діяльності нашої партії, продемонстрували її вміння творчо розвивати марксизм-ленінізм відповідно до нових умов та запитів життя.

Рішення XXIV з'їзду партії стали новим могутнім стимулом для дальшого розширення й поглиблення досліджень у галузі суспільних наук, а серед них і марксистсько-ленінської філософії. Вони методологічно озброїли радянських філософів для розробки фундаментальних читань діалектико-матеріалістичної філософії, глибокого дослідження діалектики розвитку суспільства, плідної роботи в галузі вивчення особливостей пізнання суспільних явищ, націлили їх на аналіз особливостей і тенденцій розвитку зв'язків між наукою і практикою, на вирішення теоретичних і практичних питань комуністичного виховання.

На рішуче піднесення науково-теоретичного рівня досліджень, на ґрунтовну розробку проблем, які мають першорядне значення для практики комуністичного будівництва, націлюють філософів республіки і рішення XXIV з'їзду КП України. З'їзд особливо наголосив на необхідності глибокого теоретичного осмислення закономірностей розвитку радянського суспільства, чіткого проведення принципу партійності, підкреслив важливість активної наступальної боротьби проти буржуазної ідеології.

Глибоке вивчення матеріалів XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України допомогло науковцям республіки чіткіше окреслити коло теоретичних проблем, філософське осмислення й наукова розробка яких має першорядне значення для успішного розв'язання завдань соціального і науково-технічного прогресу, дальшого розвитку марксистсько-ленінської теорії і боротьби проти буржуазної ідеології. Воно спонукало також до перегляду в світлі настанов партії планових завдань, сприяло вдосконаленню організації науково-дослідної роботи.

У мобілізації зусиль учених на вирішення питань, важливих для практики комуністичного будівництва, зіграла велику роль роз'яснювальна робота, проведена партією в республіці, як і в усьому Радянському Союзі. Особливе значення мали оглядові статті з актуальних проблем розвитку теорії, розміщені в теоретичних партійних журналах. Зокрема, про завдання в галузі марксистсько-ленінської філософії у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України зазначалося в огляді нашого журналу, вміщеному в «Комуністі України»¹.

¹ Див. О. Я. Лисенко, В. І. Солдатов, А. І. Уйомов. Підвищувати рівень філософських досліджень. По сторінках журналу «Філософська думка». «Комуніст України», 1971, № 1.

Значною подією в ідейному житті нашої республіки була проведена в квітні цього року в Києві наукова конференція «Актуальні питання марксистсько-ленінської теорії в світлі рішень XXIV з'їзду КПРС», ініціаторами якої виступили Інститут історії партії ЦК КП України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Вища партійна школа при ЦК КП України, Секція суспільних наук АН УРСР, Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Конференція заслухала на пленарному засіданні доповідь секретаря ЦК КП України Ф. Д. Овчаренка «Сучасна ідеологічна боротьба і виховання нової людини в світлі рішень XXIV з'їзду КПРС» і директора Інституту історії партії ЦК КП України І. Д. Назаренка «Утворення і зміцнення Союзу РСР — торжество ленінської національної політики КПРС». Широке коло актуальних проблем марксистсько-ленінської науки було розглянуто на секціях: економічні проблеми комуністичного будівництва в СРСР; соціально-політичні проблеми комуністичного будівництва в СРСР; питання історії КПРС і партійного будівництва; проблеми марксистсько-ленінської філософії; питання ідеологічної роботи партії на сучасному етапі. Конференція націлила суспільствознавців України на посилення зв'язку досліджень з життям, розробку теоретичних і практичних питань комуністичного виховання трудящих, глибоке вивчення соціальних змін, що відбуваються під впливом науково-технічної революції, на творчу розробку питань марксистсько-ленінської теорії.

Якнайтісніший зв'язок з життям, з практикою становить одну з найважливіших рис і джерело виникнення та творчого розвитку марксистсько-ленінської філософії, єдиної наукової філософії сучасності. Глибоке усвідомлення К. Марксом і Ф. Енгельсом необхідності рішучого повороту філософії до життя, вбачання в цьому повороті радикального засобу перетворення її на науку та засіб революційного перетворення дійсності відіграли вирішальну роль у здійсненні ними революційного перевороту у філософії на основі принципів матеріалістичної діалектики, узагальненні духовних надбань людства, осмисленні найважливіших суспільно-економічних явищ та здобутків науки з позицій робітничого класу. Розв'язавши найпекучіші проблеми наукового розуміння дійсності та розкривши перспективи дальшого розвитку суспільства (і цим самим давши теоретичну відповідь на запити суспільної практики), нова філософія не обмежилася «поясненням світу», цією традиційною і зрештою недосяжною для домарксистської філософії кінцевою метою. З погляду нового світогляду, повна реалізація ідеї зв'язку філософії з життям передбачала також революційну перебудову соціальної дійсності на основі відкритих законів її розвитку відповідно до назрілих потреб суспільно-історичної практики. Практично це означало знищення капіталізму і побудову суспільства на засадах комунізму.

В свою чергу перетворення дійсності є реальний історичний процес і, отже, можливе лише внаслідок революційної діяльності мас, класу, озброєного науковою загальносоціологічною теорією. К. Маркс і Ф. Енгельс вказали на пролетаріат як на єдиний клас, що здатний революційно перетворити суспільство, втілити в життя принципи, обґрунтовані ними теоретично, оскільки результати класової боротьби пролетаріату збігаються з потребами об'єктивного розвитку суспільства. «Подібно до того, — пише К. Маркс, — як філософія знаходить у пролетаріаті свою матеріальну зброю, так і пролетаріат знаходить у філософії свою духовну зброю...»²

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 397.

Єдність марксистського вчення з інтересами, об'єктивними результатами практичної боротьби і ідеалами робітничого класу з самого початку визначила його класовий, пролетарський характер. Відкриття історичної місії робітничого класу стало важливим пунктом розробки основоположниками марксизму-ленінізму ідеї зв'язку філософії з життям.

Зв'язок з політикою — важлива риса марксистсько-ленінської філософії. Критикуючи Л. Фейербаха за те, що він надто натискує на природу і зовсім мало на політику, К. Маркс зауважував: «Тим часом, це — єдиний союз, завдяки якому теперішня філософія може стати істиною»³.

Ідея зв'язку філософії з життям дістала концентрованого виразу в органічній єдності діалектичного та історичного матеріалізму з політикою КПРС. Єдність філософії і політики в марксизмі ґрунтується на спільності їх об'єктивної основи. Розкриваючи наукові основи тактики пролетаріату, В. І. Ленін писав: «Основне завдання тактики пролетаріату Маркс визначав у строгій відповідності з усіма посилками свого матеріалістично-діалектичного світогляду. Лише об'єктивне врахування всієї сукупності взаємовідносин всіх без винятку класів даного суспільства, а, значить, і врахування об'єктивного ступеня розвитку цього суспільства і врахування взаємовідносин між ним і іншими суспільствами може бути опорою правильної тактики передового класу»⁴.

Водночас практична діяльність партії збагачує марксистську філософію живим досвідом і творчим розв'язанням злободенних питань. Взаємозв'язок марксистсько-ленінської філософії з політикою ґрунтується також на служінні їх справі побудови комунізму. Марксизму-ленінізму чужі спроби відірвати філософію від політики, протиставити їх одна одній, ізолювати, філософію від боротьби партії й народу за комуністичне перетворення суспільства.

Принципові засади зв'язку марксистсько-ленінської філософії з життям стали разом з тим і джерелом її невпинного розвитку, приклади якого дали К. Маркс і Ф. Енгельс, всебічно обґрунтовуючи і конкретизуючи вихідні положення свого вчення, створюючи струнку теорію розуміння природи, суспільства й мислення. К. Маркс і Ф. Енгельс постійно враховували, глибоко аналізували й узагальнювали нові явища соціально-економічного і духовного життя, особливості розгортання класової боротьби пролетаріату, здобутки науки. В нових умовах В. І. Ленін, аналізуючи з марксистських позицій нові явища капіталістичного суспільства, новий етап класової боротьби пролетаріату та зрушення, що відбулися в природознавстві, розвинув марксизм далі. Підхід В. І. Леніна до використання ідейної спадщини своїх великих попередників, здійснений ним розвиток революційного вчення, наукове розв'язання проблем, що виникли наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст., а також великої низки питань соціалістичного будівництва склали важливу основу творчого підходу КПРС до завдань, які постають перед нею.

Грандіозні соціально-економічні зміни, що відбуваються на земній кулі в сучасну епоху, фундаментальні досягнення науки, промислове використання яких дедалі більше революціонізує виробництво і породжує нові соціальні явища, загострення класової боротьби в країнах капіталу поставили перед філософською наукою ряд актуальних філософських проблем. Численні напрями й течії сучасної буржуазної

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 27, стор. 360.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 54.

філософії виявилися неспроможними розв'язати їх. Провал цих спроб, будучи закономірним, ще з більшою силою виявив глибоку кризу буржуазної філософської думки, методологічну хибність її ідейних джерел.

У багатому на суспільні події та проблеми ХХ столітті створена К. Марксом і Ф. Енгельсом та творчо розвинута генієм В. І. Леніна і марксистсько-ленінськими партіями філософія з честю витримала випробування часом, виявилася спроможною розв'язати найскладніші теоретичні проблеми, актуалізовані особливостями всесвітньо-історичного процесу в нашу епоху, потребами практики комуністичного будівництва, міжнародного робітничого руху, національно-визвольної боротьби, бурхливим розвитком науки й техніки.

Комуністична партія Радянського Союзу постійно піклується про створення потрібних умов для успішного розвитку теорії, для розгортання досліджень в галузі марксистсько-ленінської філософії. Цією турботою проникнуті Програма КПРС, прийнята на основі рішень ХХІІІ з'їзду партії постанова ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук та підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві» (1967). Велике значення для філософів Радянської України має постанова ЦК КП України «Про заходи по дальшому розвитку наукових досліджень в галузі марксистсько-ленінської філософії та поліпшенню її викладання у вузах республіки» (1969), яка сприяла творчій активності науковців і рішучому піднесенню ідейно-теоретичного рівня досліджень, розширенню в республіці кола розроблюваних актуальних проблем.

Націлюючи радянських філософів на сміливу постановку і творче розв'язання злободених теоретичних питань сучасності на основі марксизму-ленінізму, Комуністична партія сама дає чудові зразки всебічного наукового аналізу нових соціальних явищ, творчого розвитку теорії, конкретного застосування ленінських принципів діалектичного поєднання вірності основоположним принципам революційного вчення з його творчим розвитком. «Ленінізм, як вічно живе вчення, вчення, що розвивається,— зазначається у Звітній доповіді ЦК КПРС ХХІV з'їздові партії,— був, є і буде в центрі ідейного життя партії, основою всієї її революційно-перетворюючої діяльності. Звертаючись до ідейної спадщини В. І. Леніна, партія вбачає своє, найважливіше завдання в тому, щоб на основі ленінських думок, ленінської методології знаходити розв'язання актуальних проблем комуністичного будівництва»⁵.

За останні роки в рішеннях пленумів ЦК КПРС, у документах партії, присвячених 50-річчю Жовтня, 100-річчю від дня народження В. І. Леніна, 50-річчю утворення Союзу РСР та інших, було узагальнено багатогранний досвід будівництва соціалізму і комунізму, особливості розвитку радянського суспільства, глибоко схарактеризовані події світового революційного процесу, особливості сучасного стану міжнародних відносин. Внаслідок ідейно-теоретичної діяльності КПРС було конкретизовано шляхи створення матеріально-технічної бази комунізму, розроблено сучасні методи планування і управління, способи підвищення ефективності народного господарства. У документах партії дістали висвітлення принципи питання розвитку світової системи соціалізму, уточнено характеристику загальних закономірностей соціалістичного будівництва і повніше розкрито основні риси зрілого соціалізму, схарактеризовано нові процеси в капіталістичній економіці.

Здійснюючи настанови ХХІV з'їзду КПРС і ХХІV з'їзду Компартії України, філософи республіки спрямовують зусилля на дальшу розроб-

⁵ Матеріали ХХІV з'їзду КПРС. К., 1971, стор. 116.

ку актуальних проблем марксистсько-ленінської філософії, посилення зв'язку наукових досліджень з практикою комуністичного будівництва, конкретизують плани науково-дослідної роботи у світлі завдань, поставлених КПРС, висвітлюють і пропагують питання теорії, розглянуті XXIV з'їздом партії.

Філософам потрібно ґрунтовно висвітлювати органічний зв'язок між політикою КПРС, практикою комуністичного будівництва і розвитком марксистсько-ленінської теорії, розкривати методологічне значення принципу партійності для глибокого вивчення і наукового зображення явищ, питання про ленізм як ідейну основу наукового розв'язання теоретичних і практичних проблем сучасності, показувати роль КПРС у вдосконаленні управління суспільним процесом, у розробці генеральної перспективи розвитку суспільства, конкретизації завдань комуністичного будівництва в СРСР, у зміцненні зв'язків науки з життям.

Філософам належить з'ясувати характерні риси розвинутого соціалістичного суспільства та його місце в переході людства від капіталізму до комунізму, показати шляхи і форми впливу світового соціалізму на несціалістичну частину світу, дати цілісне зображення феномена науково-технічної революції та розкрити вплив її наслідків на близьке й віддалене майбутнє людства, приділити увагу вивченню проблем розвитку світового революційного процесу, соціально-економічних особливостей системи державно-монополістичного поневолення трудящих. Тому неприпустимими є факти, коли ще видаються праці, де у кращому випадку повторюються раніше досягнуті результати, обговорюються питання неактуальні, а розгляд важливих проблем проводиться на низькому ідейно-теоретичному й науковому рівні.

У виконанні настанов партії про рішуче піднесення рівня філософських розробок і видань велику роль мають відіграти наукова критика, систематична публікація ґрунтовних оглядових статей про стан досліджень найактуальніших проблем, підготовлених спеціалістами високої кваліфікації. Доводиться констатувати, що на окремих ділянках ця робота лише бажати кращого. Оцінка стану літературно-художньої критики, яка дана в постанові ЦК КПРС «Про літературно-художню критику» (1972), значною мірою стосується і наукової критики на філософському фронті. Нині рецензенти нерідко уникають ґрунтовного розбору праць і принципової оцінки їх наукового й ідейно-теоретичного рівня, обмежуючись переліком порушуваних у них питань. Недоробками в організації і проведенні науково-критичної роботи та постановці справи з апробацією рукописів значною мірою зумовлено проникнення на сторінки наукових філософських видань результатів поверхових спостережень і поспішних узагальнень; цим же пояснюється поява незрілих з наукового та ідейно-теоретичного погляду книг та статей, де науковці, як зазначалося в Звітній доповіді ЦК КПУ XXIV з'їздові Комуністичної партії України, «вдаються до конструювання надуманих, відірваних від життя схем, більш займаються, так би мовити, «гімнастикою розуму», ніж творчою розробкою сучасних проблем»⁶.

З розвитком соціалістичного суспільства, в міру того, як виникає потреба в науковому розв'язанні дедалі більшої кількості складних соціальних проблем, у прогнозуванні близьких і віддалених наслідків схвалених і здійснюваних рішень, плануванні й управлінні суспільним процесом, зростає роль марксистсько-ленінської теорії у спрямуванні соціального прогресу, посилюються вимоги до зміцнення зв'язку теорії з практикою комуністичного будівництва. XXIV з'їзд особливо підкреслив внутрішню єдність марксистсько-ленінської теорії з практи-

⁶ Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1971, стор. 46.

кою комуністичного будівництва, значення дальшої розробки актуальних проблем розвитку марксизму-ленінізму. З'їзд наголосив на необхідності глибокого теоретичного осмислення явищ суспільного життя і найважливіших тенденцій їх розвитку як на основу, на якій можливе передбачення ходу суспільних процесів, як на засіб уникнути помилок і суб'єктивізму у розв'язанні актуальних завдань, як на джерело розвитку марксистсько-ленінської теорії.

Побудова розвинутого соціалістичного суспільства в нашій країні розкриває нові можливості для грандіозного розширення кола виконуваних одночасно соціальних завдань. Філософам належить всебічно проаналізувати їх як один з критеріїв зрілості соціалізму, зосередити увагу на дослідженні своєрідності завдань на сучасному етапі соціально-економічного розвитку нашої країни, вивченні наявних та створюваних матеріальних передумов їх успішного розв'язання.

Важливою ділянкою комуністичного будівництва в нашій країні є ідейно-теоретична робота, яку партія розглядає як виконання свого інтернаціонального обов'язку, як невід'ємну складову частину боротьби з буржуазною ревізіоністською ідеологією. «Повторення старих формул,— зазначається в Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії,— там, де вони вже зжили себе, невміння або небажання по-новому підходити до нових проблем — все це завдає шкоди справі, створює додаткові можливості для поширення ревізіоністських підробок під марксизм-ленінізм. Переконаливість критики буржуазних і ревізіоністських наскоків на нашу теорію і практику величезною мірою посилюється тоді, коли вона спирається на активний і творчий розвиток суспільних наук, марксистсько-ленінської теорії»⁷.

Здійснювана партією грандіозна теоретична діяльність, критика окремих спроб з непартійних, позакласових позицій оцінити суспільні процеси, а також викриття неспроможності догматичних уявлень, що нехтують великими змінами в житті радянського народу,— все це відіграло велику роль у створенні якнайсприятливіших умов для творчої роботи суспільствознавців, а також і спеціалістів з марксистсько-ленінської філософії.

Всебічне, глибоке осмислення нових соціальних явищ, розробка на його основі фундаментальних питань діалектико-матеріалістичної філософії, наукове розв'язання проблем, які актуалізуються потребами комуністичного будівництва,— наш священний обов'язок перед партією, народом, перед наукою.

---

⁷ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, стор. 117—118.

Спільність радянського народу і соціалістичний національний розвиток

До 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік

Півстолітній ювілей Союзу Радянських Соціалістичних Республік народи нашої країни зустрічають історичними звершеннями в комуністичному будівництві. Утворення Союзу РСР — це триумф ідей лєнінізму, торжество лєнінської національної політики Комуністичної партії. Дістали всесвітньо-історичне підтвердження переваги соціалістичного ладу, який забезпечив розв'язання національного питання, ліквідацію фактичної нерівності націй і народів, добровільне об'єднання їх в єдину непорушну сім'ю. У Постанові ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя утворення СРСР» підкреслюється, що «Радянський Союз уособлює в собі небачені раніше в історії відносини єдності і дружби вільних народів. Ця дружба — одне з найбільших завоювань соціалізму, могутня рушійна сила радянського суспільства, невичерпне джерело творчої праці трудящих усіх національностей СРСР в ім'я найбагороднішої мети — побудови комунізму»¹.

Нині, коли в нашій країні побудоване розвинуте соціалістичне суспільство, створились особливо сприятливі умови для глибокого вияву закономірностей соціалістичного національного розвитку в усіх сферах суспільного життя, для дальшого плідного розквіту і поступового зближення усіх націй і народностей.

«Постійне врахування як спільних інтересів усього нашого Союзу, так і інтересів кожної з республік, що його утворюють, — така суть політики партії в цьому питанні.

Партія і далі зміцнюватиме Союз Радянських Соціалістичних Республік, послідовно здійснюючи лєнінський курс на розквіт соціалістичних націй та їх поступове зближення»². Причому саме зближення відбувається в умовах дбайливого ставлення до національних особливостей, розвитку соціалістичних національних культур.

Втіленням єдності інтернаціональних і національних процесів у житті радянського багатонаціонального суспільства, невпинного зростання соціалістичної інтернаціоналізації усіх сфер суспільного життя виступає нова історична спільність людей — радянський народ, що склалась у нашому суспільстві в процесі соціалістичного будівництва. Будучи соціально-класовою та міжнаціональною (інтернаціональною) за своїм характером спільністю, державно організованою у формі радянської федерації, ґрунтуючись на єдиній економіці, єдиному для всіх націй і народностей марксистсько-лєнінському світогляді, вона (ця спільність) відіграє величезну роль у процесах дальшого вдосконалення соціалістичних суспільних відносин, сприяючи, зокрема, внутрішній консолідації та всебічному зближенню соціалістичних націй.

Розвиток націй і національних відносин в СРСР визначається насамперед природою спільності «радянський народ», її особливим місцем

¹ Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 року. К., 1972, стор. 4.

² Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, стор. 87.

серед історичних людських спільностей. Адже йдеться про принципово новий тип спільності людей. Соціалізм, продовжуючи і розвиваючи національну спільність, виникнення якої пов'язане з капіталізмом, покликає до життя і формує також міжкласові і міжнаціональні (інтернаціональні) спільності. За соціалізму соціально-етнічні спільності перестають бути єдиними формами людського співжиття.

Соціалістична міжнаціональна спільність має свої особливі закономірності, в яких втілюється органічне поєднання національного з інтернаціональним, має своєрідні форми внутрішнього життя і спілкування, специфічну спрямованість консолідації тощо. Якщо соціалістична внутрішньонаціональна консолідація веде до цементування національного організму, то змістом консолідації міжнаціональної спільності є становлення спільних для всіх націй (міжнаціональних) рис і особливостей. Міжнаціональна спільність — не сума націй, що утворюють її, а якісно нове об'єднання. На наше розуміння, міжнаціональну соціалістичну спільність можна визначити як притаманну переміжному соціалістичній історичну форму суспільної організації людей різних націй, що становить новий, вищий від національного рівень людської інтеграції у межах єдиної багатонаціональної держави або на міжнародній основі.

Поглиблення міжнаціональної спільності не є перешкодою вільному розвитку націй; навпаки, тут відбувається взаємне збагачення національного життя і міжнаціональної спільності. Спільність радянського народу не є продовженням національно-етнічного розвитку, хоч і справляє на нього істотний вплив. Радянський народ і в майбутньому ніколи не стане нацією, оскільки майбутнє людства не національне, а інтернаціональне. Площини національного і міжнаціонального розвитку закономірно зближуватимуться, але їх цілковитий збіг відбудеться лише на базі злиття націй у всесвітньому масштабі.

Велике методологічне і практично-політичне значення має визначення характеру і спрямованості внутрішньонаціонального розвитку в умовах поглиблення міжнаціональної радянської спільності.

Всупереч прогнозам «національних нігілістів» соціалізм не привів до руйнування національної спільності. Ще К. Маркс у творі «Громадянська війна у Франції», аналізуючи досвід Паризької Комуні, з геніальною прозірливістю писав: «Єдність нації підлягала не знищенню, а, навпаки, організації за допомогою комунального (читай — соціалістичного. — Ф. Г., С. Ш.) устрою. Єдність нації повинна була стати дійсністю за допомогою знищення тієї державної влади, яка видавала себе за втілення цієї єдності, але хотіла бути незалежною від нації, над нею стояти. На ділі ця державна влада була тільки паразитичним наростом на тілі нації»³.

Розвиваючи це положення у праці «Держава і революція», В. І. Ленін, як і К. Маркс, відкидає звинувачення опортуністів, зокрема Е. Бернштейна, на адресу Комуні в тому, «нібито вона хотіла знищити єдність нації». В. І. Ленін підкреслює, що «Маркс навмисно вживає вираз «організувати єдність нації», щоб протипоставити свідомий, демократичний, пролетарський централізм буржуазному, військовому, чиновницькому»⁴.

Соціалістичний розвиток, як це видно на досвіді нашої країни, привів до створення справжньої єдності нації, що охопила усі площини національного життя, про що свідчать глибокі консолідаційні процеси. Йдеться, по суті, про новий, соціалістичний тип національної консоліда-

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 17, стор. 334.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 389.

ції⁵, що покликаний до життя соціалізмом і відбиває його могутній вплив на національний розвиток.

Ліквідація приватновласницьких відносин і організація господарства, що розвивається за єдиним для всієї багатонаціональної країни планом, утвердження в житті принципів співробітництва і взаємодопомоги, послідовний розвиток соціалістичної демократії,— усе це відкриває широкі можливості для неухильного зростання згуртованості нації, посилення в ній різноманітних консолідаційних явищ. Консолідація націй соціалістичного типу охоплює усю сферу національного життя — як соціально-політичної і духовної, так і етнічної площини. Така всезагальність веде до небаченого в історії згуртування націй, зміцнення їх єдності та дружби. Ідеологічну основу всіх консолідаційних процесів соціалістичного типу становить пролетарський інтернаціоналізм, що виключає з них ідеї й політику національної обмеженості та шовінізму, створює сприятливий ґрунт для використання інтернаціонального досвіду, зближення з інонаціональними колективами. Нарешті, слід відзначити широкі можливості за соціалізму для свідомого «втручання» у національні консолідаційні процеси на основі глибокого пізнання їх закономірностей. Соціалістична консолідація регулюється принципами ленінської національної політики Комуністичної партії, які творчо розвиваються відповідно до запитів соціалістичної практики.

Є досить підстав для висновку, що консолідаційні процеси, які відбуваються на ґрунті інтернаціоналізму, становлять усталену і об'єктивну закономірність розвитку соціалістичних націй, є специфічною формою вияву тенденції до їх розквіту. Важливо підкреслити комплексний характер соціалістичної національної консолідації, кінцевим підсумком якої є зміцнення соціально-економічної, морально-політичної, духовно-психологічної та етнічної єдності.

Сутність національної консолідації визначається загальними закономірностями розвитку радянського суспільства, виявляється на основі його соціально-політичної та ідейно-психологічної єдності. Вирішальне значення для її поглиблення має соціалістична практика, відносини співробітництва і товариської взаємодопомоги. Соціалістичні виробничі відносини, породжуючи новий тип національної спільності, покликають водночас до життя і специфічну соціалістичну закономірність національної консолідації.

В основоположників наукового комунізму виразно підкреслюється залежність внутрішньонаціонального розвитку від єдності трьох компонентів — національних продуктивних сил, внутрішньонаціональних та інонаціональних зв'язків⁶. За капіталізму ця єдність часто порушується або виявляється у спотворених формах. Буржуазні суспільні відносини в їх «зрілому» вигляді гальмують економічний і соціальний прогрес націй, що в свою чергу негативно позначається на внутрішньонаціональних процесах. Капіталізм поділив нації на гноблені і гноблячі і породив національні антагонізми, ворожнечу, які стали «нормою» міжнаціональних відносин в буржуазному світі. На такому ґрунті паразитують або

⁵ Поняття «консолідація націй» досить широке, чим, напевне, пояснюється його дещо неоднозначне тлумачення в літературі. Окремі дослідники схильні вважати консолідацію суто етнічним явищем. І нині термін «національна консолідація» застосовують лише до характеристики націй, що склалися на донаціональній етнічній основі. Однак такі міркування, на наш погляд, не узгоджуються з соціалістичною практикою. Вони залишають поза увагою широкий соціальний аспект національної консолідації і вирішальне значення соціалізму для національного відродження «старих націй», ігноруючи важливі консолідаційні (в тому числі етнічні) процеси, що відбуваються в них за нових соціальних умов.

⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 19.

націоналістичні концепції на зразок «теорії єдиного потоку», «опори на власні сили», або різноманітні космополітичні ідейки.

В умовах соціалізму діяння складників внутрішньонаціонального розвитку розгортається на принципово новій соціальній базі. Суспільна власність на засоби виробництва усуває елементи антагонізму в цьому процесі, забезпечує бурхливий розвиток продуктивних сил, утверджує спільну працю всіх національностей на благо Батьківщини.

У період розвинутого соціалізму дедалі повніше розгортаються життєві сили і здібності кожної нації чи народності. Для цього завершального етапу національної консолідації характерний високий ступінь внутрішньонаціональної згуртованості, органічне поєднання національного розвитку з дальшим цементуванням загальнорадянської спільності, зростання інтернаціоналізації суспільного життя, ліквідація залишків колишньої економічної і культурної нерівності націй.

Таким чином «організацію єдності нації» за соціалізму неправомірно тлумачити в дусі самоізолюваного автократичного внутрішнього розвитку, як це у свій час намагалися робити О. Бауер та деякі інші дрібнобуржуазні теоретики. На їхнє розуміння «соціалістичний суспільний лад... розчленовує людство на національно-обмежені суспільства», тут начебто «відбувається групування людства в автономні національні суспільства» тощо.

Суспільна практика підтверджує, що розквіт і пов'язана з ним консолідація націй в умовах соціалізму не є процесом поглиблення національної диференціації. Внутрішня єдність націй утверджується на ґрунті їх неухильного зближення. Адже найглибшим джерелом розвитку будь-якої соціалістичної нації є дружба між народами, їх братерська співдружність і безкорислива взаємодопомога. Процес розквіту не тільки не веде до національного відособлення, а, навпаки, сприяє згуртуванню націй, створює умови для закономірної соціалістичної інтеграції. Зближення націй і соціалістична внутрішньонаціональна консолідація — взаємозумовлені процеси, метою яких є забезпечення вільного розвитку націй і посилення їх спілкування на соціалістичному ґрунті.

Поряд із розширенням внутрішньонаціональних консолідаційних процесів міцніє життєздатність радянського народу, що пройшла суворе випробування часом. Життєздатність кожної соціалістичної нації і життєздатність радянського народу як нової спільності перебувають в діалектичному взаємозв'язку, що виявляється в різних ланках єдиного у своїй соціально-політичній спрямованості процесу внутрішньої консолідації соціалістичних націй та поглиблення спільності радянського народу.

Насамперед це стосується взаємодії їх економіки, що становить взаємозв'язаний народногосподарський комплекс, який охоплює народне господарство республіки і розвивається за єдиним державним планом в інтересах усієї країни в цілому і кожної республіки окрема. У площині внутрішньонаціонального розвитку це відкриває широкі можливості для неухильного вдосконалення розміщення продуктивних сил, веде до вирівнювання економічного розвитку різних районів національної території. На Україні, наприклад, поряд з високими темпами росту промислових центрів Донбасу та Придніпров'я швидко розвивається промисловість у Південному і Південно-Західному економічних районах. При збільшенні приросту промислової продукції по республіці за 1965—1970 роки пересічно на 49%, в Південному економічному районі він зростає на 57%, а в Південно-Західному — на 52%. Спостерігається «підтягування» в минулому відсталих західноукраїнських областей до середньореспубліканського рівня. Аналогічні процеси відбуваються в

економічному житті білоруської, азербайджанської та інших соціалістичних націй.

Що ж до комплексного розвитку економічних районів (республік), то тут мається на увазі не ізольоване їх існування, а розгортання найбільш раціональних напрямів виробництва, які добре «вписуються» у загальнодержавний поділ праці. Будь-яке інше тлумачення комплексності може породжувати місницькі тенденції та націоналістичні збочення. Прикладом комплексного розвитку економіки є господарство України, спеціалізація якого враховує сприятливі природні та історико-економічні фактори та загальнодержавні потреби. Досить нагадати, що собівартість майже переважної більшості найважливіших видів промислової продукції, які випускаються тут, нижча за середньосоюзну. Як підкреслив XXIV з'їзд Компартії України, республіка і далі розвиватиметься як одна з найважливіших паливно-енергетичних, металургійних та машинобудівних баз Радянського Союзу. Вирівнювання і піднесення рівнів економічного, соціально-політичного і культурного розвитку стали важливим чинником швидкого і всебічного прогресу всіх радянських республік, усього економічного організму країни. Якщо у 1962 році співвідношення між максимальним і мінімальним рівнями промислового розвитку економічних районів країни дорівнювало 4 : 1, то в 1968 році за часткою національного доходу на одного працездатного це співвідношення становило вже 1,8 : 1. У 1969 році десять союзних республік мали темпи зростання національного доходу вищі за середньосоюзні. Однак усе ще залишаються значними відмінності між республіками і економічними районами щодо створення додаткового продукту на одного працездатного, зростання продуктивності праці тощо.

Щоб подолати ці відмінності, Комуністична партія послідовно тримає курс на посилення розвитку окремих районів країни. Цей партійний курс дістав своє відбиття і в Державному плані розвитку народного господарства СРСР на 1971—1975 роки, яким передбачаються випереджальні темпи зростання промислового виробництва для ряду республік, а також деякий перерозподіл національного доходу.

Спільну основу розвитку націй і міжнаціональної спільності становить однотипна соціальна структура як вираз об'єктивного і закономірного процесу переростання соціалістичних виробничих відносин у комуністичні. Йдеться про досягнення рівності і соціальної однорідності, подолання істотних відмінностей між містом і селом, між людьми розумової і фізичної праці. Зближення класів і соціальних верств радянського суспільства справляє величезний вплив на весь спосіб життя окремих націй і загальнорадянську спільність, веде до прискороного відмирання віджилих національних традицій і поглиблення міжнаціонального співробітництва, активізує процеси спілкування націй. При цьому особливо зростає роль робітничого класу, якому, за Марксом і Енгельсом, «в усіх націях властиві одні й ті самі інтереси і у якого вже знищена національна відособленість...»⁷.

Політична консолідація соціалістичних націй і радянської спільності забезпечується єдністю принципів державного життя всіх радянських націй на основі демократичного централізму і соціалістичного федералізму, радянської соціалістичної демократії. Ця єдність зумовлена розширенням соціальної бази соціалістичної держави і перетворенням останньої в загальнонародну організацію; дальшим зближенням представницької і безпосередньої демократії і ширшим залученням трудящих до управління державними й громадськими справами; розширенням прав союзних республік і дальшою демократизацією державного

⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 57.

й суспільного життя, яка враховує і вдало поєднує інтереси центру й місць; неухильним удосконаленням форм національної державності у світлі назрілих завдань комуністичного будівництва.

Життєвою основою політичної єдності соціалістичних націй є заснована за накресленням В. І. Леніна багатонаціональна соціалістична держава — СРСР — добровільний союз рівноправних і суверенних республік, побудований на принципах пролетарського інтернаціоналізму, єдності економічної і політичної організації суспільства, на спільності ідейного і культурного життя. Всебічно обґрунтовані В. І. Леніним принципи радянської федерації забезпечують як справжню рівність і суверенність народів, їх внутрішню консолідацію, так і умови для їх всебічного зближення. Відмінність радянської федерації од буржуазної полягає не тільки в її принципово іншій класовій сутності і цілях, а й у нових її організаційно-політичних формах. В процесі комуністичного будівництва зростає значення Союзу РСР як державної форми спільної боротьби вільних народів за програмні цілі партії, комуністичні ідеали.

Якщо на початкових етапах соціалістичної перебудови створення національної державності в тій чи іншій формі було головним чином одним з найістотніших виявів політичної рівності національностей, то тепер можна з цілковитою підставою твердити, що національна державність є до того ж одним із дієвих прискорювачів розквіту націй та їх зближення, зміцнення їх соціально-політичної єдності. Неухильне розширення інтернаціональних основ соціалістичної національної державності сприяє її органічному поєднанню з союзною державністю, що, однак, не веде до швидкого «вивітрювання» національної форми державної організації соціалістичного суспільства.

У процесі перетворення соціалістичного інтернаціоналізму на керівництво до дії для всіх націй і народностей відбувається ідейна консолідація націй та усїєї радянської спільності. Внутрішня ідейна єдність кожної соціалістичної нації утверджується в боротьбі за соціалізм і комунізм, вона є відображенням економічної, соціально-класової і політичної консолідації соціалістичного типу. Тут особливого значення набуває розвиток національних за формою і соціалістичних за змістом культур, патріотичних та інтернаціоналістичних почуттів радянських людей.

На ґрунті розквіту, зближення і взаємозбагачення культур соціалістичних націй далі розвивається єдина радянська багатонаціональна культура. Вона глибоко інтернаціональна, оскільки, поряд з соціалістичним змістом культур народів СРСР включає спільні риси їх життєвого досвіду, в цілому однакові засоби і методи організації культурного життя і художньої творчості тощо. Загальнорадянську культуру характеризує насамперед єдина загальнодержавна система освіти, масових засобів комунікації. Ця культура не є простою арифметичною сумою національних культур, вона становить їх взаємодію, виступає як ціле щодо кожної з них.

Таким чином, можна зробити висновки про принципову єдність джерел, що живлять процеси економічної, соціально-політичної та духовної консолідації соціалістичних націй та радянської спільності. Цими джерелами є радянський державний і суспільний лад, соціалістична власність і соціалістична система господарювання, марксистсько-ленінське інтернаціональне вчення.

Соціалістичний національний розвиток дістав також свій вияв в етнічних процесах, що охоплюють мовне життя нації, її побутово-культурні традиції, а також галузь національної психології та самосвідо-

мості. В різних соціалістичних націях глибина і обсяг етнічних перетворень різні, однак ці перетворення спостерігаються як серед молодих націй, так і серед тих, генезис яких відбувався ще в дореволюційну добу (російської, української, вірменської тощо). Зокрема, стосовно української соціалістичної нації можна говорити про такі етнічні явища, як уніфікація усного літературного мовлення, уніфікація сільського житла та інших елементів побуту, зрослу національну соціалістичну самосвідомість тощо. Примітним явищем в мовно-культурному житті української нації є поширення двомовності (українсько-російської).

Консолідація радянського народу як міжнаціонального утворення не є етнічним процесом. Разом з тим життєдіяльність цієї спільності пов'язана з певними етнічними явищами. Це, зокрема, перетворення російської мови на засіб міжнаціонального спілкування, вироблення загальнорадянських інтернаціональних побутових традицій, поглиблення почуття належності до радянського народу як нової історичної співдружності. «Мабуть, немає людини, — говорив Л. І. Брежнев, — яка б не відчувала невикоріненого почуття любові, прихильності до землі дідів і прадідів, до рідної культури, до своєї мови, своїх традицій і звичаїв. Та в соціалістичному суспільстві це почуття — почуття патріотизму переростає кордони, окреслені національною приналежністю, наповнюється новим змістом. Всі ми, хоч би в якій республіці ми не жили, — радянські патріоти, діти єдиної соціалістичної Батьківщини»⁸.

Нерозривна єдність внутрішньонаціонального розвитку і міжнаціональної інтеграції в умовах соціалізму є найпереконливішим спростуванням спроб протиставити інтернаціональне національному, красномовним свідченням єдності і нероздільності національних та інтернаціональних завдань робітничого класу й усіх трудящих, далекоглядності національної програми ленінізму.

Наслідком взаємодії соціалістичного національного розвитку і загальнорадянської спільності буде повна міжнаціональна єдність. Вона передбачає ліквідацію залишкових елементів нерівномірності економічного розвитку республік, оптимальне використання соціалістичного поділу праці в інтересах усіх націй, гармонійне поєднання комплексного розвитку республік і областей із загальнодержавним плануванням на основі могутнього піднесення продуктивних сил; подолання елементів нерівномірності соціального складу окремих націй, досягнення високого рівня соціальної однорідності усього радянського народу; дальше зміцнення політичної організації радянського суспільства шляхом розгортання соціалістичної демократії в усіх її проявах і максимального використання потенції, закладених у принципах соціалістичної федерації і автономії; завершення соціалістичних перетворень у галузі культури, усунення елементів нерівномірності в культурному розвитку окремих націй і республік, подолання націоналістичних передсудів і пережитків; високий ступінь духовно-психологічної єдності народів СРСР, перетворення інтернаціональних загальнорадянських норм моралі і психології у правила поведінки для усіх трудящих.

Досягнення повної єдності націй означатиме також піднесення на якісно новий, вищий рівень міжнаціональної спільності — радянського народу, ще більше поглиблення дружби народів, їх згуртованості навколо Комуністичної партії; воно нерозривно пов'язане з утіленням в життя програми побудови основ комуністичного суспільства.

Повну міжнаціональну єдність, що досягається в рамках однієї країни, так само як і утвердження в цій країні нової історичної міжна-

⁸ «Правда» від 15 травня 1971 року.

ціональної спільності, неправомірно ототожнювати із злиттям націй, що можливе лише як світове явище.

Ті самі чинники, що зумовили появу націй (зростання продуктивних сил і суспільного поділу праці), потреби економічного, політичного і духовного життя врешті-решт приведуть суспільство до зрілої комуністичної форми людської спільності. Це не буде поверненням до соціально-етнічних типів. Як і всяке діалектичне заперечення, майбутнє злиття націй в «комуністично об'єднане людство» успадкує все те найкраще, що виробили народи на попередніх етапах свого соціально-етнічного життя.

Втілення у життя накреслень партії в галузі національних відносин значною мірою залежить від рівня теоретичних досліджень та творчого узагальнення досвіду національного будівництва. Ця проблематика вимагає комплексного вивчення національних та міжнаціональних процесів із використанням новітніх статистичних джерел, підсумків перепису населення, конкретно-соціологічних досліджень, матеріалів етнографічних, мовознавчих та психологічних досліджень. Значного поліпшення потребує і сама методика дослідження. На порядку денному — вироблення об'єктивних критеріїв та уніфікованих індексів, що можуть характеризувати зокрема рівень консолідації націй в її різних проявах. Дослідження не виключає також (на більш віддаленому етапі) розробки, на основі нагромаджених і осмислених даних, перспективної моделі соціалістичної нації. Таке соціальне моделювання безперечно стане в нагоді як державним, так і громадським організаціям, озброїть їх при накресленні і здійсненні відповідних заходів у галузі національної політики.

Суспільствознавці покликані розкрити шляхи і напрями дальшої консолідації радянської спільності. Це відкриває широкі можливості для глибокого прогнозування соціального розвитку як радянського суспільства, так і світової соціалістичної співдружності.

Монолітна єдність радянського народу як історичної багатонаціональної спільності людей утілена в органічному злитті радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, що виявляє себе в помислах і практичних ділах трудівників кожної республіки на всіх ділянках комуністичного будівництва. Почуття патріотизму переростає межі національної належності, наповнюється загальнорадянським змістом, гордістю за свою соціалістичну Батьківщину, за великі звершення радянських людей.

XXIV з'їзд партії, виходячи з програмної настанови не допускати ні ігнорування, ні роздування національних особливостей, у повній відповідності із закликом В. І. Леніна «думати не про свою тільки націю, а вище неї ставити інтереси всіх, їх загальну свободу і рівноправність»⁹, приділив першорядну увагу вихованню усіх трудящих в дусі соціалістичного інтернаціоналізму, непримиренності до проявів націоналізму. Виховання радянських людей як справжніх патріотів та інтернаціоналістів, — ефективна зброя для знешкодження буржуазної пропаганди в її намаганнях викликати у радянських людей прояви місництва, націоналізму на противагу загальнорадянській гордості.

Основним змістом інтернаціонального виховання на сучасному етапі комуністичного будівництва є глибоке роз'яснення принципів ленінської національної політики нашої партії, показ благотворного впливу процесів розквіту і зближення соціалістичних націй на всі сфери життя

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 321.

радянського суспільства (економіку, політику, ідеологію, мораль, культуру, побут), розвиток у кожного радянського трудівника таких чудових рис, як соціалістичний патріотизм та інтернаціоналізм. «Головне, — всемірно зміцнювати в масах свідомість належності до єдиної соціалістичної Батьківщини, до великої інтернаціональної сім'ї будівників комунізму»¹⁰.

Ураховуючи місце і роль нової багатонаціональної радянської спільності як найхарактернішого втілення закономірного зростання соціалістичної інтернаціоналізації усіх сфер суспільного життя, як могутнього джерела дальшого розквіту і зближення соціалістичних націй, XXIV з'їзд КПРС закликав і надалі робити все для того, щоб міцніла спільність інтересів усіх класів і соціальних груп нашої країни¹¹.

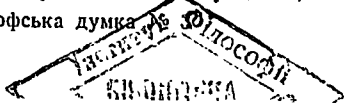
* * *

В развитии социалистическом обществе происходит дальнейшее совершенствование национальных отношений. Политика партии состоит в том, чтобы обеспечить всесторонний расцвет и сближение социалистических наций, сочетание национального и интернационального во всех сферах общественной жизни. Ярким проявлением единства национального и интернационального является становление новой исторической общности людей — советского народа. Консолидация этой межнациональной общности и консолидация социалистических наций дополняют друг друга, органически переплетаются на путях социального прогресса. Их социально-экономическое, политическое и духовное развитие питается общими источниками — советским государственным и общественным строем, социалистической собственностью и системой хозяйствования, марксистско-ленинским мировоззрением. Социалистическое национальное развитие приводит к достижению полного межнационального единства, которое, однако, неправомочно отождествлять со слиянием наций как явлением мировым.

Обществоведы призваны глубже изучать процессы внутринационального и межнационального развития, разработать современную методику этих исследований.

¹⁰ «Правда» від 11 березня 1972 року.

¹¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 87.

Питання історико-філософської оцінки спадщини Г. С. Сковороди*

До 250-річчя від дня народження мислителя

Ідейна спадщина Григорія Сковороди, яка належить до визначних надбань української прогресивної культури, є явищем незвичайним і складним. Ленінське положення про необхідність оцінювати діячів минулого не на основі того, чого вони не зробили, а на основі того, що вони зробили порівняно зі своїми попередниками, допомагає виявити те прогресивне в спадщині Сковороди, що було внеском у вітчизняну та загальносвітову філософську думку.

Давно висловлено думку про те, що філософія Сковороди — це він сам зі своїм способом життя та своєю незвичною біографією. Такий погляд знайшов як противників, так і прихильників. Перші намагалися будь-що розмежувати вчення Сковороди і його власну долю, підкреслюючи, що мислитель передусім створював філософське вчення, придатне для всіх людей. Інші твердили, що Сковорода не створив філософії поза власним життям, а тільки намагався своїми творами довести правильність обраного ним способу життя і соціальної поведінки. Уже те, що це питання поставало перед дослідниками, свідчить про своєрідність ситуації, незвичайність зв'язку між особистістю мислителя та його вченням. Не поділяючи цілком жодного з цих поглядів, маємо визнати, що розглядати філософські ідеї Сковороди, не аналізуючи зв'язку його поглядів зі способом власного життя філософа — означає ігнорувати прикметні особливості його світогляду.

Сковорода поєднує в собі філософа і письменника, і його місце в історії української культури великою мірою визначається його внеском у розвиток красного письменства. Він сприяв збагаченню літературно-поетичних форм глибоким філософським змістом, чим започаткував традицію, яка стала згодом однією з характерних ознак української літератури.

Ідеї Сковороди, що відбилися в літературно-художніх творах, зокрема піснях, пробивали собі дорогу до свідомості прогресивних представників інтелігенції та народу, хоча власне філософська спадщина письменника-мислителя майже протягом ста років по його смерті залишалася незібраною і невиданою, що, зрозуміло, обмежувало її вплив на формування суспільної думки.

Складна й суперечлива постать Сковороди не раз опинялася в центрі боротьби прогресивних та реакційних ідейних напрямків. Ця боротьба навколо ідейної спадщини видатного мислителя продовжується й нині. Реакційні ідеологи буржуазно-націоналістичного спрямування вихваляють найслабші риси світогляду мислителя, прагнучи видати історично обмежені сторони філософії Сковороди за суть його вчення.

Передові діячі української культури на всіх етапах зробили багато, щоб виявити і показати зв'язок ідейних шукань Сковороди з прогресивними прагненнями рідного народу. Серед його шанувальників першої половини ХІХ ст. можемо назвати І. Котляревського, Г. Квітку-Основ'яненка, П. Білецького-Носенка, І. Срезневського. Постать Сковороди.

* Стаття публікується в порядку обговорення.

особливо цікавила Шевченка, який і в художній творчості, і в листах не раз звертався до з'ясування його місця в історії громадської думки.

У другій половині XIX ст., завдяки новим публікаціям, інтерес до Сковороди зростає, наслідком чого є не тільки нові дослідження про мислителя, а й засвоєння й переосмислення його прогресивних ідей. Досить згадати яскравий виступ на захист Сковороди М. Костомарова, статті та висловлювання про нього О. Потебні, П. Житецького, М. Коцюбинського, І. Франка. Найбільш пройняті чуттям історизму оцінки І. Франка, на думку якого Сковорода є найвизначніший «духовний діяч» XVIII ст., «цілком нове явище» в українській культурі з «поглядом освіти, широти поглядів і глибини думок»¹.

Є чимало свідчень про вплив учення Сковороди на російських письменників та мислителів. Лев Толстой визнавав, що в світогляді Сковороди є багато «дивовижно близького» йому, і відзначав органічну єдність учення українського мислителя і обраного ним способу життя. Відомі також висловлювання про Сковороду М. Лескова, М. Горького. Показовою є увага до спадщини Сковороди В. Бонч-Бруевича, який у 1912 році видав том творів українського філософа з власними коментарями.

Вплив життя і творчості Сковороди виразно позначився на характері естетичного осмислення дійсності П. Тичиною, а сам образ мандрівного філософа став одним із провідних в його творчості. Писали про Сковороду і М. Рильський, А. Малишко, В. Симоненко, російські поети М. Заболоцький і Є. Винокуров та інші. Нині тема Сковороди звучить в поезіях Д. Павличка, І. Драча та інших українських радянських поетів. Тема Сковороди є однією з улюблених і в майстрів українського радянського живопису, зокрема І. Іжакевича, К. Трохименка, В. Касіяна, Т. Яблонської, Я. Музики.

Звертання до філософського і художньо-естетичного осмислення біографії та ідейної спадщини Сковороди — свідчення того, яке вагоме місце в культурі належить мислителеві, від дня народження якого минає ось уже 250 років.

В історіографії української філософської думки спадщина Григорія Сковороди посідає вельми помітне місце. Це засвідчує видана кілька років тому біобібліографія².

Перша спроба аналізу філософського вчення Сковороди міститься в біографічному нарисі М. Ковалинського (1795)³. Шкода, що вона й досі недостатньо уважно проаналізована. Протягом майже всього XIX ст. висновки Ковалинського для більшості були основним джерелом знайомства зі світоглядом Сковороди. І не випадково через сто років після смерті Григорія Сковороди талановита дослідниця Олександра Єфименко писала: «Ми ніби пам'ятаємо, а з другого боку, ніби зовсім забули Сковороду: добре відчуваємо, що треба шанувати його пам'ять, і нечітко усвідомлюємо, за що ми його повинні шанувати»⁴.

Дослідження філософської спадщини мислителя по-справжньому почалося лише в 90-ті роки минулого століття у зв'язку з 100-річчям від дня його смерті. Тоді з'являються праці Д. Багалія, О. Єфименко, Ф. Зеленогорського, Ф. Кудринського, М. Петрова, а згодом — В. Леонтовського, В. Ерна та багатьох інших. Посилений інтерес до філософії Сковороди через 100 років після його смерті був викликаний не тільки

¹ І. Франко. Южнорусская литература. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. 81, 1904, стор. 307.

² Григорій Сковорода. Бібліографія. Харків, 1968.

³ Див. Григорій Сковорода. Твори у двох томах, т. 2, К., 1961.

⁴ А. Єфименко. Філософ із народа. «Южная Русь», т. II, СПб, 1905, стор. 237.

ювілейними міркуваннями, а й дійсною потребою визначити місце спадщини мислителя в історії вітчизняної та світової філософської думки. В цей час набувають популярності зіставлення Сквороди з античними філософами, пошуки співзвучності ідей Сквороди з тими, що існували в російському суспільстві у другій половині XIX ст. Йдеться зокрема про Льва Толстого. Хоча загалом, як свідчить, наприклад, книжка В. Ерна⁵, дворянсько-буржуазна думка того часу не спромоглася дати належної історичної оцінки спадщині Сквороди, вже тоді стало очевидним, що філософія Сквороди не є незрозумілим, реліктовим явищем, породженням спантеличеної уяви, що в ній глибоко оригінально поставлені проблеми, які й у наступні часи хвилювали людську думку.

Тільки в пожовтневий період було зібрано і опубліковано всю відому філософську та літературну спадщину мислителя, детально вивчено її фактичний бік, біографію і ідейні зв'язки Сквороди з розвитком прогресивної філософської думки. Вельми інтенсивно досліджували творчість Сквороди в 20-х роках (праці Гн. Хоткевича, П. Пелеха, В. Петрова, А. Ладженського, А. Ковалівського, І. Очинського, П. Демчука, Б. Скитського та інших). Тоді ж Д. І. Багалій синтезує набутки сквородинадознавства у монографії⁶. У працях названих дослідників немає одностайності в оцінці поглядів українського мислителя; далеко не все у них переконливо, хоча трапляється чимало метких спостережень та висновків про зміст і характер його вчення.

Розкриттю суттєвих сторін філософії Сквороди в 40—60-і роки сприяли статті й монографії О. Трахтенберга, З. Мелещенка, Т. Білича, І. Табачникова, П. Шкуринова, А. Брагінця, Д. Остринина, М. Редька. Праці цих авторів, різні за своїм науковим рівнем, зіграли загалом важливу роль у критичному освоєнні спадщини мислителя. У них визначено і проаналізовано ідеї, які містяться у творах філософа, зокрема позицію мислителя у розв'язанні основного питання філософії, погляди на релігію, церкву та церковні установи, його критику пороків тогочасного суспільства. Але вся складність світогляду Сквороди, яка є відображенням суперечностей історичного розвитку України у XVIII ст., на нашу думку, досі залишається ще недостатньо з'ясованою.

Нерідко дослідники виявляють нахил до спрощення надзвичайно складних моментів розвитку свідомості мислителя та до модернізації його поглядів. Недаремно В. Д. Бонч-Бруевич, видавець і знавець Сквороди та літератури про нього, в одному зі своїх листів ще у 20-х роках застерігав проти модернізації поглядів мислителя радянськими дослідниками⁷.

Найбільшою мірою ця модернізація відбилася в дослідженнях Т. Білича. Його книжка — одна з перших великих повоєнних праць про Сквороду і є багато в чому цікавим дослідженням, зокрема завдяки зібраному фактичному матеріалові. В основу свого дослідження автор кладе положення, що «висхідним пунктом його (Сквороди.— І. І.) філософської системи є визнання єдиного вічного матеріального начала — *materia aeterna* — матерія вічна»⁸. Позиція автора в оцінці вихідного пункту філософської системи Сквороди не впливає однак з уважного аналізу основних положень філософа. «Матеріалістична тенденція пронизує основні частини його (Сквороди.— І. І.) філософської

⁵ В. Ф. Ерн. Григорий Саввич Скворода. Жизнь и учение. М., 1912.

⁶ Д. І. Багалій. Український мандрівний філософ. Гр. Сав. Скворода. Харків, 1926.

⁷ Див. В. Д. Бонч-Бруевич. Про Г. С. Сквороду. «Радянське літературознавство», 1958, № 3, стор. 90—92.

⁸ Т. А. Білич. Світогляд Г. С. Сквороди. К., 1957, стор. 65.

системи»⁹, — робить висновок Т. Білич в іншому місці, але не з'ясовує того, який зміст вкладає Скворода в поняття «матерія» і що саме означає у нього «єдине начало».

Спірними є й інші твердження, зокрема те, що філософ вказує, перш за все, на природу, а бог у нього — лише богословський додаток до природи, як данина своєму часові, а також результат філософської непослідовності мислителя¹⁰, — оскільки поняття «природа» у Сквороди не однозначне. Нарешті, таким є й висновок Т. Білича щодо своєрідності мислителя у розв'язанні питання про взаємодію матеріального та ідеального: Скворода підкреслює, що для нього як фізичне, так і духовне є результат вічної матерії, вияв природи. Зв'язок у філософії Сквороди вічно живої субстанції — вічної матерії з духовним виявом її — є особливість, із якої випливає його гілозоїзм. Таке розуміння субстанції і зв'язку духовної властивості матерії з єдиним началом — вічною матерією — ставить Сквороду поряд з такими видатними мислителями, як Б. Спіноза, і деякими представниками французького матеріалізму XVIII ст.¹¹ Наведене висловлення — яскраве свідчення недодержання дослідником проголошеного ним же принципу, що для розуміння філософської системи Сквороди треба виходити не з окремих вирваних цитат, чи окремих його трактатів, а з усєї філософської спадщини мислителя.

Оцінка філософії Сквороди як матеріалістичної в своїй основі часто йшла поруч із прагненням витлумачити антиклерикалізм як послідовний атеїзм, що зумовлювало довільне тлумачення висловлювань мислителя. Скажімо, відомо, що, розрізняючи в біблії дві сторони — зовнішню і внутрішню, Скворода давав їм відповідну оцінку. Шукаючи підтвердження тези про атеїзм мислителя, прихильники такого погляду звичайно обминали неоднозначність авторської оцінки біблії, посилаючись тільки на ті висловлювання, в яких мислитель викриває облудність біблійних легенд та переказів. А проте для Сквороди важливий передусім внутрішній зміст, який пізнається алегорико-символічним витлумаченням, внаслідок чого те, що «сверху ложь», виявляється зсередини істиною. Судити про сутність поглядів мислителя на певну проблему можна; тільки виходячи з сукупності всіх його суперечливих висловлювань.

Для кожного, хто займається вивченням Сквороди, відоме ім'я І. А. Табачникова — невтомного збирача рукописів і упорядника творів філософа. Тим з більшими вимогами ми повинні підходити до аналізу положень і висновків його праць, значні позитивні якості яких у нас не викликають сумніву. Але в даному разі нашим завданням є вказати на деякі їхні недоліки.

Важко узгодити зібрані в одному абзаці думки про те, що Скворода основне питання філософії «в загальному розв'язував ідеалістично», що «поряд з цим в його філософських поглядах була дуже сильна матеріалістична тенденція, розвиток якої не привів до усунення суперечностей у його світогляді», що Скворода «хитався між матеріалізмом та ідеалізмом» і що «ці хитання знайшли свій вираз у формі дуалістичної теорії «трех миров» і «двух натур» та деяких пантеїстичних тверджень філософа»¹². Якби припустити, що все це властиве філософії Сквороди,

⁹ Т. А. Білич. Світогляд Г. С. Сквороди, стор. 68.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же, стор. 68—69.

¹² І. А. Табачников. Філософські і суспільно-політичні погляди Г. С. Сквороди.— «3 історії суспільно-політичної та філософської думки на Україні». К., 1956, стор. 29.

то ми повинні були б визнати його за безпорадного еkleктика. Але І. Табачников, очевидно, вважає Сковороду не еkleктиком, а оригінальним мислителем. У такому разі виникає питання: в чому ж полягає оригінальність мислителя? Дослідник трактує вчення Сковороди про три світи та дві натури як «дуалістичну теорію». А проте філософський дуалізм виходить із визнання матерії і свідомості, буття і мислення, природи і духу самостійними, незалежними початками, тоді як Сковорода послідовно обстоює думку про первинність і визначальність «невидимого начала».

У зв'язку з цим вимагає й більшої конкретизації положення про «хитання мислителя між матеріалізмом та ідеалізмом» і про матеріалістичну тенденцію в його філософії. Адже розкриття суперечливості тієї чи іншої ідеалістичної філософської системи йде на користь матеріалізму.

У дослідженні І. Табачникова зустрічаємо випадки витлумачення цілком ідеалістичних положень на користь матеріалістичного світогляду¹³. Але ж сам дослідник в іншому місці визнає, що філософ твердить, «нібито внутрішньою суттю предметів природи є якесь духовне начало»¹⁴. А якщо так, то для визнання матеріалістичними ряду міркувань Сковороди про «натуру», «природу» не вистачає підстав.

Ще складніше стоїть справа з розумінням висловлювань філософа про «вічність матерії». Треба наголосити, що, хоча положення про вічність матерії розв'язувалося Сковородою на ідеалістичній основі, в історії філософії воно зрештою, незалежно від самого мислителя, працювало на користь матеріалістичного світогляду. Але це ще не означає, що історики філософії, аналізуючи подібні погляди з позиції діалектичного матеріалізму, повинні відносити ідеалістичні положення до матеріалізму. Марксистський історизм зобов'язує розкривати погляди історичних діячів у всій їх складності і суперечливості. І. Табачников у багатьох відношеннях правильно розкриває матеріалістичні тенденції в концепції пізнання Сковороди. Однак він не зміг встояти перед спокусою зглядити наявні у мислителя суперечності за допомогою висловлювань, узятих зі статті О. Хиждеу (журн. «Телескоп», 1835)¹⁵, невідповідність яких ідеям Сковороди доведена в 1894 р. Д. Багалієм, а в радянський час М. Редьком та іншими дослідниками.

Найгрунтовнішим дослідженням філософських поглядів Сковороди на сьогодні є книжка М. Редька «Світогляд Г. С. Сковороди». Вона цінна не лише тим, що її автор прагне всебічно оцінити погляди мислителя, а й тим, що він наближається до пізнання філософського ества Сковороди. Зокрема, проаналізувавши найголовніші висловлювання мислителя, дослідник дійшов висновку, що «людина — центральна проблема філософії Г. С. Сковороди»¹⁶, виділивши в окремий розділ етику та вчення про загальне щастя. Чимало цінних спостережень містить також конкретний аналіз тих або тих висловлювань Сковороди, який сприяє відновленню дійсних поглядів мислителя.

Ця книжка, будучи узагальненням багаторічної роботи вченого і підсумком багатьох його публікацій у різних виданнях, є солідною основою для подальшого дослідження філософського вчення Сковороди. Цінною рисою праць М. Редька про Сковороду є те, що вони спираються на вірогідні тексти самого мислителя, у них дбайливо вивчено літературу про його погляди. Книжка про світогляд Сковороди підводить

¹³ І. А. Табачников, цитована праця, стор. 31—32.

¹⁴ Там же, стор. 34.

¹⁵ Там же, стор. 43, 45.

¹⁶ М. П. Редько. Світогляд Г. С. Сковороди. Львів, 1967, стор. 124—134.

нас впритул до питання про джерела своерідності вчення, яке з такою послідовністю розвиває мислитель. Та при всьому цьому має місце певна непослідовність дослідника навіть у самому розподілі матеріалу. М. Редько приділяє увагу аналізу етико-гуманістичної концепції філософа, але, розглядаючи проблему людини в межах філософії Сковороди, не розкриває її внутрішнього зв'язку з теорією «спорідненості» та вченням про загальне щастя. Внаслідок цього уявлення про етику мислителя виявилось надто збідненим, бо концепція «спорідненості» та самопізнання разом зі вченням про загальне щастя і утворюють основу його етико-гуманістичної філософії.

В історико-філософській літературі, присвяченій Сковороді, значне місце відводиться з'ясуванню пізнавальної концепції мислителя, в якій помітні матеріалістичні тенденції, що полягають у безумовному визнанні пізнаваності світу та людини. Але й у цьому питанні суперечності світогляду мислителя потребують додаткового висвітлення. При вивченні філософії Сковороди дослідники акцентували увагу на її зв'язку з даними природознавства, незмінно зверталися до Коперніка, на систему якого Сковорода не раз покликається в своїх творах. При цьому ідеї Сковороди неодмінно інтерпретувалися на фактах природничих наук та наукових відкриттях, що, проте, мало пояснювало його погляди, оскільки багато своерідного, оригінального, що є у вченні мислителя, вислизало з рук, а сам він поставав перед читачем у світлі неприродної для нього традиції.

Річ у тім, що Сковорода, тяжіючи до морально-етичної проблематики, спирався не так на природничонаукову, як на етико-гуманістичну традицію. Учення про людину та її щастя ґрунтується у нього на морально-етичному досвіді людства, на античних етичних теоріях та народній мудрості.

Деякі дослідники, зіставляючи одні висловлювання філософа з іншими, намагаються довести, що в останній період він відмовився від ідеалістичних положень. Констатуючи поділ філософом світу на «матерію» і «форму» і відзначаючи, що в ранніх творах він називав речовину «рухлядю», «ломом», «вздором», дослідники твердять, що пізніше Сковорода визнає матерію вічною, безмежною і нескінченною у просторі і часі. Але негативних та зневажливих висловлювань про речовину чимало і в творах останнього періоду, зокрема в діалозі «Потоп Змін». Що ж до визнання вічності матерії, то це питання у Сковороди розв'язується далеко не так однозначно. Філософ визнає матерію вічною остільки, оскільки вона є тінню невидимої природи. Сковородинський пафос критики ідеї створення світу ще не дає підстав для проголошення його матеріалістом.

Суперечливість поглядів Г. Сковороди полягає у тому, що у нього і бог, і матерія співіснують поряд та одночасно і в онтологічному відношенні рівноцінні. Але в гносеологічному, етичному і естетичному розумінні первинним виступає «невидиме начало». Без врахування цього неповною є оцінка справді наявної у Сковороди матеріалістичної тенденції в трактуванні пізнання.

На думку філософа, сутність має божественну природу. Пізнання речей він уважав разом з тим пізнанням бога. Це й привело його до висновку: «бог и истина — одно». Наведене міркування — переконливе свідчення пантеїзму Сковороди, з яким і пов'язана його концепція пізнання. Ототожнення бога з істиною, із закономірністю всього суцього, що визначає усталеність розвитку, становить характерну рису поглядів Сковороди, в яких, поряд з визнанням первинності духовного начала, важливе місце посідає ідея вічності матерії, її безмежності в часі та просторі. Історична своерідність пантеїзму Сковороди як перехідної

форми від теїзму через об'єктивний ідеалізм до матеріалізму полягає в тому, що він по-своєму відбиває багатовікову боротьбу між опошленим теологами, схоластизованим аристотелізмом і платонізмом, який у цій боротьбі нерідко поєднувався з пантеїзмом. Невипадково, очевидно, обидва рази формулюючи положення про «вічність матерії» — *materia aeterna* — Сковорода згадує про Платона, хоча при цьому має на увазі не так його, як учення неоплатоників. На нашу думку, має рацію А. Гуляга, зазначаючи у передмові до російського перекладу книги Г. Лея «Нарис історії середньовічного матеріалізму», що після того, як фальсифікований Арістотель, перетворився у прапор християнської ортодоксії, опозиційні пантеїстичні вчення дедалі частіше стали апелювати до неоплатоників: «Ремінісценції неоплатонізму, — пише дослідник, — можна виявити у багатьох пантеїстично і навіть матеріалістично настрйоених філософів аж до XVIII ст.»¹⁷. Гадаємо, що ці слова значною мірою стосуються і філософського вчення Сковороди, в якому пантеїзм сполучається з використанням певних ідей неоплатонізму. Прогресивне значення поглядів Сковороди в цьому відношенні полягає в їх антисхоластичному спрямуванні.

Спеціального дослідження вимагає питання про еволюцію світогляду Сковороди. Ця еволюція органічно пов'язана з життєвою позицією, на якій утверджується філософ в обраному ним шляху. Філософський розвиток Сковороди пов'язаний із зміною співвідношення в його творчості онтологічних та гносеологічних проблем і проблем філософії моралі, а також із зміною і співвідношенні між філософським світоглядом та художнім мисленням. Саме на цьому шляху слід виявляти здобутки і втрати мислителя, які й характеризують його внутрішню еволюцію.

Складність суб'єкта дослідження вимагає від дослідника належної мірою зважати на своєрідність способу світосприйняття і мислення Сковороди. Як відомо, ще Франко застерігав, що внаслідок алегоричного та символічного бачення зміст творів мислителя зрозуміти нелегко. І дослідники часом видавали букву твору за його дух, тим самим спрощуючи філософське мислення Сковороди, ігноруючи його барочний стиль, в якому символ і алегорія відіграють дуже важливу роль.

Усе сказане означає, що науковий підхід до з'ясування змісту ідей Сковороди вимагає особливо чіткого усвідомлення місця тих або інших висловлювань у контексті творів, тим паче, що значну частину їх становлять діалоги, в яких ідеї автора персоніфіковані через висловлювання учасників цих діалогів. І справжній хід думок самого мислителя ніколи цілком не збігається з висловлюваннями якоїсь із сторін, а впливає із сукупності сказаного всіма учасниками діалогів.

Нарешті непереконливість багатьох висновків дослідників або навіть їхня хибність зумовлені ігноруванням такого моменту, як відповідність основних понять і категорій філософії Сковороди термінам сучасної філософської науки. На наш погляд, свого часу дуже цінну роботу, здійснив Д. Кирик, проаналізувавши систему понять, пов'язаних із розв'язанням основного питання філософії у Сковороди¹⁸. Його досвід переконує в обов'язковості для дослідників аналізу філософських понять Сковороди. Наведемо один приклад, який розкриває складність мислення філософа, зокрема в питанні про ставлення до природи. Слово при-

¹⁷ Див. А. Гуляга. У исходов материализма и атеизма нового времени. В кн. Генрих Лей. Очерки истории средневекового материализма. М., 1962, стор. 10.

¹⁸ Див. Д. П. Кирик. Семантичний метод в історико-філософському дослідженні. — «З історії філософії на Україні». К., «Наукова думка», 1967.

рода, або натура, має у нього два цілком протилежні значення. В одних випадках це слово з відповідними епітетами означає ту об'єктивну реальність, що дана людині у відчуттях, в інших навпаки — нематеріальну сутність, сукупність ідей, внутрішню причину, начало тощо. Візьмемо висловлювання з твору «Алфавит или букварь мира»: «Истощивший в пиктурѣ вѣкъ без натуры подражает натурѣ» (1, 329). Слово натура в першому разі означає натуру духовну, а в другому — натуру зовнішню, тлінну, речовину. І таких випадків багато, що й дає привід для довільного витлумачення поглядів філософа.

Сковорода жив у надзвичайно складних історичних умовах, і джерело суперечностей його світогляду необхідно шукати в усій сукупності тих чинників, які впливали на нього, В. І. Ленін учив нас розглядати творчість і світогляд визначних мислителів на тлі епохи і визвольної боротьби, розкриваючи суперечності в їхньому світогляді не тільки як суперечності в поглядах, а й як відображення суперечливих умов, соціальних впливів, історичних традицій.

Український мислитель жив і діяв у період, коли відбувається подаліше загострення класових суперечностей, внаслідок чого спалахують селянські повстання проти кріпосницького ладу, важкого економічного і духовного яра для селянства. Його вчення, проповідь вільності людського духу, звільнення від полону плоті і світу було водночас і виразом протесту і виявом безсилля трудящих змінити на краще своє становище. Звідси і заклик до втечі від суперечностей злочинного світу, відхід од активної політичної боротьби, ідея самопізнання і самовдосконалення природних здібностей та наївна віра, що «спорідненість» (природне начало) перекоже всупереч усьому. Визначаючи право кожної людини бути господарем і творцем свого щастя, філософ, однак, не спромігся усвідомити сутність антагоністичних суперечностей між господарями становища та його жертвами і не ставить питання про боротьбу з кріпацтвом, яке в корені суперечить ідеї «спорідненої» творчої праці, що в ній він убачає джерело щастя.

Уважне вивчення життя і творчості Сковороди у світлі соціально-економічних умов того часу та близьких мислителів філософських традицій перекоує, що необхідне певне уточнення оцінки його спадщини. По-перше, уявляється очевидним, що основні шукання мислителя зосереджені не на розв'язанні проблеми відношення буття і свідомості і він розв'язував її загалом як ідеаліст. Філософ спрямовував усю свою увагу на з'ясування проблеми досягнення щастя людини в «спорідненій» праці, і оригінальні його ідеї висловлені саме стосовно етики. Сковорода не обминає основного питання філософії, але загалом розв'язує його як ідеаліст, а вирішення онтологічних та гносеологічних проблем підпорядковує завданням етики. Історична своєрідність розв'язання основного питання філософії Сковородою полягає в тому, що воно не постає безпосередньо у вигляді «чистої» онтології чи гносеології, а насамперед як методологічна основа розв'язання проблем етики. Ось чому тут проблеми співвідношення матерії і духу, буття і свідомості не знімаються, але органічно сполучаються з ученням про людину, а гносеологічні завдання змикаються з вимогою самопізнання. Тому й виникає потреба простежити, як, спираючись на вчення про дві натури й три світи, філософ розв'язує проблеми філософії моралі.

Сковорода зосереджує увагу на філософських проблемах, які до появи діалектичного матеріалізму розв'язувалися ідеалістично не тільки філософами-ідеалістами, а й матеріалістами. Він підходить до них не лише як філософ, а й прагне, як поет-психолог, збагнути світ людської душі, з'ясувати умови, за яких людина може досягти щастя і вільності.

Основним об'єктом уваги мислителя є духовний світ людини, протест проти її соціального приниження, пошуки джерел гуманізму, правди і справедливості.

Людське щастя, за Сковородою, залежить від пізнання духовної сутності людини та вироблення моральних цінностей. Філософія, на думку Сковороди, як наука про щастя повинна допомогти людям пізнати те головне, що надає життю смислу, а людині — справжньої насолоди: «внутрішній мир» та «сердечное веселіє», джерелом яких є «споріднена» діяльність.

Визначивши те коло питань, що утворює ядро філософського вчення Сковороди, можемо говорити про оригінальний внесок мислителя у розв'язання проблеми людини. Сковорода переконливо доводив, що за порукою щастя людини є «споріднена» праця, заснована на пізнанні її використанні природних нахилів, здібностей, розвинутих і вдосконалених у процесі життєдіяльності. З усіх видів праці мислитель віддає перевагу землеробству та ремеслам. Сковорода мріє про виховання такого ставлення до праці, щоб вона стала внутрішньою потребою людини та основним джерелом її радості. Не дивно, що філософ, який жив в умовах гострих класових суперечностей феодального ладу (у надрах якого, проте, вже зароджувалися буржуазні відносини), шлях до щастя шукав в самопізнанні та моральному вихованні. Він прагне вивести «закон сродності», тобто, зрештою, суспільно-доцільний розподіл праці, з внутрішньої природи кожної людини зокрема, твердячи, що кількість «должностей» дорівнює кількості «сродностей».

Розвиваючи думку про природну зумовленість щастя, Сковорода розглядає й проблему рівності — одну з найактуальніших для XVIII століття проблем. На відміну від буржуазних просвітників, український філософ розв'язує її не в плані вимоги «рівної рівності», яку «глупці в мір вєствє всує покушаються», а в плані «нерівної рівності», виходячи з природної відмінності людських потреб, здібностей і можливостей. Він вважає, що прагнення до багатства, розкошів, влади над іншими людьми тощо суперечить законові внутрішньої натури.

Як прагнення до задоволення «неспоріднених» потреб, так і «неспоріднена» праця, на думку Сковороди, є одними із найголовніших причин зла і несправедливості. З цих позицій він нещадно таврує паразитизм панівних класів, їх користоловство та егоїзм, прагнення чинів і почестей, що перетворюють потрібні для суспільства посади в засіб наживи та слави.

З погляду «спорідненості» як основного закону людського життя пізнати бога і означає пізнати істину, що постає як універсальне розумне начало макро- та мікрокосмосу. Сковороду цікавить не так пізнання природи взагалі, як пізнання людиною бога в собі, тобто своєї внутрішньої сутнісної природи. Ось чому він постійно ототожнює «істинну людину» з богом, сподіваючись, що самопізнання сприятиме розвитку людства згідно з розумом і справедливістю.

Не простим є питання про елементи містицизму та ірраціоналізму у світогляді мислителя. Провідним у мислителя залишалось раціональне начало, він рішуче виступав із запереченням марновірства, біблійних чудес, обстоював ідею про здатність людини пізнати навколишній світ і саму себе. Але разом з тим філософ визнавав і пізнавальну функцію таємничих образів, з яких, на його думку, можна видобути за допомогою алегоричних витлумачень та навіть «містичних гадань» корисне повчання. Звідси його визнання позитивних функцій ієрогліфіки, символіки та емблематики. Він пройнятий повагою до ієрофонтів та гімнософістів, оскільки бачить у них тих людей, які не обмежуються зовнішнім

боком явищ, а здатні пізнавати чи відгадувати їх внутрішній сенс. Відомо, що один із закидів Шевченка Сковороді стосується елементів мистицизму в його світогляді. Було б разом з тим помилкою ігнорувати алегоріку і символіку філософа. Це одна з характерних ознак стилю його мислення, тому філософський аналіз вимагає від дослідника постійної обережності, вдумливого підбору прийомів і засобів проникнення у світ ідей Сковороди.

Ученим-філософам слід сказати своє слово і про зв'язок спадщини Сковороди з культурою барокко. На сьогодні ясно, що це не тільки літературознавча, а й філософська проблема, ігнорувати яку означало б закрити для пізнання одну з важливих сторін світогляду мислителя. Це необхідно тому, що Сковорода в своїх філософських вправах водночас виступає і як філософ, і як художник, зазнаючи впливу одного з головних мистецьких стилів його епохи. Ті аспекти спадщини Сковороди, які зумовлені поєднанням в його особі письменника і філософа, також вельми цікаві для дослідження. Сковорода не просто збагатив своєю діяльністю дві різні галузі: красне письменство та філософію,— ці дві сторони його творчості взаємодіяли між собою. Ідея наявності під зовнішнім покривом предметів і явищ внутрішньої невидимої природи, розумного начала і є тією універсальною ідеєю, що об'єднує в одне ціле і художні, і філософські твори мислителя. Отже, ми зустрічаємося з проблемою взаємодії мистецтва і філософії у межах діяльності однієї й тієї самої людини. Сковорода розпочав свою діяльність як письменник, а завершив як філософ. Колізія цих двох начал становить один з істотних моментів змісту його філософської еволюції, і аналіз її відкриває значні можливості для з'ясування своєрідності філософського вчення Сковороди.

Здійснювані останнім часом дослідження життя і філософської спадщини Сковороди дозволяють зробити деякі загальні висновки щодо її оцінки. Природно, що сучасна оцінка філософії Сковороди повинна включати в себе аналіз тих складних і суперечливих ідей, що їх розвивав і обстоював мислитель, у зв'язку з розглядом соціально-економічних інтересів епохи. Це означає, що сучасна оцінка не може бути ні однобічним схваленням його ідей, ні голим їх запереченням як невідповідних нашим уявленням. Вона ґрунтується на усвідомленні того, що Сковорода є породженням епохи, яку віддаляють од нас майже два століття. Життя й діяльність філософа є виявом протесту, критики, неприйняття не тільки законів та звичаїв панівного феодально-кріпосницького ладу, а й індивідуалістичних егоїстичних принципів нової буржуазної моралі, що утверджувалася в міру розвитку капіталістичних відносин. І Сковорода з гідною подиву послідовністю поводиться так, аби не потрапити в залежність від ненависного йому світу злочинства та несправедливості, уникає всього того, що пригнічує волю і розум людини.

Учення Сковороди посідає особливе місце у філософії епохи Просвітництва. За основними рисами світогляду він селянський просвітник, який мріє з допомогою самопізнання відкрити людям шлях до щастя. Важливість його розуміння «спорідненої» праці полягає в тому, що він цим самим протестує проти перетворення праці на джерело матеріального збагачення, заперечує несправедливий розподіл праці, заснований не на здібностях людей, а на соціально-класових принципах. Мислитель уважає працю необхідною для всіх і вбачає у ній джерело радості і щастя. Але він, зрештою, зводить проблему праці до пізнання і розвитку людиною своїх здібностей, обминаючи питання про вплив соціально-економічних умов на здійснення свободи «спорідненої» праці, що

мислиться як панацея від усіх зол. Для нього залишилася незрозумілою суспільна природа праці як засобу перетворення світу і самої людини, внаслідок чого він перебував у полоні духовно-містичного розуміння людської практики.

З ученням Сковороди пов'язаний дальший розвиток філософської думки на шляху утвердження свободи людського духу від ворожої йому влади речей та марновірства. Але його думка неспроможна зрозуміти значення саме матеріальної основи життя людини, потреб плоті, краси олюдненого світу, а отже, і людини. Це й зумовлює історичну обмеженість розв'язання Сковородою сформульованої у нього проблеми людського щастя. Зосередившись на морально-етичних питаннях, Сковорода багато уваги приділяє обґрунтуванню «суверенності» індивідуального духовного світу людини, незалежно від знегод навколишнього несправедливого ладу. З цього погляду, ідеї Сковороди багато в чому сприяли формуванню тієї філософської проблематики, яка продовжує хвилювати філософську думку і в сучасну епоху. Це проблема незалежності людського духу од влади фальшивих цінностей, відповідальності людини за свої вчинки, єдності вчення і способу життя.

З тих положень, які звичайно розглядаються як важливі віхи у становленні матеріалістичної та атеїстичної думки, а саме: вчення про вічність матерії, про єдність матерії та руху, уявлення про творчу силу матерії і зникнення індивідуальної свідомості разом зі знищенням тіла та концепція активного інтелекту,— у Сковороди ми зустрінемо насамперед визнання вічності матерії, заперечення міфу про створення світу богом, заперечення чуда як такого, що суперечить законам природи, визнання активної ролі інтелекту, його здатності самовдосконалюватися й пізнавати сутність речей.

Слова Енгельса про те, що пантеїзм є висновок з християнства, який ще невіддільний від свого засновку¹⁹, допомагають багато що пояснити у філософії Сковороди, яка несе на собі важкий тягар зв'язків з теологією. Пантеїзм Сковороди є останнім словом старого ідеалізму, передднем вільного від релігії філософського знання. Споглядально ставлячись до світу, Сковорода, зрозуміло, міг прийти лише до проголошення духовного ідеалу особистості, досяжного тільки в свідомості людини, що уникає ворожої для неї дійсності. Щодо цього Сковорода як філософ поділяє долю більшості представників домарксистської філософії, і не тільки з ідеалістичного, а й з матеріалістичного табору, включно до Фейербаха.

Ідеї гуманізму та вільності, що їх обстоював мислитель, є тими ланками, які об'єднують філософську спадщину Сковороди з сучасною епохою. Багато проблем, які хвилювали мислителя, перебувають і сьогодні в центрі філософських пошуків. Захист високих духовних цінностей від зневажання їх користолобством, проповідь моральної відповідальності людини і людства за свої дії, заклик до постійного духовного удосконалення та звеличення «спорідненої» праці як джерела справжньої насолоди трудової людини робить близьким нашій свідомості Григорія Сковороду, який усе своє свідоме життя присвятив з'ясуванню того, що становить щастя людей.

Вчення Г. Сковороди містить багато цікавих і оригінальних думок у розкритті цієї проблеми, проте наукове розв'язання її стало можливим лише на ґрунті марксистської методології.

¹⁹ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 553.

* * *

Готовясь отметить 250-летний юбилей со дня рождения Григория Саввича Сквороды, важно выяснить прежде всего то, чем для нас ценно философское наследие мыслителя. Автор анализирует достижения историко-философской мысли в оценке творчества Сквороды, вскрывая спорные или ошибочные положения, которые мешают пониманию сущности его учения.

Обосновывается положение о том, что историческое значение наследия Сквороды и его положительный вклад в историю философии заключается прежде всего в постановке этико-гуманистических проблем, решению которых философ подчиняет онтологические и гносеологические вопросы. Наряду с этим утверждается необходимость анализа терминологии, учета аллегорико-символического способа мышления, жанровой специфики философских диалогов и стиля при изучении наследия философа.

Учет всего исторического своеобразия наследия Сквороды поможет определить не только его место в истории украинской философской мысли XVIII века, но и в философских поисках нашего времени.

Світогляд особи: психологічна структура і функції

На сучасному етапі будівництва комуністичного суспільства дедалі більшої ваги набирає формування нової людини, всебічно розвиненої особистості. Винятково важливим є, зокрема, комуністичне виховання молоді, формування у неї наукового світогляду. Ефективність методів і засобів тут значною мірою залежить від розробки теоретичних основ у двох взаємопов'язаних, але порівняно самостійних напрямках. По-перше, це — філософські дослідження змісту і форм світогляду, аналіз його логічної і ціннісної структури у світлі сучасного наукового знання і сучасних умов розвитку суспільства. По-друге, у конкретно-науковому плані, — історичні та соціально-психологічні дослідження змістової та функціональної структури світогляду особи і соціальних груп, закономірностей становлення і функціонування світоглядних, професійних і соціальних груп молоді, закономірностей формування світогляду молоді з урахуванням впливу соціалізаційних факторів.

У філософській літературі з'явилися роботи, в яких стало питання про зміст і обсяг світогляду з погляду його змісту — є система та її прояви або — на вищому — теоретичному рівні — концепції і теорії, які виражають, розкривають і покладають певне практичне і теоретичне ставлення людини до світу, спосіб бачення, розуміння і оцінки нею навколишньої дійсності і самої себе як конкретно-історичного суб'єкта пізнання і практики.

Але світоглядні за своїм змістом погляди і уявлення, концепції і теорії, щоб дійсно бути включеними в систему світогляду конкретної людини, мають бути опосередковані її особистим досвідом, пережиті нею емоційно і стати такими компонентами особи, які можуть справляти дійсний вплив на її теоретичну і практичну діяльність. Саме тому структуру світогляду конкретних індивідів і груп індивідів треба досліджувати також методами конкретних наук, зокрема психології і соціальної психології.

Філософські дослідження і розробка структури наукового світогляду здійснюються у нас тепер далеко повніше і глибше, ніж конкретно-наукові та емпіричні дослідження світогляду особи і соціальних груп, ніж розробка теоретичних і практичних проблем його цілеспрямованого формування. Відставання у цій царині негативно відбивається на практиці виховної роботи. Тому розгортання конкретних досліджень світогляду молоді і процесів його формування — вельми актуальне завдання.

¹ Див. П. В. Копнин. Введение в марксистскую гносеологию. К., 1966, стор. 7—9; його ж. О природе и особенностях философского знания. «Вопросы философии», 1969, № 4, стор. 132; В. Ф. Черноволенко. Мировоззрение и научное познание. К., 1970, стор. 54—70; В. І. Шинкарук. Марксистсько-ленінська філософія і світогляд. «Філософська думка», 1969, № 1, стор. 9—10; В. С. Швырев, Э. Г. Юдин. О так называемом сциентизме в философии. «Вопросы философии», 1969, № 8, стор. 119 та інші.

Проведення таких досліджень вимагає розробки адекватного їх методиці і техніці понятійного апарату, оскільки будь-які гіпотези про механізм функціонування світогляду людини в принципі можна піддати експериментальній перевірці лише в тому випадку, коли ці гіпотези сформульовано у відповідних поняттях. У цьому плані важливе значення має питання функціональної одиниці психологічної структури світогляду особи, що передбачає уточнення, по-перше, основних функцій світогляду особи і, по-друге, форми існування світогляду як певного утворення в психіці індивіда — носія світогляду.

1. З погляду сучасних наукових уявлень основною функцією світогляду є функція *орієнтації* теоретичної і практичної діяльності людини — носія світогляду².

Який же зміст цієї функції?

Діяльність людини, її поведінка становить дуже складну, ієрархічно організовану систему дій, яку можна досліджувати на різних рівнях узагальнення, починаючи від найнижчого, де діяльність розглядається як послідовність елементарних рухових актів, і аж до вищого рівня поведінки, де дія людини оцінюється відносно найбільш загальних і значних соціальних цінностей.

Відповідно до цього, процеси внутрішнього керування діяльністю, що його здійснює психіка індивіда, також можна розглядати на різних рівнях: від детального керування послідовними елементарними діями індивіда відносно середовища аж до вельми загальної регуляції, яка визначає лише основну *спрямованість* лінії поведінки людини стосовно соціальних цінностей високої значущості і загальності. Остання якраз і складає зміст орієнтувальної функції світогляду.

Здійснення такої орієнтації передбачає, що світогляд містить найзагальніші *цілі* діяльності людини, тобто більш або менш певне (явне чи неявне) розв'язання питання смислу життя і на цій основі регулює процеси побудови ієрархій часткових цілей діяльності, які мають водночас достатньо високий рівень значущості для суб'єкта світогляду.

Регуляція процесів часткового цілепокладання вимагає, в свою чергу, прогнозування можливих шляхів, тактик досягнення основних цілей. Неодмінним інструментом такого прогнозу є динамічна модель того об'єкта, майбутні стани якого треба передбачити. Тому здійснення орієнтувальної функції передбачає, що світогляд містить у собі узагальнену модель світу, в якому людина живе й діє, модель світу, невід'ємною частиною якої є модель самого носія світогляду — людини, відображеної в її дійсних і уявних зв'язках із природними і соціальними речами та явищами і в певній позиції стосовно них.

У змістовому аспекті ця модель «світ і Я» становить передусім відносно цілісну множину *думок* (ідей) людини про світ і про її зв'язки зі світом, яка — згідно з рівнем теоретичного узагальнення матеріалу мислення — постає у своїх крайніх формах як сукупність образів та уявлень більш або менш деталізованого *світоуявлення*, або як система понять і концепцій теоретично осмисленого *світорозуміння*.

Водночас — за будь-якого рівня теоретичного узагальнення матеріалу — існування моделі «світ і Я» можливе лише в тому випадку, коли здійснюється *інтеграція* усєї маси різноманітної інформації, що сприймається людиною і виробляється її психікою у процесі життєдіяльності (тобто маються на увазі не тільки образи сприйняття, але й

² Див., напр.: А. Г. Ковалев. Психология личности. М., 1965, стор. 132; Т. И. Ойзерман. Проблемы историко-философской науки. М., 1969, стор. 176; В. С. Швырев, Э. Г. Юдин. О так называемом сценцентризме в философии. «Вопросы философии», 1969, № 8.

образи творчої фантазії). Інакше кажучи, інтеграція у психіці людини всього досвіду її практичної і теоретичної діяльності є неодмінною умовою тієї орієнтації, яку здійснює світогляд. Така інтеграція передбачає здійснення ряду підлеглих, часткових функцій — відбору відповідної інформації, її інтерпретації і певного упорядкування, взаємного «пов'язування» (погодження і відповідного перетворення) нових відомостей і наявної моделі «світ і Я» і т. п. Неодмінна умова виконання цих часткових функцій — оцінка (оцінювання) ряду характеристик як кожної відносно цілісної за своїм змістом «порції» інформації, що її людина дістає про світ і про себе у світі, так і тих об'єктів, про які одержано інформацію.

Деякі автори називають оцінкою тільки певну раціональну (інтелектуальну) діяльність на відміну від емоційних переживань людини³. Разом з тим досить широко вживається і поняття «емоційна оцінка»⁴. Якщо врахувати, що інтелектуальна та емоційна сторони будь-якої, навіть суто теоретичної, діяльності реальної, живої людини можуть бути ро бстракції, то доцільнішим видається підхід тих авторі із поняттям «оцінка» не той чи інший шлях (раціо на ний) здійснення певної діяльності, а ту функцію, ш виконується.

У цьому аспекті оцінку (оцінювання) будь-яких об'єктів < своерідний суб'єктивний вимір, тобто як таку дію якої він установлює для себе «порядок надання якусь відношенні — одним об'єктам перед іншими, у певному ранговому порядку, чи відрізняє їх одне від одного як «позитивні», «нейтральні» або «негативні» для себе в даному відношенні.

Оцінка, що розглядається в цьому аспекті, неодмінно включає у себе акти раціонального та емоційного порівняння (зіставлення, співвіднесення) однорідних характеристик різних об'єктів або між собою, або з певними еталонами (критеріями, нормами) їх цінності. І в тому, і в іншому випадку така операція може бути здійснена стосовно якоїсь певної системи співвіднесення («системи відліку») відповідних цінностей.

Тому для здійснення інтеграційної функції світогляд людини мусить містити якусь систему співвіднесення цінності людей, ідей, речей, явищ, їх властивостей і відношень, усього, що відображається в психіці індивіда. Очевидно, що світогляд людини — як певне утворення в її психіці — включає в себе і якийсь психологічний механізм співвіднесення цінностей різних об'єктів, і систему критеріїв-еталонів їх оцінки.

Порівнювальна оцінка людиною об'єктів світогляду у загальному випадку не є одномірна. У конкретного індивіда в якихось ситуаціях можуть конкурувати між собою різні за модальністю критерії (гносеологічні, естетичні, етичні, правові, політичні, економічні, релігійні) або різні набори критеріїв оцінки тих самих об'єктів. Тому слід припустити, що принаймні у тих випадках, коли йдеться про цільний, послідовний світогляд, його система співвіднесення цінностей містить також інтегральний критерій — критерій оцінки загальної значущості для суб'єкта світогляду більш часткових критеріїв.

³ Г. Клаус. Сила слова. М., 1967, стор. 21.

⁴ Див., наприклад, А. Спиркин. Мирозозрење. «Философская энциклопедия», т. 3, М., 1964, стор. 454; Н. А. Менчинская. Введение в сб. «Психологические проблемы формирования научного мировоззрения школьников». М., 1968, стор. 9.

⁵ К. Шанявский. Роль оценок в познавательном процессе. «Вопросы философии», 1969, № 3, стор. 56.

Отже, основні і найзагальніші функції світогляду особи — це *оцінка* всього, що відображає психіка людини, *інтеграція* цього матеріалу в узагальненій моделі «світ і Я», де світ представлено у системі співвіднесення цінностей даного індивіда, і, на цій основі, регуляція основних процесів *цілепокладання* — загальна *орієнтація* теоретичної і практичної діяльності людини — носія даного світогляду.

2. Далі, для розробки адекватної предметові методики і техніки емпіричного дослідження світогляду індивідів і соціальних груп необхідно уточнити, як уже зазначалося, також і форму існування світогляду як певного утворення в психіці індивіда, у внутрішній структурі особи — носія світогляду. Зрозуміло, що світогляд належить суб'єктові — особі насамперед як певне утворення в її *свідомості*. Тому провідним методологічним принципом усієї виховної роботи, цілеспрямованого формування наукового світогляду у широких верств трудящих є орієнтація на *свідоме* засвоєння усієї багатоманітності ідей, ідеалів, норм, на формування стійких комуністичних переконань.

Водночас не можна не зважити на ту обставину, що психіка індивіда як суб'єкта діяльності не тотожна його свідомості. Психіка суб'єкта-діяча — це «динамічна цілісність психічних процесів, що безпосередньо переживаються суб'єктом, незалежно від ступеня їх усвідомлення»⁶. Самому суб'єктові психіка безпосередньо дана тільки в інтроспекції — як його свідомість, у якій відображене психікою «з'являється», відкривається йому як картина світу, що включає і його власну діяльність і його власні стани⁷. Тобто у формі свідомості психіка відкривається суб'єктові неповно. Те, що існує як свідомість, існує і як психіка, але не все те, що є психікою, є й свідомістю, існує у формах свідомості.

Якщо говорити про світогляд як безпосередньо даний самому суб'єктові — його носієві, тоді під світоглядом особи, очевидно, треба розуміти певне утворення в її *свідомості*. Але якщо говорити про світогляд особи як про *об'єкт емпіричного дослідження*, тобто якщо дослідник має справу із світоглядом іншої людини (досліджуваної), то він, відкидаючи ідеалістичні і біологізаторські концепції, може розглядати світогляд особи принаймні як певне утворення: 1) або тільки у сфері свідомості даної людини, або 2) у сфері її психіки в цілому.

Виходячи з того, що соціально зумовленою є змістова структура не лише свідомості особи, а й її психіки взагалі, можна сказати, що в принципі можливі обидва підходи. Але питання полягає ще й у тому, чи обидва ці підходи дозволяють несуперечливо тлумачити відповідні експериментальні дані.

Якщо з погляду дослідника світогляд особи існує тільки в її *свідомості*, то, щоб не суперечити самому собі, він буде змушений вважати, що світогляд людини не може впливати на дії, які вона виконує у *несвідомому* стані (наприклад, під гіпнозом у сомнамбулічній стадії). Однак експериментальні дослідження поведінки людей під гіпнозом показують, що коли команди гіпнотизера диктують дії, які суперечать найглибшим переконанням людини, вона їх не виконує. Посилаючись на дані багатьох експериментів А. Молля і М. Н. Еріксона, Т. Шибутані пише з цього приводу: «Більшість людей не будуть робити в гіпнотичному трансі те, чому вони сильно противляться у свідомому стані. Вони можуть ухилитися від навіювання, впасти в істерію або вийти з трансу»⁸. На підставі таких даних світогляд особи годилось би

⁶ И. С. Кон. Социология личности. М., 1967, стор. 43.

⁷ А. Леонтьев. Психология. «Философская энциклопедия», т. 4, М., 1967, стор. 421.

⁸ Т. Шибутани. Социальная психология. М., 1969, стор. 172; див. також: К. И. Платонов. Гипноз. БМЭ, т. 7. М., 1958, стор. 188.

розглядати в психологічному аспекті як певне утворення у психіці людини, що може функціонувати і тоді, коли свідомість виключено, але людина зберігає здатність діяти або говорити.

Та якщо дослідник приймає останній погляд, перед ним постає інша дилема: чи є світогляд таким утворенням у психіці особи, яка безпосередньо повністю нею усвідомлюється, чи він може містити в собі і такі елементи, що безпосередньо усвідомлюється носієм світогляду не повністю, а з'ясовуються ним лише ретроспективним аналізом своїх минулих учинків?

У першому випадку, щоб дістати емпіричну інформацію про світогляд конкретної особи, досить було б одержати її ширі відповіді на світоглядні питання, тобто на питання, зміст яких заданий філософським визначенням поняття «світогляд». У такому разі ми повинні вважати, що в ширих світоглядних висловлюваннях людини її світогляд виявляється адекватно. І якщо при цьому помічаємо розбіжність між світоглядними висловлюваннями людини і проявами світогляду в її теоретичній або практичній діяльності, то змушені тлумачити таку розбіжність як свідчення нещирості відповідей на запитання.

Але таке тлумачення розбіжності між висловлюваннями і діяльністю не є єдино можливим. Людина може бути ширію (не тільки говорить, а й думає так, як говорить), але не зовсім послідовною (не завжди чинить так, як думає). Неважко помітити, що в цьому випадку йдеться про розходження не між словом і ділом, яке збігається з думкою (нещирість), а між словом, яке збігається з думкою, і ділом (непослідовність).

Цікаві з цього приводу зауваження Антоніо Грамші. Він писав: «Чи не буває часто так, що між інтелектуальним актом і нормою поведінки виявляється суперечність? Який же світогляд у цьому випадку буде справжній: той, що стверджується логічно як інтелектуальний акт, чи той, що випливає з реальної діяльності кожного, що виявляється в його діях? Ця суперечність між думкою і дією, тобто співіснування двох світоглядів — одного, стверджуваного на словах, й іншого, що виявляється в реальних діях, — не завжди є результат нещирості»⁹.

Чому ж можлива така розбіжність? Передусім через нетотожність психіки і свідомості людини, або — ширше — суб'єкта діяльності і його свідомості. Треба також мати на увазі, що світогляд особи є хоч і відносно стає, але не статичне утворення. Динаміка змін у світосприйманні людини, особливо молодой, на стадії становлення, формування світогляду досить складна. Зокрема, важливий момент, який підкреслюється в багатьох дослідженнях¹⁰, — це формування особистості («свідомості особи», «ставлення людини до чогось», «поглядів особи», «уявлень учня» і т. п.) у двох відносно різних процесах взаємодії з навколишнім світом. З одного боку, особистість формується у процесі засвоєння опосередкованої інформації про ті чи інші явища, події, які індивід безпосередньо не спостерігає, а з іншого — у процесі взаємодії із самими «оригіналами» — з людьми і речами світу, у процесі безпосередньої взаємодії з дійсністю. Як продукти цих процесів, у структурі

⁹ А. Грамши. Избранные произведения, т. 3. М., 1959, стор. 15—16.

¹⁰ Ф. Шйфрин. Некоторые трудные вопросы преподавания физики. М., 1969, стор. 44—52; Л. П. Буева. О методологии изучения сознания личности в социальном обществе. «Общественная психология и коммунистическое воспитание». М., 1967, стор. 68—76; її ж. Социальная среда и сознание личности. М., 1968, стор. 200—229; А. Кречмар. О понятийном аппарате социологической концепции личности. «Социальные исследования», вып. 5. М., 1970, стор. 83—85; О. В. Ларманн. О структуре общественных отношений. «Очерки методологии познания социальных явлений». М., 1970, стор. 81—82.

особи виділяють систему набутих знань і систему життєвого досвіду — два відносно різні, хоч і взаємопов'язані структурні утворення, що у деяких своїх моментах можуть не тільки не збігатися, а й суперечити одне одному, без того, щоб ці суперечності безпосередньо і повністю усвідомлювалися самим суб'єктом.

Отже, при емпіричному вивченні світогляду людини необхідно досліджувати не тільки її світоглядні висловлювання, а й її діяльність.

3. Ще одним важливим завданням при розгляді світогляду особи є виявлення його психологічної структури, для чого необхідно з'ясувати, системою яких елементів він є. Тобто треба визначити ту «найпростішу» психологічну одиницю, яка ще здійснює зазначені функції оцінки, інтеграції і орієнтації у певній окремій сфері дійсності.

Здійснення цих функцій передбачає насамперед певну розумову діяльність її, відповідно, наявність у структурі світогляду людини її думок (ідей) про предмети світу, які об'єктивно є (або суб'єктивно уявляються) соціальними цінностями високої значущості і загальності. Думки ці, оскільки вони справді беруть участь у здійсненні зазначених функцій, містять не тільки власне описові інформативні судження про відповідні об'єкти (що є світ? де? коли? як змінюється? чому так? за яких умов? і т. п.), але і певні прескриптивні (зокрема — цілепокладаючі) судження, що приписують належні дії і стани (яким має бути світ? чого прагнути? як жити? за що, проти чого, як і навіщо виступати і т. п.); а також оцінні судження: 1) про об'єкти світу і зв'язки з ним людини: чи матеріальний світ? якою мірою об'єкти пізнавані, важливі, корисні, красиві і т. п.; 2) про інформативні судження: чи істинні вони? яка ймовірність їх істинності? якою мірою вони очевидні, осмислені, несуперечливі, адекватні об'єктам і т. п.; 3) про прескриптивні судження (і про дії, приписувані ними): чи вони моральні, прогресивні, справедливі, правомірні, ефективні тощо; 4) про самі оцінні судження: якою мірою самі оцінки правильні, об'єктивні, несуперечливі, точні і т. п.

Далі, здійснення функції оцінки передбачає не просто логічну розумову діяльність, але людську чуттєву діяльність, яка органічно зливається з емоційними переживаннями особою її взаємин зі світом. Як показують дані експериментальних досліджень, якщо індивід конструює оцінки суто логічним шляхом, за певними завченими правилами, то в нього може складатися двоїста оцінка деяких предметів і явищ, у якій когнітивний і емотивний компоненти суперечать один одному. Так, наприклад, Г. Є. Залеський виявив, що в деяких випадках «висловлювані школярами відповідно до засвоєних знань оцінні судження (оцінки) можуть різнитися від особистого ставлення учнів до цих явищ, які вони можуть оцінювати як прогресивні і водночас відчувати до них особисту неприязнь»¹¹.

Ці та інші дані приводять до висновку про те, що справжнє здійснення світоглядних функцій вимагає наявності у складі психологічної структури світогляду особи певних почуттів, пов'язаних із відповідними соціальними цінностями і таких, що містять їх емоційну оцінку.

Крім того, праці Д. Н. Узнадзе і його школи¹² показують, що психічна регуляція діяльності людини безпосередньо здійснюється через відповідні фіксовані і актуальні установки — готовності до певних дій,

¹¹ Г. Е. Залесский. Формирование приемов научной оценки явлений как путь изучения убеждений школьников. «Психологические проблемы формирования научного мировоззрения школьников». М., 1968, стор. 156.

¹² Д. Н. Узнадзе. Экспериментальные основы психологии установки. «Психологические исследования». М., 1966; його ж. Психология деятельности, там же; И. Т. Бжалава. Психология установки и кибернетика. М., 1966.

які функціонально становлять моделі певної поведінки індивіда. З цього погляду компонентами психологічної структури світогляду особи — оскільки він здійснює регулятивну функцію загальної орієнтації — є також найбільш загальні фіксовані *установки* теоретичної і практичної діяльності людини в світі, що має відношення до відповідних соціальних цінностей.

Таким чином, у психологічній структурі світогляду людини умовно можна виділити три прошарки компонентів — когнітивний, емотивний (афективний) і установний, кожний з яких становить відповідно систему того чи іншого ступеня зв'язку — систему ідей, систему почуттів і систему установок. Відповідними методами можна дослідити структуру цих прошарків, виділяючи в них різні функціональні та предметно-змістовні сфери і ранжуючи їх змістові елементи за ступенем їх узагальненості і суб'єктивної значущості для особи.

Крім того, оскільки світогляд особи в цілому теж становить *систему* утворення, то зв'язок існує не тільки між елементами одного прошарку, але й між різними прошарками. Думки, почуття і установки людини — принаймні спрямовані на той самий об'єкт — існують не як покладені поряд, а як тією чи іншою мірою синергійно або антагоністично пов'язані між собою. Такий відносно цілісний *комплекс* ідей, почуттів і установок людини, орієнтований на той чи інший об'єкт дійсного або уявного світу, який існує для неї як деяка достатньо висока цінність, можна вважати функціональною одиницею психологічної структури світогляду особи. Щоправда, у філософській літературі світоглядом найчастіше називають тільки певну систему ідей, тобто тільки когнітивний шар психологічної структури, яку ми тут розглядаємо. Оскільки йдеться про термінологію, то в принципі можна було б прийняти і таку інтерпретацію, а вказану «тришарову» структуру називати не світоглядом особи, а якомсь інакше (наприклад, ядром основних ціннісних орієнтацій особи, яким це утворення по суті є). Однак називати світоглядом особи тільки *ідеї* людини означає вступати у суперечність із загальноприйнятим поглядом, згідно з яким найважливіші елементи світогляду особи — це її певні *переконання*. Адже переконання — це не просто ідея, а ідея, нерозривно пов'язана, злита з відповідними почуттями і установками людини¹³.

Саме переконання звичайно розглядають у нашій літературі як функціональну одиницю психологічної структури світогляду особи: автори, що визначають світогляд як систему однорідних елементів, подають його як систему переконань людини¹⁴. Г. Є. Залеський, наприклад, підкреслює, що саме «переконання виступає як своєрідна одиниця наукового світогляду»¹⁵.

Через те, що переконання становить цілісний комплекс думок, почуттів і установок людини і тим самим може здійснювати оцінку, інтегральну і орієнтувальну функції в діяльності людини, на перший погляд здається вичерпним визначення світогляду особи як системи її основних переконань. Але при розробці програми емпіричних досліджень треба взяти до уваги, що реальний світогляд конкретної особи може включати в себе, крім її переконань, також і її *сумніви*. Адже світогляд людини не є щось дане від народження чи виникле відразу закінченим

¹³ Про структуру переконання див. В. Л. Василенко. Переконання як форма вияву світогляду. «Філософська думка», 1970, № 1.

¹⁴ Див. Т. И. Ойзерман. Проблемы историко-философской науки. М., 1969, стор. 176.

¹⁵ Г. Е. Залесский. Формирование приемов научной оценки явлений как путь изучения убеждений школьников, стор. 158.

і довершеним, як Афіна з голови Зевса. Перш ніж будь-яка, навіть об'єктивно істинна ідея стає переконанням особи, перш ніж імовірність її істинності суб'єктивно оцінюється близько одиниці, минає період, упродовж якого для суб'єкта вона (так само як і її альтернативи) є лише *можливо* істинною ідеєю, тобто впродовж якого суб'єктивна оцінка людиною імовірності її істинності ще значно менша одиниці й ідея існує тільки у формі сумніву.

До того ж світогляд конкретної людини може бути і не науковий (наприклад, релігійний), або непослідовно науковий і містити в собі також певні вірування, упередження, забобони.

Зважаючи на викладене вище, функціональною одиницею світогляду особи можна вважати таку одиницю її психічної структури, яка, поперше, може здійснювати зазначені світоглядні функції, і, таким чином, становить відносно цілісний комплекс думок, почуттів і установок людини, спрямований на вицленований нею об'єкт дійсного або уявного світу; по-друге, може виступати і як переконання, і як віра людини, як її сумніви чи упередження; по-третє, — може не повністю безпосередньо усвідомлюватися самим суб'єктом.

Усі перераховані умови задовольняє, очевидно, та одиниця психічної структури, яка в радянській психології дістала назву «*ставлення*» (людини до чогось), а в зарубіжній соціальній психології — «*attitude*»¹⁶.

Справді, якщо «*вотребі, смаки, схильності, оцінки, принципи і переконання репрезентують аспект ставлень людини*»¹⁷ і якщо разом з тим «*ставлення безпосередньо виступає як внутрішній регулятор соціальної діяльності і поведінки особи*»¹⁸, так що в поведінці «*виражається більш чи менш стійке ставлення людини до різних об'єктів соціальної дійсності*»¹⁹, і якщо «*ставлення це не завжди ясно усвідомлене*»²⁰, то маємо досить вагомі підстави вважати саме ставлення («соціальну установку») людини до відповідного об'єкта функціональною одиницею психологічної структури її світогляду, а сам світогляд особи — в аспекті його психологічної структури — системою таких ставлень.

Отже, як предмет психологічних (а також і соціально-психологічних) досліджень, світогляд особи — це *система її ставлень* до найбільш загальних і значущих цінностей, *когнітивні* компоненти якої складають *ідеї* (думки) людини про світ і про себе в світі, що містять її найзагальніші оцінні судження про предмети і явища світу і про свої думки про них; *емотивні* компоненти цієї системи складають найстійкіші *почуття* людини до відповідних об'єктів; *установні* компоненти цієї системи —

¹⁶ Чимало радянських авторів як еквівалент англійського терміна «attitude» вживають термін «установка». Однак, як переконливо довела В. В. Водзінська (див. «Философские науки», 1968, № 2, стор. 48—54) поняття «установка» в тому значенні, якого воно набуло в радянській психології під впливом праць Д. М. Узнадзе і його школи, відповідає термін «set». Термінові «attitude» більше відповідає поняття «ставлення» — як воно розвинуте у працях В. М. Мясничева, хоч ця відповідність не повна, оскільки В. М. Мясничев розглядає ставлення як таке утворення, що цілком належить до сфери свідомості людини. Установка — готовність діяти певним чином стосовно якогось об'єкта (set) є тільки одним із компонентів «attitude» (D. Krech, R. S. Crutchfield, E. L. Ballachy. Individual in Society. N. Y. 1962, p. 139—141).

¹⁷ В. Н. Мясничев. Сознание как единство отражения действительности и отношений к ней человека. «Проблемы сознания». Материалы симпозиума, М., 1966, стор. 130.

¹⁸ Л. П. Бueva. Социальная среда и сознание личности. М., 1968, стор. 233.

¹⁹ В. Ядов, Э. Беляев, В. Водзінская. Междисциплинарный подход к проблеме соотношения ценностных ориентаций и наблюдаемого поведения. «II Международный colloquium по социальной психологии. Тезисы». Тбилиси, 1970, стор. 22.

²⁰ Л. П. Бueva. Социальная среда и сознание личности, стор. 233.

готовності людини до певних дій по відношенню до відповідних цінностей, найзагальніші моделі діяльності людини у світі. Це така система ставлень людини до світу, яка 1) служить вищою системою співвіднесення цінності усього, що відбиває і виробляє у процесі творчого уявлення психіка людини, 2) здійснює інтеграцію цього матеріалу в узагальненій моделі «світ і Я» і 3) здійснює найзагальнішу орієнтацію теоретичної і практичної діяльності людини. Різноманітні компоненти цієї системи ставлень можуть бути пов'язані між собою зв'язками різного типу і неоднакової інтенсивності і можуть різною мірою усвідомлюватися самою людиною — носієм світогляду.

Запропонована понятійна схема психологічної структури світогляду особи дає можливість використовувати для емпіричного дослідження світогляду індивідів і груп індивідів методи і техніку виміру ставлень людини до дійсності (її «соціальних установок»), розроблені в соціальній психології²¹. Однак, щоб застосувати ці методи, попередньо слід розробити систематику тих об'єктів ставлень людини, які за своїм змістом можуть розглядатися як об'єкти власне світогляду.

* * *

На современном этапе коммунистического строительства все большее значение приобретает формирование нового человека, всесторонне развитой личности. Исключительно важным, в частности, является коммунистическое воспитание молодежи, формирование у нее научного мировоззрения.

В статье рассматриваются функции и форма существования мировоззрения как некоторого образования в психике индивида. Автор приходит к выводу, что функциональной единицей психологической структуры мировоззрения личности является отношение человека к тому или иному содержательно значимому объекту действительного и воображаемого мира, которое — как относительно целостный комплекс — включает в себя не только когнитивные компоненты — идеи (мысли) человека о данном объекте, но и эмотивные компоненты — наиболее устойчивые чувства человека к объекту, и установочные компоненты — готовность индивида к определенным действиям, направленным на данный объект. Мировоззрение личности — в функциональном плане — определяется как система отношений человека к соответствующим объектам, которая осуществляет: 1) оценку всего, что отражает психика человека и создает в процессах творческого воображения, 2) интеграцию этих элементов в обобщенной модели «мир и Я», и, на этой основе, основную функцию — 3) общую ориентацию теоретической и практической деятельности человека, связанной с социальными ценностями высокой значимости.

²¹ Див., напр.: Б. Ф. Грин. Измерение установок. «Математические методы в современной буржуазной социологии». М., 1966; М. И. Зайцева. Методы шкалирования при измерении установок. «Социальные исследования», вып. 5, М., 1970; D. Krech, a. o., ibidem, ch. «Attitude», «Measurment» та інші.

Всебічний розвиток особи в концепції Шарля Фур'є

До 200-річчя від дня народження

У розробці марксистського вчення про всебічний розвиток особи важливу роль відіграла та підготовча робота, яка була пророблена в системах утопічного соціалізму, зокрема у вченні Ш. Фур'є.

В ученні Ш. Фур'є, яке містило ґрунтовну критику капіталізму, своєрідну спробу соціально-психологічного обґрунтування рис майбутнього суспільства, багато уваги приділено всебічному розвитку особи як цілісності. Важливим моментом цього учення була думка про те, що всебічний розвиток особи як цілісності можливий лише у багатогранній людській діяльності.

Одним із теоретичних джерел учення Фур'є про людину була сенсуалістична концепція Дж. Локка у тій її інтепретації, яку вона одержала, зокрема, у Кондільяка. Останній надав серйозній критиці сенсуалізм Локка, усунувши локківське вчення про рефлексію і тим самим надавши сенсуалізму більш послідовного характеру. При цьому Кондільяк наголошував, що здібності людини є також результатом її розвитку на основі досвіду¹. Ідеї Кондільяка набули дальшого розвитку у вченні французьких матеріалістів XVIII ст., зокрема у Гельвеція і Гольбаха.

І хоч Фур'є заперечував спадковий зв'язок своїх поглядів з ідеями французьких матеріалістів і негативно ставився до просвітницької філософії XVIII ст., зв'язок цей очевидний. К. Маркс підкреслював це, говорячи, що «Фур'є виходить безпосередньо з учення французьких матеріалістів»². У цьому плані вчення Фур'є не становить винятку серед інших соціалістичних і комуністичних учень, які багато в чому завдячували, на думку К. Маркса, ідеям французьких матеріалістів. «Не потрібно великої гостроти розуму, щоб додати необхідний зв'язок між ученням матеріалізму про природжену схильність людей до добра і про рівність їх розумових здібностей, про всемогутність досвіду, звички, виховання, про вплив зовнішніх обставин на людину, про високе значення промисловості, про правомірність насолоди і т. д.— і комунізмом і соціалізмом»³.

Проте, говорячи про спадковий зв'язок між ученням французьких просвітників і концепцією Фур'є в деяких суттєвих пунктах, важливо підкреслити, що остання містила моменти критики і заперечення теорії французьких матеріалістів. За своїми філософськими поглядами Фур'є не був матеріалістом і атеїстом, хоч окремі матеріалістичні положення наявні в його ученні. Крім того, добре відоме його негативне ставлення до просвітницької філософії XVIII ст. Це можна пояснити тим, що, як і інші прогресивні, зокрема соціалістичні мислителі його часу, Фур'є розчарувався в наслідках французької буржуазної революції, яка не усунула злиднів і експлуатації народних мас.

¹ Кондільяк. Опыт о происхождении человеческих знаний.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2, стор. 139.

³ Там же, стор. 138.

З прогресивних мислителів XVIII ст. досить відчутний вплив на вчення Фур'є мав Ж.-Ж. Руссо⁴. Саме з впливом останнього можна пов'язати критику Фур'є обмеженості раціоналістичного розуміння духовного життя особи. Створюючи своє вчення про людину, Фур'є акцентував на емоційному елементі, звернув особливу увагу на багатий світ людських почуттів.

У літературі відзначався вже вплив на концепцію Фур'є вчення містиків XVIII ст., зокрема деяких течій масонства⁵. Це виявилось у певних рисах космогонічної концепції Фур'є, а також у властивих йому самосвідомості відтінках проповідництва і своєрідного апостольства: своє вчення він подавав як результат божественного одкровення, а свою місію — як оповісника правди божої. Очевидно, ці впливи незначною мірою позначилися на його вченні про людину.

Говорячи про ставлення Фур'є до філософської традиції XVIII ст., важливо з'ясувати одне суттєве питання. Застосовуючи термін раціоналізму до характеристик ідейних рухів XVII, XVIII і початку XIX століть, треба враховувати різні значення цього терміна і різні його тлумачення⁶. Найбільш чітке розмежування вузького й широкого значення раціоналізму дає П. В. Копнін: у першому випадку «...під раціоналізмом маємо на увазі певне розв'язання питання про джерело знання, і він (раціоналізм.— В. М., І. М.) протиставляється іншому його розв'язанню — сенсуалізму». У другому випадку раціоналізм — це концепція загального розуміння природи, суспільства, сутності і місця в них людини. У цьому плані раціоналізм є не вузько гносеологічною, а у широкому розумінні філософською теорією, яку поділяли й деякі сенсуалісти того часу (Дідро, Гольбах, Гельвецій та інші). Тут раціональне — не мислення, протиставлене чуттєвому (досвіду), а розумне, що протистоїть ірраціональному началу в житті⁷.

У працях основоположників марксизму можна зустріти й третє значення терміна раціоналізм, коли з його допомогою характеризують типовий для просвітницької соціології XVIII ст. метод умовляючого конструювання певної уяви про ідеальний суспільний устрій без урахування дійсних тенденцій історичного розвитку. З позицій цього ідеалу, «що відповідає вимогам природи і розуму», піддаються критиці — «суду розуму» — дійсні соціальні порядки. У цьому розумінні Енгельс, наприклад, говорить про раціоналістичний метод просвітників, підкреслюючи, що їхня думка рухалася не від реальності до побудови соціальних концепцій, а навпаки⁸.

Сенсуаліст у гносеології, Фур'є піддає критиці крайнощі раціоналістичних уявлень про людину, особливо виділяючи роль пристрастей, як головного змісту людської природи. Він звинувачує філософів-просвітників у нерозумінні людської психології, в недооцінці складних психологічних мотивів поведінки людини. «Сліпі, які ведуть сліпців», — так характеризує він тих, що хотіли вчити людей, посвячуючи їх у таємниці своїх філософських побудов.

Разом з тим метод Фур'є має типовий раціоналістичний характер, зберігаючи риси обмеженості, властиві цьому підходові. Саме виходячи

⁴ Див. Ж. Дотри. Чем Сен-Симон и Фурье обязаны Жан-Жаку Руссо; В. С. Алексеев-Попов. Социальная критика у Жан-Жака Руссо и великие утопии. — «История социалистических учений», М., 1964.

⁵ И. И. Зильберфарб. Социальная философия Ш. Фурье и ее место в истории социалистической мысли первой половины XIX в. М., 1964, стр. 25—28.

⁶ Див. В. В. Соколов. Философия Спинозы и современность. М., 1964, стр. 68.

⁷ П. В. Копнин. О рациональном и иррациональном. «Вопросы философии», 1968, № 5, стр. 111—112.

⁸ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стр. 17—18.

з змоглядної, апіорно сприйнятої уяви про сутність «природи людини», він веде критику буржуазного експлуататорського ладу. Цей же раціоналістичний підхід покладено і в основу його вчення про майбутній суспільний устрій, що відповідає «природі людини».

Спинимось передусім на характері його критики буржуазної цивілізації. Ф. Енгельс високо цінував у Фур'є «критику існуючого суспільного ладу, в якій чисто французька дотепність поєднується з великою глибиною аналізу»⁹. Як відзначалося, передумовою цієї критики був ідеал цілісної, всебічно розвиненої особистості як довершеного вияву людської природи. Ця вихідна позиція визначила собою загальний напрям критики капіталістичного суспільства. Основним у тому звинувальному вироці, який Фур'є виносить буржуазній цивілізації, є те, що цей лад нівечить особу, прирікаючи її на односторонність.

Негативні наслідки капіталістичного поділу праці мислитель вбачає в обмеженні людського інтелекту, у придуренні, знищенні духовного багатства особи, її фізичного здоров'я. Він показує, як калічить людину одноманітна праця епохи цивілізації. «Якщо людина віддається протягом дванадцяти годин одноманітній праці — ткацтву, шитву, писанню або іншій роботі, що не тренує послідовно усіх частин тіла і розуму», то це завдає великої шкоди здоров'ю: «одноманітна праця знесилює члени, внутрішні органи і складові частини організму людини»¹⁰. Фур'є відзначає, що у місцевостях, де люди протягом довгих місяців і років займаються одноманітною працею, більшість населення страждає від хвороб, спричинених такою працею.

Це призводить до того, що праця — головне джерело суспільного багатства — стає ненависною людині, викликає в неї відразу, що, у свою чергу, спотворює моральну природу людини як діяльної істоти, як творця. Думка про те, що повнота і багатство людської особистості можуть виявлятися лише через творчість, знаходить в ученні Фур'є вельми фантастичне вираження і обґрунтування. Визначаючи існування бога як «вищого стрижня» всесвіту, мислитель стверджує, що людина — «нижчий стрижень» — необхідна богові як співучасник у творчій діяльності. Без допомоги людини бог не може реалізувати свої задуми. Отже, сутність людини, її призначення саме й полягає у її причетності до божественного творення. Але бог не позбавляє людину волі, залишаючи їй свободу морального вибору, свободу діяти і творити відповідно до волі бога або всупереч їй, тобто відповідно до природи або всупереч їй. Воля бога полягає у тому, щоб привести людину до щастя, до здійснення її соціального й громадського призначення — до створення такої суспільної організації, яка б відповідала ідеалу справедливого устрою, тобто продукувала б досконалу, цілісну, всебічно розвинену людину.

Говорячи про те, що метод Фур'є має раціоналістичний характер, слід підкреслити особливу роль, яку відіграє гуманістичний, точніше моралізаторський підхід як вихідна передумова побудови соціального ідеалу філософа. Критикуючи сучасні йому соціальні відносини, він протиставляє нелюдному суспільному ладові ідеал багатогранної людини як реалізацію її родової сутності. Саме на цьому він ґрунтує аналіз сучасного йому суспільства і людини, а також виявляє перспективи і тенденції їх розвитку.

У зв'язку з цим суспільний ідеал Фур'є виступив як своєрідний соціальний прогноз. Незважаючи на загальну змоглядно-раціоналістичну і моралізаторську форму виявлення цього прогнозу, в ньому

⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, стор. 191.

¹⁰ Ш. Фур'є. Избранные сочинения в 4-х томах. М., 1951—1954. Т. 3, стор. 166.

містився фундаментальної ваги здогади про об'єктивні закономірності зміни історичних епох і поступальний характер цих змін. Загальну лінію розвитку він окреслив як рух до «суспільства гармонії», де критерієм досконалості виступає цілісна людина, яку це суспільство спроможне створити.

У цьому вченні міститься кілька суттєвих моментів. Насамперед, увагу привертає те, що поняття цілісності людини виступає як синонім її всебічного розвитку, тобто всебічність розуміється не як механічний набір різних виявів людини, а як багатство і багатоманітність вияву розвиненої людської індивідуальності. Тим самим поняття цілісності виступає як загальна характеристика історичної тенденції розвитку людини в суспільстві. У цьому ж значенні поняття цілісної людини вживає Маркс до характеристики лінії прогресу суспільства і людини, коли говорить: «...Людина привласнює собі свою всебічну сутність всебічним чином, тобто як цілісна людина»¹¹.

Від поняття цілісності особи як синоніма її всебічності треба, на наш погляд, відрізнити поняття цілісності особи, що виступає і як один з можливих інструментальних підходів до її вивчення, як інтегральний підхід на відміну від аналітичного¹². Обидва підходи можливі в межах будь-якої наукової дисципліни, що вивчає особу,— чи то соціології, чи психології.

Яким же постає ідеал справедливого суспільства в уяві Фур'є? Як виглядає той суспільний устрій, що може породити нову людину?

Головним у вченні Фур'є про людину є теорія пристрастей. Пристрасті закладені богом в людину не випадково, а як передбачення майбутнього гармонійного існування. Вони корисні й необхідні як окремій людині, так і суспільству в цілому. Тут пролягає межа, що відділяє учення Фур'є, зокрема, від релігійно-містичних концепцій людини. Пристрасті, за Фур'є,— не наслідок гріховності людської природи, не зло. Їх поривання руйнівні лише в умовах несправедливого суспільного устрою. Ця оптимістична концепція людини йшла у розріз з християнсько-аскетичною етикою. Характерне у цьому зв'язку намагання Фур'є перевести християнство з позицій аскетизму на основи гедоністської етики¹³. Соціальним світом управляє потяг до пристрасті, властивий людині, що є, згідно з Фур'є, проявом панівного у світі загального закону тяжіння і притягання матерії. Основним способом реорганізації суспільних відносин і побудови нового суспільства Фур'є проголошує розкриття і опис пристрастей, чому він відводить велике місце у своїй концепції.

Багато уваги приділяє Фур'є питанню класифікації пристрастей. Він виділяє дванадцять видів їх, об'єднуючи у три основні групи. У нових суспільних умовах ці пристрасті мають виявити свої позитивні якості і сприяти прогресові суспільства. Перша група пристрастей спрямована на задоволення «апетиту почуттів», вона охоплює прагнення людини до розкошів внутрішніх (здоров'я) і зовнішніх (багатство). Ця група включає п'ять пристрастей, пов'язаних з органами чуттів людини.

Другу групу пристрастей позначено словом «групизм». Вона охоплює чотири пристрасті, спрямованих на утворення «душевних» зв'язків між людьми: дружби і людинолюбства, любові і родиннолюбства.

¹¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Из ранних произведений. М., стор. 591.

¹² Див. Б. Д. Парыгин. Основы социально-психологической теории. М., 1971, стор. 109—114.

¹³ И. И. Зильберфарб. Социальная философия Ш. Фурье., стор. 79.

Третю групу пристрастей названо «серізм», тому що вона відбиває властиве людям прагнення до утворення творчих об'єднань — «серій». До неї входять: «кабаліста» (пристрасть до інтриги, змагання); «папійона» (пристрасть до перемін, до розмаїття); «комполіта» (пристрасть до узгодженості, до творчості, що породжують захоплення, ентузіазм).

У новому суспільстві, на думку Фур'є, має виявитися тринадцята пристрасть — «унітеїзм», потяг до єдності. Це вища пристрасть, яка відбиває прагнення людини до загального блага. Вияв пристрастей у новому суспільстві сприятиме «чудовому розквіту людських здібностей». Головну роль у цьому відіграватиме задоволення пристрасті до змін.

Гармонійний устрій, задовольняючи усі людські пристрасті, має враховувати також прагнення людей до різноманітності і зміни трудової діяльності. Фаланга як основа виробничого колективу «нового соціетарного світу» має так організувати роботу, щоб кожна людина мала змогу вільно обирати і міняти за своїм бажанням професії. Для різного роду робіт фаланга організовуватиме різні «серії». Кожна серія займається певним видом праці як у сільському господарстві, так і в промисловості. Існуватимуть серії садівників, городників, скотарів, телярів, ткачів тощо.

Усі працівники даної серії, керуючись взаємними симпатіями, розбиваються, у свою чергу, на «групи» приблизно по сім осіб. Кожний член фаланги працює не лише у певній серії або певній групі, — він має право вільно обирати ті чи ті серії відповідно до своїх уподобань, бути одночасно членом навіть тридцяти—сорока секцій. Так, попрацювавши зранку на стайні або в городі, член фаланги може переходити в майстерню або на поле. Кожна людина працює в серії від півтори до двох годин і протягом робочого дня міняє кілька серій; праця чергується з трапезами і різними розвагами. Час перебування в серії Фур'є називає сеансом.

Член фаланги, на думку мислителя, на противагу трудівникові епохи цивілізації, не повинен займатися все життя одноманітною, що отупляє, працею. Перехід від одного виду праці до іншого, «пурхання» сприятиме багатогранному розвиткові здібностей людини, а також значному підвищенню продуктивності праці. В результаті праця з тягара перетвориться на насолоду. Вона задовольнятиме найвищу пристрасть людини — пристрасть до творення.

У цих фантастичних планах знаходимо геніальні ідеї про необхідність знищення такого поділу праці, який прикріплює людину на все життя до однієї професії. Ф. Енгельс в «Анти-Дюрінгу» схвально ставиться до деяких ідей Фур'є. Критикуючи погляди Дюрінга на соціалістичну організацію праці, він відзначає плідність ідей Фур'є про майбутній характер праці. Організація праці, що передбачає можливість зміни різноманітних форм її кожною людиною, дозволяє, на думку Енгельса, подолати довічне прикріплення людини до одного місця, до одного виду праці, ліквідувати поділ праці в існуючій формі і зробити працю привабливою.

З питанням всебічного розвитку особистості Фур'є пов'язує систему виховання в новому суспільстві. Проблеми виховання розроблені у нього з винятковою глибиною. У «Німецькій ідеології» К. Маркс і Ф. Енгельс відзначають, що погляди Фур'є на виховання «являють собою найкраще, що є в цій галузі, і містять у собі геніальні спостереження»¹⁴.

¹⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 495.

Система суспільного виховання — «соціетарний план» Фур'є, — передбачає комплекс заходів, спрямованих на могутній розвиток освіти, культури, науки і розрахованих на охоплення усього населення нового суспільства.

Мета виховання в соціетарному суспільстві — розвиток усіх здібностей людини, зокрема розумових і фізичних, а також застосування їх у виробничій праці. Фур'є доходив висновку, що найкращою системою виховання у новому суспільстві буде та, де працю організують за серіями пристрастей. Саме серії за пристрастями даватимуть можливість знайомитися з різними видами діяльності і не випадково, а закономірно сприятимуть вияву і розвитку різних здібностей особи.

Мистецтво виявлення здібностей зовсім не відоме, на думку Фур'є, сучасному ладу цивілізації. Здібності особи тут можуть виявитися лише випадково, завдяки несподіваному ознайомленню зі справою, до якої у людини є поклик. Фур'є доводить це, зокрема, на такому прикладі. Молодого візника двадцяти трьох років зачарував вигляд майстерні, де виплавляли метал, який він привозив. Це послужило поштовхом до розвитку трудового покликання, яке раніше нікому не було відомим. Він почав працювати в майстерні і згодом досяг значних успіхів у новій професії.

Цим прикладом Фур'є стверджує думку про те, що виховання за сучасних його умов не давало жодного засобу, щоб розкрити і розпізнати з дитинства трудове покликання людини. Якби виховання було організоване так, щоб діти могли знайомитися з різними видами діяльності, то людина могла б розвинути в собі не одне, а багато покликань до різних видів праці, в яких досягала б успіху.

Трудове виховання Фур'є розглядав як необхідну умову всебічного розвитку людини, її фізичних і розумових здібностей. Ф. Енгельс відзначав, що, на думку Фур'є, «людина повинна всебічно розвивати свої здібності шляхом всебічної практичної діяльності, і праця повинна знову вернути собі втрачену внаслідок її поділу привабливість...»¹⁵

За Фур'є, індивідуальний розвиток людини складається з кількох фаз: дитинства, юнацтва, зрілості і старечого одряхління. Він підкреслює, що природні здібності необхідно розвивати від самого народження. На думку мислителя, соціетарне виховання вже з шестимісячного віку вельми активно впливає на розумові і фізичні здібності дитини, розвиває їх. Природні схильності дитини треба розвивати як основу, на якій з'являтимуться інші схильності. Діти мають входити до двох груп, що враховують схильності хлопчиків і дівчат, — до «маленьких орд» і «маленьких дружин». Орди виконуватимуть неприємні роботи, такі, як прибирання вулиць, догляд за домашніми тваринами тощо. «Дружини», де більшість складатимуть дівчатка, займатимуться городництвом, вирощуванням квітів, доглядатимуть птахів. У процесі праці діти змагатимуться, перетворюючи свою працю у постійне свято.

У процесі виховання діти мають ознайомитися з трудовими заняттями усієї фаланги, що зміцнить їх прив'язаність до усіх серій¹⁶. У цих утопічних мріях Фур'є можна помітити зародки окремих ідей, розвинутих тепер віковою психологією, а саме ідеї про необхідність урахування та вивчення вікових і статевих особливостей людини на різних фазах її розвитку.

Фур'є твердив, що кожна людину природа наділила здібністю, достатньою для того, щоб вона стала рівною одній з таких геніальних

¹⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 287.

¹⁶ Ш. Фур'є. Избран. произв., т. 3, стор. 377.

осіб, як Гомер, Цезар, Ньютон. Тому, коли людство буде організоване у фаланги, природне виховання, що покликане розвивати в людині її здібності, приведе до того, що «тримільярдне населення Землі даватиме 37 мільйонів поетів, рівних Гомерові, 37 мільйонів учених, рівних Ньютону, 37 мільйонів драматургів, рівних Мольєрові». Поліпшення людської природи — ось одне з головних завдань, що стоять перед майбутнім суспільством.

Пов'язуючи можливості всебічного розвитку особи з різноманітністю трудової діяльності, Фур'є наголошує на необхідності спеціального виховання почуттів, в чому, на його погляд, особлива роль належить мистецтву. Останнє, зокрема оперне мистецтво, покликано бути основою виховання зору та слуху.

З мистецтвом як одним із виховних чинників Фур'є пов'яже також і вирішення завдань морального виховання. І знову мислитель робить акцент на особливому значенні оперного мистецтва — дійового засобу всебічного впливу на людину, засобу цілісного розвитку особи. Важливо підкреслити, що мистецтво виступає у Фур'є одним із видів діяльності, де людина активна не тільки як споживач готових продуктів художньої творчості, а як безпосередній учасник процесу їх творення. При цьому оперні вистави, на думку Фур'є, повинні нагадувати народні свята, ті масові видовища, де прилюдно прославляються громадянські, суспільні чесноти, засуджуються пороки, де кожен може задовольнити свою потребу в музиці, танці, в дружньому ритмічно організованому русі, де бадьорість та життєдіяльність, що притамаєні гармонійно розвиненій, здоровій людині, природно знаходять свій вияв у художній творчості.

Мистецтво в цьому розумінні виступає не лише як одне з «вмінь», а як форма безпосереднього виявлення емоційного багатства людини, що разом з тим є одним із засобів зміцнення єдності, згуртованості людських колективів. Останній момент Фур'є особливо підкреслює, вважаючи заняття колективною художньою творчістю одним із засобів розвитку в людях почуттів дружби, товариської солідарності тощо.

І хоча Фур'є виховний зміст мистецтва в цілому дещо недооцінює (на його погляд, не менш, ніж мистецтво, виховне значення для дитини може мати і кухня, що покликана виховувати нюх та смак), характерним є те, що художній творчості в майбутньому суспільстві він відводить суттєве місце.

Отже, хоч у системі виховання Фур'є легко знайти багато нерального, фантастичного, у ній містяться і «геніальні спостереження», а саме: ідея про необхідність формування людини як цілісної особистості, всебічно і гармонійно розвиненої; ідея поєднання навчання з продуктивною працею, фізичним і естетичним розвитком. У зв'язку з цим не можна забувати слів Енгельса, висловлених на адресу Дюрінга, який за смішними сторонами у вченні Фур'є не бачив «раціонального зерна»: «Нас значно більше радують зародки геніальних ідей і геніальні думки, які прориваються на кожному кроці крізь фантастичний покрив і яких не бачать ці філістери»¹⁷.

Учення про людину у Ш. Фур'є хвибувало на обмеженість, метафізичний підхід, за яким в основу людини покладалася раз і назавжди визначена «природна натура» — «пристрасті» людини, дані їй богом. Однак положення мислителя про те, що здібності людини визначаються не лише індивідуальними особливостями, а також і соціальними умовами, дуже цінне. З цього положення випливає революційний висновок

¹⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 255.

про необхідність заміни старих суспільних відносин новими. Фур'є підкреслював, що людина — це значною мірою продукт поганих, нейтральних або добрих умов, створюваних суспільством. Отже, змінюючи суспільні умови, можна розвивати і змінювати у бажаному напрямі здібності особи. Необхідно створити такий суспільний лад, який би сприяв їх розвитку.

Основою усього господарського життя нового суспільства буде фаланга — первісний виробничий колектив асоціації, яка розміститься у фаланстері — поселенні-палаці, де будуть обладнані майстерні, школи, бібліотеки, ідальні, кухні тощо. Основні види праці в фаланзі — сільське господарство (воно на першому місці) і промисловість (друге місце). Тим-то у фаланзі відбудеться поєднання сільського господарства з промисловим виробництвом, що приведе до ліквідації розриву між містом і селом. Такий осередок суспільства, де поєднуюватимуться усі види людської діяльності і переваги міського й сільського життя, найкращим чином сприятиме розвитку людини, усіх її обдарувань.

Отже, погляди Ш. Фур'є на природу людини, її розвиток і виховання, що посідають центральне місце в його системі, є далшим кроком у дослідженні проблем, уже порушених передовими мислителями минулого. Відповідь на ці питання утопічний соціалізм дати не міг. Їх наукове вирішення знаходимо в науковому комунізмі.

Ці передбачення були ідеологічним відбиттям тих завдань, що назрівали в процесі розвитку буржуазного суспільства. Соціалістичні утопісти вперше порушили питання про необхідність переходу до нового суспільного устрою, який не суперечитиме «природі людини», а сприятиме розвитку усіх її духовних і фізичних сил. Зазираючи в далеке майбуття, вони відгадували тенденції наступного розвитку. Їхні положення про розвиток здібностей особи, теорії виховання здібностей, положення про ліквідацію протилежності між містом і селом, розумовою і фізичною працею відбивають лише необхідність усунути «класову протилежність, яка щойно починала розвиватися і була відома їм лише в її первинній безформній невизначеності. Тому й положення ці мають ще зовсім утопічний характер»¹⁸.

Ми повинні пам'ятати, що на утопічних теоріях лежить відбиток історичної обстановки, в якій вони виникли. Суспільні відносини того часу не досягли ще такого щабля розвитку, який би «підказав» правильне розв'язання питання. Однак ми бачимо, що крізь утопізм і фантастичність учення Фур'є проглядають геніальні здогади про діяльну, трудову сутність людини, про можливість її всебічного розвитку як цілісної особистості лише за умов такого суспільного ладу, де буде знищено антагонізми і експлуатацію людини людиною, де праця перетвориться на життєву потребу.

* * *

В разработке марксистского учения о всестороннем развитии личности определенную роль сыграла та подготовительная работа, которая была проделана в системах утопического социализма, в частности, в учении Ш. Фурье.

Взгляды Ш. Фурье на человека, его развитие и воспитание, занимают важное место в его системе. Идеал целостной, всесторонне развитой личности стал исходной позицией критики Фурье буржуазной цивилизации, которая калечит личность духовно.

¹⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 439.

морально и физически, обрекая ее на однообразный труд. Это приводит к тому, что труд — главный источник общественного богатства — становится ненавистным человеку, что в свою очередь извращает природу человека как деятельного существа, как творца. Будущее справедливое общество должно быть устроено так, чтобы оно культивировало совершенного, целостного, всесторонне развитого человека. Последнее достигается тем, что будущая общественная организация каждому человеку оставляет возможность свободно выбирать и менять по своему желанию сферу трудовой деятельности. Как необходимое условие всестороннего развития личности Фурье рассматривал трудовое воспитание.

Сквозь утопизм и фантастичность учения Фурье просматриваются гениальные догадки о деятельной сущности человека, о возможности его всестороннего развития как целостной личности только в условиях такого общественного устройства, когда будут уничтожены антагонизмы и эксплуатация человека человеком, когда труд превратится в жизненную потребность.

Українські соціалісти-сімдесятники XIX ст. про працю та її організацію в майбутньому суспільстві

Розкриття природи праці, її характеру і організації є однією з основних проблем не тільки соціології, а й усієї суспільно-практичної діяльності і розвитку суспільства. Важливим питанням громадського життя соціалістичного суспільства вважав організацію праці В. І. Ленін¹.

Організація праці й усе коло питань, пов'язаних з нею, є актуальними і для суспільства розвинутого соціалізму.

Постановку питання про працю та її організацію в майбутньому суспільстві і те чи інше розв'язання його знаходимо майже в усіх українських соціалістів-сімдесятників — як у представників народницького напрямку, так і в тих революціонерів-демократів, які не поділяли поглядів останніх. Характерно, що в постановці цього питання майже відсутня різногосиця і строкатість поглядів; характерні при розв'язанні інших проблем. Наприклад, відомий народник О. Д. Михайлов відзначав, що програмні положення київських соціалістів не становили «чогось абсолютно однорідного», але їх об'єднувала спільна, загальна мета, а саме: «економічне і політичне визволення народу, тобто звільнення праці і її зняття від експлуатації капіталом»².

Зрозуміло, що як у постановці питання про працю, так і в його розв'язанні українські соціалісти-сімдесятники виходять не з наукового, а з утопічного, селянського, дрібнобуржуазного соціалізму, який, як підкреслював В. І. Ленін, «по суті, ...був зовсім не соціалізм, а прекраснодушна фраза, добра мрія...»³. Але до зародження та поширення в Росії і на Україні марксизму народницький соціалізм відігравав позитивну роль у боротьбі з царизмом та поміщицько-буржуазним ладом.

Народницька утопія у всіх її різноманітних відтінках і розгалуженнях, які ми спостерігаємо в 70-х роках XIX ст. у Росії та на Україні, є вираз «прагнення трудящих мільйонів дрібної буржуазії цілком покінути із старими, феодалними експлуаторами і облудна надія «заодно» усунути експлуаторів нових, капіталістичних»⁴.

Відзначимо, що всі соціалісти-сімдесятники як у Росії, так і на Україні насамперед різко засуджують експлуатацію праці, її підневільний характер за умов капіталізму. Усі вони проїняті благородною вірою в те, що соціалізм «знищить усякі привілеї й переваги і поставити працю основою особистого і суспільного добробуту»⁵. В їхніх теоретичних розробках показано, що праця за умов капіталізму, в будь-якому експлуаторському суспільстві є підневільною, виснажливою для робітника і не завжди економічно ефективною.

У загальносоціологічному плані соціалісти-сімдесятники розглядали трудову діяльність людей як економічну основу суспільства. Український революціонер-демократ С. А. Подолінський писав: «...Сама по со-

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 174.

² А. А. Прибылева-Корба и В. И. Фишер. А. Д. Михайлов. М., 1925, стор. 88—89.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 9.

⁴ Там же, стор. 316.

⁵ Рабочее движение в России в XIX веке, т. II, ч. 2, М., 1950, стор. 105.

бі земля нічого не варта, а стає вона вартою тільки через роботу чоловіка... Усе, що є на світі, має ціну тільки через людську роботу»⁶.

С. А. Подолинський, популяризуючи теорію додаткової вартості К. Маркса, стверджував, що капітал є продукт чужої праці. Він рішуче відкинув апологетичні концепції буржуазної політичної економії про прибуток як винагороду капіталістам за їхню працю, «теорії» утримання, ощадливості капіталістів, про продуктивність капіталу і землі тощо. «З своєї чесної праці,— писав він,— ще ніхто не став дуже багатим... Так і знайте, добрі люди, що увесь капітал, який тільки єсть на світі, увесь він зробився з праці робітників, з поту і крові простих людей»⁷.

Таке розуміння праці було теоретичною основою як критики експлуататорських порядків, так і вимоги необхідності їх ліквідації і переходу до соціалізму. Велике усупільнення праці, її соціалізація за умов капіталізму розглядається соціалістами цього часу також як яскраве свідчення необхідності переходу до соціалізму. «Народна праця,— писалося в одному з народовольських документів 70-х років XIX ст.,— у своїх різних галузях настільки переплелася, що спільне систематичне регулювання її робиться безумовно необхідною»⁸.

Соціалісти-народники, як відомо, покладали великі надії на «общинно-артільні форми праці». Вони розглядали їх як вищі форми праці, що спираються на суспільну справедливість і благо. Українські чумацькі валки і ватаги, забродські ватаги, звичай толоки, звичай «спрягатися», артілі половинщиків, чередників тощо народник Ф. А. Щербина розглядав як «здатки економічного ладу і суспільних відносин». Але капіталізм руйнує ці форми праці. «Капіталістичне начало,— пише він,— завжди систематично давило працю і підточувало ті асоціативні форми, у яких вона виявлялася»⁹.

На першому етапі розвитку народництва деякі соціалісти вважали, що слід подбати про реорганізацію праці ще за умов капіталізму. Вони ставили собі за мету досягти соціалізму мирним шляхом — шляхом організації в усьому світі землеробських комун. На таких позиціях стояли члени так званого «американського» гуртка, заснованого І. К. Дебагорієм-Мокрієвичем в 1871 році. Останній вважав, що поміщицькому землеволодінню слід протиставити раціональні господарства обробітку землі—комуні. Речицький та Мокрієвич зробили спробу створити таку комуну поблизу м. Конотопа Чернігівської губернії. Але ідея землеробських поселень була вбита царизмом у своєму зародку. І члени цього гуртка вирішили створити таку комуну в Америці. Невдала спроба із заснуванням комуні в Америці призвела до розпаду американського гуртка.

Слід підкреслити, що віра в общинно-артільні начала як засоби боротьби з існуючим ладом для більшості народників була нетривалою. Згадуваний вже Ф. А. Щербина розуміє, що самі по собі артільно-общинні форми праці не можуть протистояти капіталізові. «У теперішньому своєму виді,— писав він,— південноросійські артілі й общинно-артільні форми... по суті майже не мають і не можуть мати будь-якого істотного значення реформи у боротьбі з капіталістичним ладом та його відносинами»¹⁰.

⁶ С. А. Подолинський. Про хліборобство. Розмова третя. Як де земля поділена і як би треба її держати. Липський, 1877, стор. 17.

⁷ С. А. Подолинський. Про хліборобство. Розмова третя, стор. 24.

⁸ Література партії «Народная воля», М., 1930, стор. 131.

⁹ Ф. А. Щербина. Очерки южнорусских артелей и общинно-артельных форм. Одесса, 1881, стор. 116.

¹⁰ Там же.

С. А. Подолинський навіть вказує на факт буржуазного переродження робітничих артілей та кооперативів. «...Така спілка самостійних робітників,— пише він,— зараз же має прихильність ставати сама за хазяїна здобування, наймати робітників і використовувати їх майже так само, як і звичайні капіталісти»¹¹.

Чернігівські народники на власному досвіді теж переконалися у цьому. Л. Левенталь, Божко-Божинський та інші доводили, що члени робітничих асоціацій, «збагачуючись, переходять з лав робітників у лави буржуазії»¹². Отже, облишивши мрію про визволення праці за існуючих умов, соціалісти-сімдесятники покладали надії на реорганізацію визволеної праці лише за соціалізму. Вони уважно стежили за розвитком робітничих асоціацій у країнах Західної Європи з тим, щоб їхній досвід використати в післяреволюційній Росії¹³.

Теоретичні пошуки соціалістів-сімдесятників у цьому напрямку відповідали економічним потребам тогочасної російської дійсності. К. Маркс у чернетках листа до В. Засулчч писав: «Минув той час, коли російському землеробству були потрібні лише земля та її парцелярний землероб, озброєний більш або менш первісними знаряддями... Йому потрібна тепер кооперативна праця, організована в широкому масштабі»¹⁴.

Українські соціалісти-сімдесятники вказували і на згубну роль капіталістичного поділу праці, який особливо яскраво виявлявся у протилежності розумової і фізичної праці. Вони бачили, що розумова праця створює касту привілейованих людей, які стоять над селянами і робітниками і допомагають фактично панівним класам експлуатувати простий народ. Тому не випадково серед народників у 1873—1874 роках виникла полеміка з питань про співвідношення між розумовою і фізичною працею. Більшість народників зійшлася на думці про те, що представники розумової праці не повинні мати привілеїв, віддавала перевагу фізичній праці. На цьому ґрунті чимало народників навіть залишило вищі учбові заклади, університети, щоб по закінченню їх не відірватися від народу. Модою стало навчатися будь-якому ремеслу: шевському, ковальському чи бондарському. А. Желябов у листі до М. П. Драгоманова від 12 травня 1880 р. згадував: «Пам'ятаю першу зустріч 1873 р. у Києві на квартирі Р. і Є. Сидить кілька старезних нігілістів за шевським столом, зосереджено вивчаючи ремесло. То знамення «руху в народ», для життя чистого, трудового». Освоєння різних ремесел було обов'язковою умовою підготовки народників до «ходіння в народ» і разом з тим свідченням їхньої великої поваги до фізичної праці. Засновники «Київської комуні» К. Брешковська, її сестра О. Іванова та інші мріяли про життя за рахунок фізичної праці, про організацію «ферми-комуні».

У специфічній, оригінальній праці С. А. Подолинського відчувається навіть переоцінка фізичної праці. Як відомо, С. Подолинський зробив спробу «погодити надвишку праці з сучасними фізичними теоріями». Він вважає, що корисною працею людини є лише та, яка сприяє збільшенню і зберіганню сонячної енергії на землі. З цього погляду найпродуктивнішою є землеробська праця. Землеробство, писав він, «дає таке переважаюче збільшення енергії, яке тільки й робить».

¹¹ С. Подолинський. Громадівський рух в Англії та Ірландії. «Громада», р. V, ч. 1, Женева, 1881, стор. 54.

¹² Революционное народничество семидесятых годов XIX века. М.—Л., 1965. т. I, стор. 345.

¹³ ЦДІА УРСР в Києві, ф. 274, оп. 1, од. зб. 144, л. 277.

¹⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, стор. 393.

можливим довгочасні витрати, що передують винагородженню при інших родах праці»¹⁵.

Загальне прагнення С. Подолинського довести, що людина своєю працею збільшує кількість енергії на землі, заслуговує на увагу, як і його висновок, що найкращим способом виробництва з погляду на акумуляцію енергії є соціалістичний. Але, як підкреслює Ф. Енгельс, Подолинський неправильно зрозумів суть праці, сплутавши економічне з фізичним¹⁶. За Ф. Енгельсом, неможливо підрахувати в одиницях енергії кількість вкладеної у продукт праці, бо неможливо виразити економічні відносини у фізичних мірах.

На яких же принципах і засадах має бути організована праця за соціалізму? Насамперед як всезагальна, обов'язкова для всіх. Українські соціалісти мріяли про те, «якби то всі рівно робили, щоб не було так, що один з ранку до вечора рук не покладає, а другий нудить світом»¹⁷. За соціалізму кожна людина, у тім числі і вихідець з колишніх імущих станів, попівства, повинна власною працею заробляти на прожиття у тій чи іншій громаді.

У розв'язанні цього питання соціалісти-сімдесятники не мали розходжень. Нечаївці навіть уважали, що праця в майбутньому може бути примусовою під страхом смерті. Як відомо, зрівняльне ідеальне суспільство Нечаєва мало впровадити у життя аскетичний принцип: багато працювати і мало споживати. К. Маркс про цей нечаївський сектантський лозунг відізвався так: «Який чудовий зразок казарменого комунізму!»¹⁸

Не поділяючи нечаївських поглядів, більшість соціалістів-сімдесятників Росії та України відстоювали ідею всезагальності праці, що виключало можливість паразитичного існування будь-яких груп людей за рахунок суспільства. У 1881 році П. Лавров спеціально виступав проти А. Шефле, який у книзі «Сутність соціалізму» допускав звільнення від фізичної праці частини колишнього панівного класу, що не звикла до неї. У примітках до цієї книги Лавров писав: «Соціалізм не може ні в якому випадку визнавати за ким би не було, в ім'я яких би не було традицій будь-якого права на життя без праці»¹⁹.

Не тільки про рівність права усіх людей на працю, а й про обов'язок щодо неї говорить С. Подолинський. «Хто не захоче працювати,— писав він,— того в громаді не будуть тримати. Іншого покарання йому не потрібно буде, оскільки неможливо буде інакше жити людині, як тільки в громаді»²⁰.

Праця має бути єдиною і основною підвалиною добробуту майбутнього суспільства і особи, гідності і честі нової людини. Суспільство бере на себе справу безкоштовного навчання і виховання громадянина до двадцяти одного року, після чого, як говорить харківський народник Ф. Цебенко, «йому дають засоби для заняття будь-якою справою»²¹. Отже, соціалізм має знищити не тільки найману працю, а й дармоїдство, ледарство, паразитизм, які є закономірними супутниками експлуататорського суспільства. Ліквідація найманої праці гарантується проведенням у життя трудового права, заміною приватної власності

¹⁵ С. Подолинский. Труд человека и его отношение к распределению энергии. «Слово», апрель—май, СПб, 1880, стор. 189.

¹⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 35, стор. 106.

¹⁷ Ф. Волоховський. Правдиве слово хлібороба.— у кн.: М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка та інших. 1887—1895, Львів, 1908, стор. 361.

¹⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 18, стор. 397.

¹⁹ А. Шефле. Сущность социализма. Женева, 1881, стор. 128.

²⁰ С. Подолинський. Про хліборобство. Розмова третя, стор. 110.

²¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 112, оп. 1, од. зб. 311, л. 31.

соціально-громадською, колективною формою власності. Народ, проїнятий трудовою етикою, говорить народник В. Сухомлин, «визнає тільки працю основою права на землю та інші блага»²².

Неодноразово підкреслював цю думку і С. М. Степняк-Кравчинський²³. Відповідно до цього соціалістичні програми зафіксували таке положення, яке виключає використання найманої праці, бо земля та інші знаряддя і засоби праці віддаються лише тим, хто сам працює. «Ніхто не має права отримати землі більше тієї кількості, яку він сам спроможний обробити»²⁴.

Дбає про ліквідацію економічної основи найманої праці і «Програма» журналу «Громада», підписана М. Драгомановим, С. Подолинським і М. Павликом. Ці українські соціалісти дбають про те, щоб «люди не мусили продавати свою працю в найми панам та багатириям, а робили просто на себе»²⁵. Уже просте запровадження у життя праці на себе і на свою громаду за соціалізму має різко підвищити її продуктивність. «Тоді б кожний чоловік робив як може найлучше,— писав С. Подолинський, — бо знав би, що робить для своєї громади, для себе...»²⁶

Ліквідація найманої праці — це логічний висновок ліквідації приватної власності. Але деякі соціалісти-сімдесятники підходять до неї ширше і глибше, як до самостійної проблеми. Так, С. Подолинський зауважує, що «мало знищити користування одного чоловіка працею другого, бо ще треба так упорядкувати працю людей, щоб навіть таке користування їй наступити не могло»²⁷.

Отже, соціалісти-сімдесятники добре розуміють, що питання про характер праці та її організацію у майбутньому суспільстві є одним із найважливіших. Це фактично питання про нові виробничі відносини. Необхідно упорядкувати працю так, щоб не виникла знову можливість її експлуатації. Переважна більшість українських соціалістів уважала, що тільки колективна (громадська) власність і колективна праця виключають цю можливість. Навіть самі селяни, писав М. Павлик, починають розуміти, що «їх порятунок тільки в колективній громадській праці і власності»²⁸. У «Друкованому листі до всіх русинів в Галичині» він говорить про великі переваги колективної праці над одноосібною, підкреслюючи, що «тільки гуртом можна поправити людське життя на землі»²⁹.

О. Терлецький теж говорив, що побудувати краще суспільство неможливо без упровадження громадської власності і колективної праці. Розорення народу триватиме доти, писав він, доки «усе господарство не станеться зорганізованим, громадським і не виробить із себе твердої основи для соціальної організації, для зібрання людей, розбитих на атоми, в свідому громаду людей, живучих одним життям»³⁰.

С. Подолинський підкреслює, що «спільна, гуртова праця доконче

²² В. Сухомлин. Из эпохи упадка партии «Народная воля». — журн. «Каторга и ссылка», 1926, № 7—8 (28—29), стор. 72.

²³ С. М. Степняк-Кравчинский. В лондонской эмиграции. М., 1968, стор. 120, 121.

²⁴ Революционное народничество семидесятих годов XIX века, т. II, стор. 188.

²⁵ Програма. «Громада», Женева, 1880, № 1, стор. 2.

²⁶ С. Подолинський. Про хліборобство. Як де земля поділена., стор. 65.

²⁷ С. Подолинський. Ремесла і фабрики на Україні. Женева, 1880, стор. 145.

²⁸ Журн. «Народ», 1892, № 11—12, стор. 143.

²⁹ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. т. III, Чернівці, 1910, стор. 283.

³⁰ О. Терлецький. Лихва на Буковині. Журн. «Молот», 1878, стор. 144.

корисніша для людей, ніж особна»³¹. Усі соціалісти-сімдесятники вважали, що «праця гуртом не в приклад корисніша, ніж праця одноособна». Твердження Берві-Флеровського, що в сільському господарстві дрібне господарство рентабельніше і продуктивніше, аніж велике, не мало підтримки в їх середовищі. Берві-Флеровський, вважаючи, що «земля ніколи не зробиться фабрикою», допускав колективні роботи лише дренажні, зрошувальні, будівельні та колективне користування машинами, добривами тощо³².

З колективною організацією праці соціалісти пов'язували надії на підвищення продуктивності праці, а це обіцяло дальший прогрес. Всупереч поглядам Берві-Флеровського український народник, студент Київського університету, член Гадяцького революційного гуртка О. М. Бах писав: «Нове господарство не повинно бути господарством дрібних виробництв, при якому всякий виробник окремо для себе володіє знаряддям виробництва. Нове господарство — суспільне, соціалістичне». І далі: «Надто дорогою ціною купило людство усі вдосконалення, вироблені капіталістичним господарством, усю цивілізацію, щоб відмовитися від них, повернутися до первісного стану»³³.

Засуджує апологетів дрібного господарства і С. Подолинський. Колективна форма власності і колективна праця розкривають широкі перспективи для соціально-економічних перетворень в організації праці, використанні техніки, досягнень науки. Соціалістична організація праці підніме людство на якісно новий ступінь історичного прогресу, докорінно змінить усе життя людини, дозволить досягнути високої влади над природою. Про цю величну перспективу добре сказано у «Програмі робочих членів партії «Народна воля» (листопад 1880 р.), яка набула значного поширення і визнання на Україні. «Праця общиною, артилію, — писалося в ній, — дасть можливість широко користуватися машинами і всіма винаходами і відкриттями, які полегшують працю, тому у працівників, членів общини, виробництво всього необхідного для життя вимагатиме значно менше праці і в їхньому розпорядженні залишиться багато вільного часу і сил для розвитку свого розуму і зайняття наукою... Число всяких поліпшень зробиться безкінечно більшим, ніж тепер, і люди — робітники досягнуть високої влади над природою».

При обґрунтуванні економічних переваг великого колективного господарства над дрібнотоварним українські соціалісти-сімдесятники, на відміну від буржуазних економістів, акцентують увагу на соціальній стороні цього питання. Вони говорять, що громадське землекористування краще за приватне, одноособне не лише тому, що воно рентабельніше, а й тому, що є основою ліквідації класів, поділу людей на багатих і бідних, трудящих і експлуататорів. Воно краще, бо рентабельніше, говорить С. Подолинський, але «ще більше тому, що при громадському землекористуванні не було б хазяїнів і найманих робітників, бо всі були б хазяїнами, не було б бідних і багатих, бо всі були б рівні»³⁴.

Такі твердження дають підставу для висновку про розуміння українськими соціалістами необхідності за соціалізму передусім докорінно якісного перетворення праці, її змісту і соціального характеру, бо саме піднесення продуктивності ще не перетворює її на комуністичну, не

³¹ Програма. «Громада», № 1, стор. 2—3.

³² В. Б. Берві-Флеровський. Поезія і філософія агрономії. «Русское богатство», 1880, № 6.

³³ А. Н. Бах. Царь-голод. Ростов-на-Дону, 1901, стор. 44.

³⁴ С. Подолинський. Про хліборобство., стор. 140—141.

змінює її соціальної природи, і отже, не веде механічно до дійсної рівності між людьми. Їх цікавить продуктивність праці, її економічний ефект остільки, оскільки він сприяє гуманізації, оздоровленню праці, гармонійному розвитку особи.

Але українські соціалісти-сіддесятники не могли, спираючись на утопічно-соціалістичну теорію, накреслити дійсних шляхів до створення тих умов, що забезпечили б реальну можливість якісного перетворення соціального характеру праці. Останнє можливе лише на ґрунті послідовного проведення в життя суспільної, загальнонародної форми власності і воно неможливе на ґрунті артільно-общинної, громадівської форми власності, яка була покладена в основу соціалістичного ідеалу соціалістів-сіддесятників. Ідея антицентралізму (федералізму), безначальства та цілковитої автономії економічних областей не дозволяла народникам у теоретичних шуканнях при вирішенні проблем власності, праці тощо вийти за вузькі рамки «громадівського» соціалізму». Не помічаючи вузьких рамок свого громадівського соціалізму та взаємозв'язку в розвитку форм власності і суспільного характеру праці, українські соціалісти вирішують проблему праці та її організації в майбутньому суспільстві вкрай абстрактно, позаісторично, що було характерним для утопічного соціалізму взагалі. Ця абстрактність та позаісторичність їх учення зумовлювалися і тим, що вони не враховували всієї складності становлення нової комуністичної формації. В цьому і полягає принципова відмінність у розв'язанні цієї проблеми між утопічним соціалізмом та марксизмом.

В соціальному аспекті українські соціалісти намагаються розв'язати і проблему протилежності між розумовою і фізичною працею. Соціалізм, на їхню думку, ліквідує цю протилежність. І, навпаки, без її ліквідації неможливий соціалізм. Це щастя людина «здобуде аж тоді,— писав Іван Франко,— коли наука і праця зіллються для неї в одне»³⁵.

Наука єднає і ріднить за соціалізму всіх трудівників, як тих, що працюють фізично, так і тих, що працюють розумово, говорить Франко. Він розуміє, що «нешасливий поділ на працю фізичну і розумову затримує людський розвиток» і вірить, що члени майбутнього суспільства будуть всебічно, гармонійно розвиненими людьми, які сполучають у своїй діяльності розумову і фізичну працю, здатні виконувати різні види трудової діяльності.

Такі ж погляди захищає і С. Подолинський. Він говорить, що завдяки науково-технічному прогресові «чим далі, тим усе більше робитиметься машиннами, і кожен чоловік, навчившись багато, матиме робити різні праці»³⁶.

Ліквідацію протилежності між розумовою і фізичною працею він уявляє собі дещо наївно як їх чергування. «...Вісім годин праці,— пише він,— надалі для всіх мусять бути частиною чорна робота, частиною праця розуму. Окрім того чорна праця й інша не повинні бути раз у раз однакові для кожного чоловіка»³⁷.

Принципу чергування праці фізичної і розумової за соціалізму дотримувався і М. Павлик, який уважав, що всі люди «будуть робити руками й головою на переміну»³⁸.

Цікаво, що С. Подолинський звертає особливу увагу знову ж таки на соціальний бік цього питання. Щоб університетська освіта не давала

³⁵ Ів. Франко. Твори, т. 19, К., 1956, стор. 26.

³⁶ С. Подолинський. Життя і здоров'я людей на Україні. 1878, стор. 234.

³⁷ Там же.

³⁸ Переписка М. Драгоманова з М. Павликом, т. III, стор. 33.

ніяких привілеїв, говорить він, щоб не виникла каста привілейованих людей, кожний, після навчання, повернувшись до села, «повинен виконувати всю чорну роботу на громадському полі, подібно всякому іншому», бо «наука не заважає роботі»³⁹.

Українські соціалісти розуміли, що гармонійно розвинута людина не буде обмежена вузькою спеціалізацією, бо остання перетворює людину в робота, машину або ж придатак до неї.

Суспільний поділ праці сприяє підвищенню її продуктивності, отже, справи суспільного прогресу, але такий поділ праці за капіталізмом нічого не робить фізично і духовно, фактично декваліфікує його, бо він постійно раз у раз виконує одну маленьку частину якоїсь праці і може бути легко замінений іншим з армії безробітних. «Дуже дрібний поділ праці,— пише С. Подолинський,— стає одним із резонів гіршої неволі праці під капіталом»⁴⁰.

М. Павлик, С. Подолинський та інші вважали, що за соціалізму існуватиме теж суспільний поділ праці, що кожна людина буде добровільно обирати собі ту чи іншу професію за своїм покликанням. «Кожна людина в громаді...— говорив М. Павлик,— може братися до такого ремесла, якого схоче, переіменувати його, коли сама захоче»⁴¹. Отже, примус або насильство при виборі чи зміні професії виключаються. І все ж це не приведе до анархії виробництва, до заперечення суспільного поділу праці, бо гарантією буде високий рівень розвитку науки і техніки.

Анархії виробництва протистоятиме за соціалізму принцип спеціалізації громад (артілей) і планування. Спеціалізованими мають бути громади як сільськогосподарські (хліборобські, цукроварські тощо), так і промислові (шевські, будівельні і т. п.). Ця спеціалізація праці в громадах примушувала соціалістів замислитися над питанням про заходи ліквідації можливих диспропорцій виробництва. Тому вони закономерно підійшли до питання про об'єктивну необхідність планування і обліку праці за соціалізмом. Соціалістична організація праці уявлялася їм як така, що передбачає планування виробництва і праці у масштабах всього народного господарства країни. Для цього «щороку буде робитися рахунок, скільки чого потрібно для всіх людей по всій Україні, і усього того буде по стільки вироблятися»⁴². Але ми знову таки мусимо підкреслити, що ці і подібні міркування залишилися доброю мрією і фразою, бо послідовний громадський соціалізм, як правильно відзначає В. П. Волгін, «ворожий суспільному розподілу праці, прагне звести до мінімуму розподіл праці, по змозі його знищити... він не поширює, а звужує розміри і розмах суспільного господарства»⁴³.

Українські соціалісти говорять і про виникнення за соціалізму більш або менш однакової здатності усіх людей до громадсько-необхідної праці. Докорінна зміна структури виробництва, застосування здобутків науки і техніки забезпечать усім робітникам підвищення їхньої техніко-виробничої кваліфікації, приведе до більш чи менш однакової здатності до суспільно-необхідної праці. Цьому сприятиме і позитивна зміна умов праці, скорочення робочого дня завдяки використанню техніки. Українські соціалісти вважають, що за соціалізму буде встановлено нормальний робочий день — восьмигодинний. «Вісім годин

³⁹ С. Подолинський. Парова машина, стор. 23—24.

⁴⁰ С. Подолинський. Ремесла і фабрики на Україні, стор. 88.

⁴¹ Переписка М. Драгоманова з М. Павликом, т. III, стор. 285.

⁴² С. Подолинський. Про хліборобство..., стор. 175.

⁴³ В. П. Волгін. Історія соціалістичних ідей. X., 1930, стор. 17.

праці,— писав С. Подолинський,— вісім спочинку й забав і вісім сна на добу — ось порядок, котрий більш або менш був би здоровий і любий усім людям»⁴⁴.

Такий розподіл часу на працю, відпочинок і розваги не є новим словом для соціалістичної думки взагалі і України зокрема. Це вимога раннях західноєвропейських соціалістів. На Україні ж іще в другій половині XVIII ст. мріяв про це Я. П. Козельський. «Мені думается,— писав він,— що для праці людині досить восьми годин на добу, інші вісім годин може вона ужити на одягнення, їжу, розваги, а треті вісім годин на сон»⁴⁵. Але вимога восьмигодинного робочого дня набула особливої злободенності в умовах поживленого розвитку капіталізму в Росії та на Україні у другій половині XIX ст.

Українські соціалісти розуміли, що скорочення робочого дня буде залежати від рівня продуктивності праці, від ступеня використання техніки. Ще В. К. Дебагорій-Мокрієвич, захищаючи ідеї американського гуртка, писав: «У комуні праця кожного може бути настільки продуктивною, що не треба працювати з ранку до ночі, як працюють селяни, а обмежитися восьми- або десятигодинною працею»⁴⁶.

Скорочення робочого дня до мінімуму сприятиме духовному розвитку робітника соціалістичного суспільства. За цих умов праця буде не лише засобом забезпечення життєвих потреб, а й даватиме насолоду життям. Тим більше, що за соціалізму докорінно зміняться загальні і санітарно-гігієнічні умови праці, її роль у житті суспільства і кожного працівника.

Усе це дає підставу твердити, що українські соціалісти-сімдесятники вбачає сутність соціалістичної праці у тому, що вона ґрунтується на колективній власності на засоби виробництва, вільна від експлуатації, колективна за своїм характером і відповідно організована в масштабах суспільства на основі новітніх досягнень науки і техніки. Особливу увагу вони акцентували на розкритті зміни її соціального характеру і змісту та суспільної форми її організації, розуміючи, що майбутнє ідеальне суспільство буде пов'язане з прогресом як технічної, так і суспільної сторін праці. У цьому аспекті українські соціалісти зробили крок до матеріалістичного розуміння історії. Вони стихійно наблизилися до питання про роль і вплив виробничих відносин на розвиток продуктивних сил суспільства. Але діалектика взаємодії і зв'язку цих сторін виробництва їм не була зрозумілою. Вони не розуміли також того, що їхнє ідеальне суспільство, засноване на груповій формі власності, не забезпечує ще всіх необхідних передумов для дійсно наукової організації праці і створення та поглиблення її якісно нового соціального змісту і характеру. Глибоке теоретичне розв'язання піднятих ними проблем можливе тільки на ґрунті наукового соціалізму, на ґрунті марксизму-ленінізму. Проте, оцінюючи постановку і розв'язання розглянутої проблеми українськими соціалістами-сімдесятниками, можна застосувати до них вислів В. І. Леніна про великих соціалістів-утопістів, про те, що вони «дивилися в той самий бік, куді йшов і дійсний розвиток; вони дійсно *випереджали* цей розвиток»⁴⁷.

⁴⁴ С. Подолинський. Життя і здоров'я людей на Україні, стор. 233—234.

⁴⁵ Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII в. Т. I, стор. 536—537.

⁴⁶ В. К. Дебагорій-Мокрієвич. От бунтарства к террору. Кн. I, 1930, стор. 93.

⁴⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 2, стор. 230.

* * *

Критикуя пороки експлуаторських обществ, в частности, капитализма, ізвращающих общественный характер труда, украинские прогрессивные мыслители 70-х годов XIX века М. Драгоманов, С. Подолнский, Ф. Вовк (Волков), О. Терлецкий, М. Павлик, Ив. Франко и др. сделали интересную попытку дать анализ характера и основных черт труда будущего социалистического общества. Они подчеркивали, что при социализме коренным образом изменится социальная природа труда, который приобретет новые черты: всеобщность и обязательность для всех, коллективность, высокую научно-техническую оснащенность и соответственно производительность, гармоническое единство труда умственного и физического.

В рассмотрении проблемы труда украинскими социалистами-семидесятниками XIX века сделан шаг к материалистическому пониманию истории. Свойственная им взглядам ограниченность связана с их утопическими воззрениями — «громадовским» социализмом.

Біокібернетика і теоретизація фізіологічного знання

(Біокібернетичний підхід у фізіології вищої нервової діяльності)

У сучасній фізіології вищої нервової діяльності під безпосереднім впливом ідей і методів кібернетики склався специфічний напрям, відомий під назвою фізіології активності. Розвиток його супроводжується гострими дискусіями, які викликають інтерес філософів і методологів науки: адже йдеться про зміну концептуально-понятійної структури фізіологічного знання.

Теоретизація фізіології у рамках біокібернетичного підходу характеризується не стільки використанням математичних методів та формалізмів, скільки організацією знання на основі кібернетичних принципів системного аналізу. Саме тому кібернетика розглядається фундаторами «загальної теорії систем» (Л. фон Берталанфі, А. Рапопорт й ін.) як специфічний спосіб опису «організованої складності» в теоретико-біологічних дослідженнях.

«Організмичний» системний підхід є антиподом традиційного механістичного тлумачення організму людини як сумативного конгломерату окремих елементів. У світлі біокібернетики організм — складна динамічна система, яка характеризується ієрархічною функціональною будовою. Таке твердження є вихідним для сучасних уявлень про структуру рефлекса, які склалися в руслі фізіології активності. Класичне розуміння організму як механізму реактивного зрівноважування ґрунтувалося на принципі розімкненої рефлекторної дуги «стимул — реакція», який цілком відповідав механістичній тенденції виводити властивості і характеристики цілого з властивостей його елементів. За такого погляду зовнішній стимул ототожнюється з причиною дії і не лишається місця для пояснення взаємної погодженості і спрямованості реакцій, що формують акт поведінки. Діяльність організму цілком зводиться до хаотичної суми відгуків на зовнішні подразнення.

На противагу цьому концепція фізіології активності, в основу якої покладено (відповідно до системного підходу) «кільцеву» схему рефлекса, передбачає внутрішню зумовленість і первинну активність дій, що конституують доцільну поведінку людини.

Ґрунтовний аналіз переваг і недоробок нової концепції як одного з можливих напрямів фізіології вищої нервової діяльності не є нашим завданням. Ми можемо посплатися на змістовні праці П. К. Анохіна, М. О. Бернштейна, Ф. В. Бассіна та інших авторів, які дають її всебічний кваліфікований аналіз. Розглянемо дану концепцію в тому аспекті, в якому вона характеризує певні зміни в організації фізіологічного знання, виражає тенденцію до його теоретизації, до використання нових, «міждисциплінарних» ідей і понять.

Так, привертає увагу, що положення фізіології активності поряд з традиційними для фізіологічного знання термінами («стимул», «реакція») включають поняття («функціональна система», «зворотний зв'язок», «акцептор дії», «генетична інформація», «інформаційна модель» та ін.), «спостережуваність» яких не визначена з класичного погляду, оскільки невідомі їхні наочні кореляти в реальній дійсності.

Особливо це стосується поняття «модель потрібного майбутнього», або «випереджаюча модель»¹, яке посідає центральне місце в системі фундаментальних понять фізіології активності. Саме з ним пов'язані зміни сучасних уявлень про функціональну структуру рефлекса, введення у фізіологічну науку нового класу об'єктів — інформаційних, побудованих за допомогою ідеалізацій, принципово відмінних від класичних. Коли конструюють інформаційні об'єкти, абстрагуються від їх речовинно-енергетичних характеристик, які визначають їх чуттєвий образ та просторово-часову локалізацію. За особливостями ідеалізації такі об'єкти виправдані лише в тих теоретичних системах природознавства, які орієнтовані на кібернетичну парадигму.

Як відомо, для класичної фізіології парадигмою виступала класична механіка, з позицій якої інформаційні об'єкти — це «неспостережувані», фіктивні сутності, що не мають дослідного виправдання. Орієнтований на механістичну парадигму понятійний апарат класичної фізіології становить єдину взаємопов'язану систему, що має передумовою відносну замкненість системи відповідних засобів вираження об'єкта. Саме тому запровадження у фізіології вищої нервової діяльності поняття «модель потрібного майбутнього» не було лише простим розширенням традиційної логічної сітки понять. Воно виявило історичну обмеженість уявлень традиційної фізіології, викликало кардинальну перебудову її понятійного апарата, зумовило створення нової логічної сітки.

У рамках фізіології активності деякі поняття класичної фізіології — функціональний фон, іррадіація, концентрація і взаємна індукція процесів збудження, проторування шляхів, рефлекс мети та ін. — втратили своє значення. Через це виявилися застарілими погляди на проблему «руху» по мозковому субстрату гальмівного процесу, які зводять фізіологічну основу сну до дифузного гальмування коркової активності, а механізм встановлення міжцентральных зв'язків — тільки до феномена «проторення»². Нова логічна сітка включає поряд з такими «біокібернетичними» поняттями, як «модель потрібного майбутнього», «зіставлення», «неузгодження», «зворотний зв'язок» (або «зворотна аферентація»), «установка», «керування», «авторегуляція», «акцептор дії», «гомеостаз», «мотивація» та ін., також окремі поняття традиційної фізіології — «рефлекс», «доцільність», «стимул», «реакція», «домінанта», «підсилення». Проте фізіологічний зміст останніх істотно змінився внаслідок експлікації в термінах біокібернетики³.

Впровадження поняття випереджаючої моделі означало дальше поглиблення і розвиток принципу детермінізму. Йдеться не лише і не стільки про зміни принципу класичної лінійної каузальності

¹ Поняття «модель потрібного майбутнього» визначає закодований у генетичних або нейродинамічних структурах організму прогноз майбутнього результату рефлексорної реакції; така «модель» править за еталон для зіставлення та корекції поведінки людини, завдяки чому вона набуває вигляду послідовної сукупності цілеспрямованих дій, а не хаотичної системи збуджень. Модель потрібного майбутнього дістає у фізіології активності теоретичну інтерпретацію в термінах «досвід виду», «норми основних реакцій», «генетична інформація» та ін.

² Ф. В. Бассін. О подлинном значении нейрофизиологических концепций Н. А. Бернштейна. «Вопросы философии», 1967, № 11, стор. 77.

³ Так, основне поняття традиційної фізіології вищої нервової діяльності — «рефлекс» — інтерпретується в сучасній біокібернетичній і фізіології активності за допомогою такої «кільцевої» схеми: потреба (виражає зміну внутрішніх відношень, зумовлену впливом «середовища індивіда» або «середовища виду»); установка; відібраний під впливом установки стимул; реакція; зворотний зв'язок; зіставлення; надання результату зіставлення (завдяки впливу установки) функції позитивного або негативного підкріплення; корекція (Див. згадану працю Ф. В. Бассіна, стор. 75).

внаслідок включення в логічну сітку сучасного природознавства, а, отже, й фізіології, поняття імовірності (це поняття ввійшло в саме формулювання концепції активності: імовірнісне прогнозування як функція випереджаючої моделі або акцептора дії), а й про вихід за межі каузального пояснення та відповідь на питання «для чого», «з якою метою». Адже впровадження поняття «модель потрібного майбутнього» (як нейродинамічного еквівалента мети) в ролі цільової гіпотези для пояснення чинників, що детермінують становлення рефлекторної реакції, не могло бути раціонально витлумачене з механістичного погляду.

З класичних позицій відповідь на питання «для чого» неминуче пов'язувалася з *causa finalis* в душі іманентної телеології і тому автоматично втрачало будь-яку науковість⁴. Ось чому біокібернетичне пояснення доцільної поведінки, експлананс* якого формувався в термінах «моделі потрібного майбутнього», «ймовірнісного прогнозування результату дії», деякі науковці (зокрема Е. А. Асратян) метафізично протиставляли причинному науковому поясненню як «суто фізіологічному». При цьому поняття «моделі потрібного майбутнього» витлумачувалося ними як відродження ідеалістичної ідеї детермінуючого «внутрішнього поля» організму, як введення у фізіологію «невідомо звідки взятих міфічних ендогенних начал».

Уважне вивчення того змісту, який біокібернетика виявила в «випереджаючій моделі», свідчить про безпідставність такої інтерпретації. Власне тут ідеться про закодовані в генетичних структурах організму основні або типові реакції, які акумулюють минулий «досвід виду», або про закодовані в нейродинамічних структурах мозку ідеальні образи майбутнього результату дії. Досвід покаже, наскільки правильним є таке розуміння, доведе його відносну цінність для фізіології вищої нервової діяльності і суміжних з нею наук. Головний висновок, на який ми хочемо тут звернути увагу читача, полягає в тому, що традиційне для фізіологічного знання причинне і нове, біокібернетичне, пояснення мають ту саму онтологічну основу. Тому безглуздо вбачати специфіку нового пояснення в його «телеологічному» забарвленні, неначе майбутнє («модель потрібного майбутнього») якимось містичним способом детермінує теперішнє. Інша річ (і в цьому суть), що експлананс біокібернетичного пояснення будеється над новою, радикально відмінною від класичної, системою об'єктів.

Оскільки «випереджаюча модель» у біокібернетичі становить «інформаційний об'єкт» (що пов'язано зі специфічними ідеалізуючими припущеннями), то в тому разі, коли вона виступає у ролі чинника, який детермінує поведінку, її можна розглядати як особливу діючу

⁴ Щоб проілюструвати той стиль природничонаукового мислення, в рамках якого здійснювався перехід до нового «квазітелеологічного» пояснення у фізіології, надамо слово видатному представникові вітчизняної фізіологічної думки I третини XX ст., соратнику І. М. Сеченова та І. П. Павлова, А. Ф. Самойлову: «Природодослідник,— так нас вчать,— не повинен запитувати в своїх дослідженнях, для чого, з якою метою існує те чи інше явище. Питання, на які відповідає сучасне природознавство, обмежуються лише причинним зв'язком явищ: чому, в якому причинному зв'язку? Питання про мету вважаються дурним тоном, якого ніхто собі не дозволяє. І. П. (І. П. Павлов.—В. С.) дивиться інакше. Він послугується таким принципом... він застосовує його для того, щоб за допомогою цього принципу віднаходити нові гіпотези» (Див.: А. Ф. Самойлов. Избранные статьи и речи. М.—Л., 1946, под ред. Х. С. Коштыянца, стор. 103—104).

* В логічній літературі під експланансом розуміють сукупність пояснюючих тверджень, від лат. *explans* — пояснюючий.

причину, а саме інформаційну⁵. Це означає, що закодована в «випереджаючій моделі» інформація (*causa efficientes*) про прогнозований (імовірний) кінцевий результат реакції детермінує становлення рефлекторної реакції, яка розгортається. Таке пояснення за допомогою інформаційної причини не є телеологічним, оскільки інформаційна причина як «випереджаюча модель» є реальним феноменом (*causa efficientes*) досліджуваного цільного процесу, який існує до того, як реалізувалася пояснювана реакція. За своєю онтологічною основою вона не відрізняється від класичного причинного пояснення. Однак, оскільки інформація, за визначенням Н. Вінера, є «не речовина і не енергія», таке «квазітелеологічне» за формою розуміння (експлананс якого містить апеляцію до «цільового» чинника — моделі потрібного майбутнього) відрізняється від традиційного фізико-хімічного розуміння причинності, яке пов'язує причинне відношення з передачею речовини або енергії. Відхід від фізико-хімічних форм причинного пояснення ще не може бути свідченням відродження Аристотелевої телеології в термінах біокібернетики.

Отже, становлення теоретичної концепції фізіології активності означало перехід до нової форми причинного пояснення у фізіології. Для класичної фізіології (як і для асоціативної психології) характерне пояснення поведінки системи її структурою, інакше кажучи, — через знання елементів системи і способів їх поєднання. Як відзначає С. Л. Рубінштейн, в асоціативній психології пояснення «розуміли специфічно як реконструкцію цілого з елементів, на якій вона (психологія. — В. С.) його розкладала»⁶. У фізіології активності пояснення емпірично встановлених фактів полягає в їх теоретичній інтерпретації. Такий перехід ніколи не відбувається безболісно. Багато дослідників, вихованих на класичних традиціях «справжньої» фізіології, виявились психологічно не підготовленими до зміни форм наукового пояснення (а, отже, і процедури емпіричного обґрунтування). На словах вони не заперечували проти використання кібернетичних і математичних методів у фізіологічних дослідженнях, підтримуючи заклик І. П. Павлова подати всю сукупність фізіологічних зрівноважувань організму як «величні математичні формули». Однак реалізацію цього заклик уявляли собі спрощено, механістично, як «суто зовнішній» математичний опис готових форм фізіологічного знання, що склалися традиційно. При цьому математичні

⁵ Поняття інформаційної причини вже дістало визнання в марксистській філософській літературі, хоча ще не має чіткого формулювання. Так, польський філософ Владислав Краєвський дає загальне визначення інформаційної причини, згідно з яким причиною зміни тіла *B* є такий вплив *a*, який постачає інформацію про структуру явища, або про «нову структуру тіла *B*» (Владислав Краєвський. Пять понять причинной связи. «Вопросы философии». 1966, № 7, стор. 110). Розуміння інформаційної причини поділяється також деякими вітчизняними авторами (І. В. Кузнецов та ін.): структура наслідку відтворює структуру причини і, отже, інформаційна структура передається «здовж причинного ланцюга» (поступово «стираючись»).

Б. С. Українцев визначає «внутрішню інформаційну причину» як «внутрішню мету», що регулює дії системи керування через вибір поведінки у відповідь на дії тих чи інших зовнішніх причин. Сам автор підкреслює, що його трактування інформаційної причини відрізняється від наведеного вище, відповідаючи по суті тому типу причини, який Владислав Краєвський називає причинами-реалізаторами. Таке трактування відрізняється і від нашого розуміння, оскільки, як впливає з контексту загалом, Б. С. Українцев завдяки поняттю інформаційної причини надає «внутрішній меті» онтологічного значення, внаслідок чого вона неминує набуває традиційно телеологічного змісту в дусі іманентної телеології Гегеля. (Див.: Б. С. Українцев. Процеси самоуправління и причинность. «Вопросы философии», 1968, № 4, стор. 41.)

⁶ С. Л. Рубінштейн. Основы психологии, М., 1935, стор. 67.

формалізму розглядалися, як «зовнішня доважка» фізіологічного опису, а не його органічна частина. Те, що використання математичного апарату потребує впровадження нових понять, тобто змінює саму структуру фізіологічного знання, згадані дослідники вважають свідченням «неповноцінності» останнього. Згідно з цим сучасна фізіологія вищої нервової діяльності нібито складається з двох самостійних частин. Першу і основну частину становить «справжня фізіологія», під якою розуміють «пряме дослідження структури і функцій центральної нервової системи»⁷, тобто, як впливає з контексту, «пряме» або «суто фізіологічне» дослідження — таке, яке реалізується за допомогою природного спостереження або складного експерименту, а не через кібернетичне моделювання чи математичні процедури. Фізіологічне знання, здобуте внаслідок використання кібернетичних ідей, математичних формалізмів і теоретико-інформаційного моделювання («моделювання на рівні інформаційних процесів»), за таким поглядом, є неповним, неповноцінним, другорядним, «не суто фізіологічним». Головний доказ цього полягає в тому, що таке знання не розкриває «реальних фізіологічних механізмів» доцільного процесу, а тільки описує передбачувану послідовність етапів («логіку» процесу). Під таким кутом зору «фізіологічний зміст» теоретичних положень фізіології активності лишається не розкритим, тому що важко визначити, якою має бути процедура її емпіричної інтерпретації (в класичному розумінні — зведення до предикатів спостереження).

Суть заплутаних міркувань про «справжню» і «несправжню» (формалізовану) фізіологію полягає в тому, що перехід до нової концептуально-понятійної системи знання пов'язаний з прийняттям нової семантики, яка якраз і визначає конструктивний або «формалістичний» погляд на теоретичні побудови фізіології активності. Фізіологічний зміст надається й теоретичній системі, що включає твердження і поняття, які не можуть бути інтерпретовані на спостережуваному матеріалі. Більше того, саме за допомогою таких абстрактних понять і формалізмів і розкривається той специфічний зміст теоретичних положень фізіології активності, який слід вважати істинним або «суто фізіологічним» у рамках біокібернетичного підходу.

Проте саме з класичних позицій критики фізіології активності відкидають її центральне поняття — «модель потрібного майбутнього». Характеризуючи інтуїтивний зміст цього поняття як певного цільового ідеального феномена, вони не аналізують тих специфічних обмежень, які накладаються на цей зміст в теоретичній системі фізіології активності. А в цьому суть.

Поза рамками цілісної теоретичної системи фізіології активності «модель потрібного майбутнього» не має певного фізіологічного змісту, а тому противники нового підходу (Е. А. Асратян, Я. Б. Лехтман та ін.) витлумачують її як «умоглядне» поняття «асоціаністської» психології⁸. Це легко пояснити: поняття «модель потрібного майбутнього» визначає побудову фізіологічного знання як гіпотетико-дедуктивного теоретичного, тому класична процедура емпіричної інтерпретації за допомогою редукції до спостережуваних об'єктів тут не має сенсу. Отже, згадане поняття не належить до фізіологічної реальності,

⁷ Ю. Г. Кратин. Проблема высшей нервной деятельности и нейрофизиологический подход к ее исследованию. Зб.: «Методологические вопросы физиологии высшей нервной деятельности», Л., 1970, стор. 89.

⁸ Оскільки саме в класичній психології поняття «ідеальний образ» («ідеальна модель») набрало такого значення, яке відповідає теперішнім інтуїтивним уявленням здорового глузду.

яка визначилася в рамках класичної фізіології, тобто не задовольняє обов'язковим онтологічним припущенням останньої.

Сказане свідчить про необґрунтованість редукціоністського підходу у фізіології активності, але аж ніяк не про те, що поняття моделі потрібного майбутнього не має фізіологічного змісту. Останній виявляється не через визначення відношення даного теоретичного конструкта до «предикатів спостереження», а через його зв'язки і відношення до інших понять, які є фундаментальними, емпірично обґрунтованими в даній галузі знання,— тобто за допомогою інтерпретації в загальному контексті теоретичного знання фізіології активності. Тут методологічна функція принципу спостережуваності розкривається як вимога логічної сумісності розглядуваного поняття з іншими фундаментальними поняттями і твердженнями відповідної теорії, подібно до того, як це спостерігається в сучасній фізиці. Під таким кутом зору поняття набуває статусу «принципово не спостережуваного», якщо його запровадження спричинює логічні суперечності в даній системі теоретичного знання. Однак, як ми вже показали, поняття моделі потрібного майбутнього не лише не робить теорію внутрішньо суперечливою, але взагалі не може бути еліміноване з мови фізіології активності: воно є необхідним компонентом системи теоретичних уявлень, заснованих на визнанні керівної ролі функціональних механізмів доцільної поведінки, описуваних у термінах «зіставлення», «зворотного зв'язку», «корекції», «підсилення» і т. д. Не випадково різні дослідники структурної організації пристосувального акту не змогли обійтися без таких споріднених у семантичному відношенні понять, як «модель потрібного майбутнього», «soll-wert», «ist-wert» (М. О. Бернштейн); «акцептор дії» (П. К. Анохін); «образ» (І. С. Берітов); «образ» і «план» (Л. Міллер, Ю. Галантер, К. Прибрам); «нервова модель стимулу» (Є. М. Соколов) та ін.

Поняття «модель потрібного майбутнього» є «спостережуваним» у сучасній нейрофізіології, оскільки застосування його в теорії приводить до нових, експериментально підтверджуваних наслідків про механізм рефлекторного акту. А, як відомо з теоретичної логіки, поняття вважається таким, що не має сенсу (є неспостережуваним) і може бути еліміноване з мови теорії, якщо його впровадження в теорію (використання в алгоритмі теоретичних перетворень) не викликає емпірично перевіренних чи експериментально спостережуваних наслідків. Останнє твердження розкриває раціональний зміст принципу спостережуваності в сучасній фізіології вищої нервової діяльності.

Дослідний характер концепції фізіології активності виявляється через відношення всієї системи, її теоретичних понять і тверджень загалом до емпіричного рівня фізіологічного знання. Тільки окремі елементи цієї системи («сенсорне коригування», «підсилення» та ін.) дозволяють робити пряму емпіричну інтерпретацію в термінах мови емпіричних конструкторів і мови спостереження, тобто в термінах мови класичної фізіології. Поняття «модель потрібного майбутнього» може мати тільки непряму емпіричну інтерпретацію за допомогою логічних зв'язків з безпосередньо інтерпретованими об'єктами. Ці логічні зв'язки констатуються внаслідок логічної дедукції тверджень, в яких є безпосередньо інтерпретовані терміни, із тверджень з посередньо інтерпретованими термінами і з визначень безпосередньо інтерпретованих термінів на основі посередньо інтерпретованих⁹. Цей спосіб встановлення

⁹ Див. В. С. Швырев. Некоторые вопросы логико-методологического анализа отношения теоретического и эмпирического уровней научного знания. 36.: «Проблемы логики научного исследования». М., 1964, стор. 71.

дослідного характеру наукових положень впливає з гіпотетико-дедуктивної побудови теоретичного знання, в рамках якого логічне обґрунтування гіпотези означає дедукцію з неї емпірично верифікованих наслідків. Звідси можна вважати, що концепція фізіології активності набуває дослідного обґрунтування (отже й статусу природничонаукової теорії), оскільки за останні роки висновки, що дедуціюються з неї, дістають дедалі більше емпіричне і пряме експериментальне підтвердження (див. праці М. А. Алексєєва, І. Т. Бжалави, І. М. Гельфанда, В. С. Гурфінкеля, А. Р. Лурія, М. Шпка, Л. А. Чистович, Л. В. Чхайдзе та ін.).

Емпірична інтерпретація наслідків з фізіології активності в термінах мови спостереження тут неминуча, тому що йдеться про дедуктивну організацію природничонаукового знання, заснованого на спостереженні і експерименті. Разом з тим з погляду конструктивної семантики обґрунтування теоретичної гіпотези полягає також у співвіднесенні її з уже одержаними емпіричними і експериментальними фактами, щоб осмислити (пояснити) останні в термінах мови теорії.

Доречно нагадати, що концепція фізіології активності спочатку була запропонована 1935 року як теоретична гіпотеза, щоб пояснити ситуацію, яка виникла експериментально. За допомогою ретельного циклографічного аналізу особливостей моторики було експериментально встановлено, що найпростішу рухову реакцію викликає не якась заздалегідь фіксована, «преформована» сукупність збудження, а формують імпульси, які визначаються лише в ході становлення реакції і залежать: а) від аферентної інформації про ситуацію, яка склалася на даний мікроінтервал часу на руховій периферії; б) від ступеня розбіжності між даною ситуацією і «завданням» руху (в сучасній біокібернетичній літературі іменують як «неузгодження», «mismatch» тощо)¹⁰.

Висловлена у фізіології активності думка про мікроетапну сенсорну коригованість рухової реакції сьогодні має непряме підтвердження в успіхах тонкої анатомії головного мозку. Як встановлено нейрофізіологічними експериментами, аналіз аферентних імпульсів глибокої чутливості, які безперервно поступають в мозок від м'язів і суглобів, здійснюється спеціальною підсистемою зон мозкової кори, розмішених у задньоцентральної ділянці півкуль (корковий апарат м'язово-суглобної чутливості). Ураження цих відділів кори не тільки знижує відчуття від положення кінцівок тіла, але робить такий рух хаотичним, некерованим, тобто порушує весь механізм сенсорної корекції дії¹¹.

Щоб теоретично осмислити експериментальну ситуацію поетапного сенсорного коригування рухової реакції в процесі її становлення, і була запропонована гіпотеза «випереджаючої моделі». Цю модель розглядали як еталон для «зіставлення», що закономірно спричинило уявлення про зворотні зв'язки, авторегуляцію і керування. У такій «кібернетизованій» формі поняття фізіології активності — «модель потрібного майбутнього», «зворотна аферентація», «акцептор дії» та ін. — використовуються для того, щоб пояснити механізми рухових реакцій, які лежать в основі широкого класу психофізіологічних виявів доцільної поведінки людини.

¹⁰ Див. Н. А. Бернштейн. Проблема взаємозв'язку координації і локалізації. «Архив биологических наук», т. 38, № 1, 1935; Ф. В. Бассин. О подлинном значении нейрофизиологических концепций Н. А. Бернштейна. «Вопросы философии», 1967, № 11, стор. 71.

¹¹ Див. А. Лурія. Мозг и психика. «Коммунист», 1964, № 6.

* * *

Важнейшей тенденцией развития современной физиологии высшей нервной деятельности является стремление к построению фундаментальной теоретической системы, синтезирующей идеи и методы из других областей знания, в частности из биокibernетики. Биокibernетический подход в физиологии выразился в создании обобщающей теоретической концепции, известной под названием физиологии активности. Новизна и оригинальность новой концепции, ее «междисциплинарный» характер наряду с некоторой незавершенностью формулировок требуют четкого уяснения ее методологических оснований, экспликации основных понятий. В статье показано, что развитие биокibernетического подхода, выразившегося в возникновении физиологии активности, знаменует собой радикальное усовершенствование логической структуры физиологического знания, а именно: переход от теоретико-эмпирических методов анализа к гипотетико-дедуктивным построениям. Современная физиология активности не является аксиоматической теорией в строгом смысле слова. Речь идет о том, что посредством этой концепции реализуется начальный этап гипотетико-дедуктивной организации физиологического знания. Присоединение концепции физиологии активности к системе утверждений, которые считаются фундаментальными (опытно установленными) в классической физиологии высшей нервной деятельности Сеченова—Павлова, позволяет получить новые эмпирически проверяемые следствия. Это свидетельствует о том, что упомянутая концепция обретает статус естественно-научной теории.

Метод як об'єкт аналізу у домарксистській філософії

Домарксистська філософія виходила з того, що пізнання передуює практичній дії. Вважалось, що людина як розумна істота, перш ніж перетворити явище природи реально, перетворює його ідеально, тобто ставить мету і складає план її реалізації. Таку її здатність правильно пояснювали здатністю пізнавати природу. Тобто здійсненню певного процесу на практиці передуює відкриття його в природі. І покладання мети і відкриття способу її досягнення теж пояснювали пізнанням природи.

Як же відбувається саме пізнання? Як воно забезпечує відкриття тих необхідних зв'язків природи, підпорядкування яким дає змогу людині і сформулювати мету і досягти її, тобто визначити спосіб практичної діяльності? Домарксистський матеріалізм правильно вважав, що відповіді на це питання можна лише за допомогою принципу відображення. Але через свою споглядальність та метафізичне розуміння пізнання не міг цього принципу обґрунтувати і зробити його справжнім знаряддям пізнання.

Щоб подолати цю обмеженість, потрібно було саме пізнання розглянути як цілеспрямований процес, тобто такий, який би включав у себе покладання мети та застосування певних засобів (методів) для її досягнення. Це вже означало, що слід було обернути відношення пізнання до практики, показати, як практика формує пізнання, дає йому мету та методи, завдяки чому воно само стало своєрідною духовною практикою. Цю проблему марксизм поєднує з проблемою походження свідомості взагалі і тоді пізнання постає як необхідний момент практичного перетворення дійсності.

У домарксистській філософії найближче до наукового розуміння ролі практики у пізнанні підійшов Гегель, про що В. І. Ленін зазначає у «Філософських зошитах»: «Отже, Маркс безпосередньо до Гегеля примикає, вводячи критерій практики в теорію пізнання...»¹ Однак Гегель не зрозумів справжнього змісту чуттєво-матеріальної практики, а тому в його теорії пізнання вона має спотворений вигляд. Виходячи з цього, можна твердити, що Гегель вводить практику в пізнання стихійно, під тиском потреби дальшого розвитку теорії пізнання.

Який же розвиток пізнання привів філософа до такого тлумачення?

Передові мислителі нового часу, аналізуючи причини численних заблуджень, що існували у науках середньовіччя, дійшли висновку, що для того, щоб відкривати нові істини у природі та духовному житті суспільства, замало лише розуму, потрібно цей розум ще й відповідно спрямовувати, тобто керуватися певним методом. Цю думку поділяли, зокрема, Ф. Бекон і Р. Декарт, представники матеріалістичної та ідеалістичної ліній у філософії. «Гола рука і сам по собі розум не мають великої сили. Робота здійснюється знаряддями та допоміжними пристроями, які потрібні розумові не менше, ніж руці. І як ручні знаряддя створюють або спрямовують рух, так і розумові знаряддя дають розумові вказівки, або застерігають його»², — так пише у «Новому органіоні» великий родона-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 195.

² Ф. Бекон. Новый органон. М., 1935, стор. 108.

чальник матеріалізму нового часу Ф. Бекон. Аналогічною ідеєю пронизаний і твір «Роздуми про метод» основоположника раціоналізму Р. Декарта, на думку якого «відмінність наших суджень походить не від того, що одні люди розумніші за інших, а лише від того, що ми спрямовуємо наші думки різними шляхами і розглядаємо не ті самі речі. Бо замало мати добрий розум, головне — добре його застосовувати». Водночас Р. Декарт самокритично зауважує: «Щодо мене, то я ніколи не вважав, що мій розум у чомусь досконаліший за звичайний, часто мені навіть хотілося мати думку таку ж швидку, або уяву таку ж ясну і чітку, або пам'ять таку ж обширну і добру, як у деяких інших... Але я можу заявити, що мені в юності вельми поталанило потрапити на шляхи, що привели мене до тих міркувань і правил, на основі яких я виробив собі метод, який, як мені здається, дасть мені можливість поступово розширювати свої знання, підвищувати їх мало-помалу до найвищого ступеня, який тільки можна досягнути, при посередності мого розуму та короткочасності мого життя»³.

Усвідомлюючи ту видатну роль, яку відіграє метод у науковому пізнанні, Бекон і Декарт саме відсутністю методу пояснюють застій середньовічних наук і гадають, що, розробивши його, можна здійснити їх «велике оновлення», яке й собі має докорінно поліпшити добробут людей, змінити суспільне життя.

Не спиняючись докладно на наукових досягненнях цих учених та їх послідовників, зазначимо, що вони досить значні, і тому кожен з представників згаданих напрямів мав усі підстави аргументувати свій погляд, посилавшись на власну пізнавальну практику. Проте їхні досягнення стосуються конкретних наук, що ж до методології (вчення про метод), то в ній несподівано виявились такі суперечності, які згодом призвели до спроби заперечити можливість пізнання взагалі.

Як же Бекон і Декарт пояснювали необхідність методу для пізнання? Як видно із наведених цитат, їхня відповідь полягала в тому, що не кероване жодним методом мислення обов'язково помиляється. Метод потрібен науці для того, щоб уникнути хиб і мати змогу одержувати тільки справжні, а не ілюзорні знання. Але таке пояснення причин заблуджень обов'язково вело до створення відповідної теорії мислення, до дослідження адекватності правил методу щодо процесів мислення. Треба було визначити заблудження щодо методу, а також описати мислення, яке не керується ніяким методом, тобто пізнати мислення саме по собі, безвідносно до методу. Водночас значення методу обґрунтовувалось також і тим, що він будується відповідно до матеріальної природи, яка має бути пізнаною з його допомогою. Це теж викликало потребу визначити природу саму по собі, безвідносно до методу та пізнання.

Отже, питання про роль методу виявилось опосередкованим питанням про відношення мислення до буття, і тут однастайність емпіризму та раціоналізму закінчилась. Критика схоластики, яка займала головне місце в боротьбі за нову методологію у Бекона і Декарта, перетворюється у їх послідовників у критику один одного.

Почалося з того, що на зазначені питання емпірики та раціоналісти відповідали, абсолютизуючи різні методи, перші — індукцію, другі — дедукцію. Бекон та його послідовники зосередили свою увагу на тих моментах розвитку науки, де індуктивний метод давав справді нові результати, і звели до цих моментів все пізнання. Причиною застою у попередніх науках, на думку Бекона, було те, що вони користувались тільки силогізмами. А силогізм «складається з речень, речення із слів,

³ Р. Декарт. Избранные произведения. М., 1950, стор. 260.

а слова — це символи і знаки понять. Тому, якщо поняття розуму (які становлять немовби душу слів і основу всієї такої побудови і діяльності) погано і поверхово абстраговані від речей, примарно і недостатньо чітко визначені, коротше, якщо вони порочні багато в чому, то все руйнується»⁴. Істинне пізнання полягає в абстрагуванні понять від речей; єдиним методом, який може його забезпечити, є індукція. Дедукцію Бекон не відкидає, але вважає, що вона має сенс тільки тоді, коли спирається на індукцію, тобто коли виходить з понять, які правильно абстраговані і відокремлені від речей. Якщо ж поняття виведені неправильно, то дедукція, крім помилок, нічого не дасть. У процесі дедуктивного міркування не відбувається ніякого пізнання.

Раціоналізм дотримувався тут прямо протилежної думки. Декарт вважав, що в процесі пізнання будь-яка думка завжди є висновком із певної попередньої думки. «Довгі ланцюжки доказів,— писав він,— зовсім простих і доступних, якими мають звичай користуватися геометри в своїх найважчих доведеннях, наштотували мене на думку, що все доступне людському пізнанню однаково впливає одне з іншого»⁵. Це відкриття Декарт пов'язує з іншим своїм відкриттям: «...У кожному питанні існує лише одна істина і той, хто її знаходить, знає про це питання все, що можна про нього знати; так, наприклад, навчена арифметиці дитина, вчинивши згідно з правилами додавання, може бути впевнена, що, знайшовши відшукувану суму, вона знайшла все, що може знайти людський розум. Бо кінець кінцем метод, який навчає керуватися певним порядком і точно враховує всі дані для знаходження відшукуваного, містить все те, що робить правила арифметики достовірними»⁶.

Спираючись на ці міркування, Декарт формулює методологічні правила, виконання яких, на його думку, має забезпечити пізнання у будь-якому випадку. Головними з них є: 1) знайти логічний початок, тобто пункт, з якого слід починати пізнання; 2) дотримуватися певного порядку у висновках. Але як знайти зазначений логічний початок? На це Декарт відповідає: починати слід з найбільш простого і очевидного для розуміння.

Тут якраз і виявляється докорінна суперечність раціоналістичної концепції з емпіричною. За Беконом, сенс пізнання полягає в досягненні зазначених очевидних істин, або аксіом, які мають бути виведені з природи за допомогою індукції. Тим часом Декарт робить їх лише початковим пунктом пізнання і пропонує знаходити їх у розумі (а не в природі) за допомогою інтуїції. Індукція в його методології не має значення як метод пізнання. Вона є лише сукупністю правил систематизації та упорядкування матеріалу, добутого за допомогою інтуїції та дедукції.

Ця зовнішня суперечність згодом виявила внутрішню суперечність кожного напряму зокрема. Так, Бекон, аргументуючи думку про те, що дедукція без індукції веде лише до хибних положень, зазначає, що у процесі дедуктивного міркування ми не виходимо за межі розуму і тому аналізуємо не дійсні властивості природи, а лише ті, які ми їй приписали. Отже створення розумом і приписування природі якихось властивостей і є заблудженням. А завдання науки полягає у виведенні їх із природи. Однак сам індуктивний метод, який мав забезпечити це виведення, ґрунтувався на уявленні про природу як сукупності причинних зв'язків, і його призначення власне й полягало у тому, щоб відшукувати причину. Як бачимо, Бекон, виступаючи проти приписування природі

⁴ Ф. Бекон. Новый органон. М., 1938, стор. 130.

⁵ Р. Декарт. Избр. произведения, стор. 272.

⁶ Там же.

понять, створених розумом, водночас сам приписує їй поняття причинності. Наполягаючи на тому, що не кероване жодними правилами мислення обов'язково допускається заблудження (цю думку він сформулював у вченні про так звані «ідоли») і щоб запобігти їм, потрібен метод, філософ вже тим самим розглядає пізнання не просто як виведення знання із природи, а як подолання заблудження за допомогою методу, тобто як процес, що не виходить за рамки розуму.

Здавалось би, міг торжествувати раціоналізм. Однак і в ньому виявились суперечності, які такою ж самою мірою, як і суперечності вчення Бекона, штовхали його в протилежний напрям — до емпіризму. Так, думка Декарта, ніби необхідні істини з самого початку містяться в розумі і що їх можна відкрити відразу всі, незабаром була спростована. Зокрема, обгрунтувавши апалітичну геометрію, учений був переконаний, що все, що можна було віднайти в математиці, вже віднайдено. Подальший розвиток науки показав, що це була ілюзія. Вже один з найближчих (за часом) його послідовників, Г. Лейбніц, відкриває числення нескінченно малих і критикує Декарта за те, що він здобув не всі істини, які містяться в розумі. Чим спричиняється історична послідовність етапів розвитку науки, раціоналізм не знав. Не зміг він обгрунтувати чи хоч би пояснити дискретності мислення, тобто перериви в ланцюжках дедуктивного міркування та відношення однієї дедукції до іншої. Що означає згідно з раціоналізмом логічний початок? Якщо всі дедукції, сума яких становить зміст розуму, пов'язані між собою дедуктивно, тоді всі знання мають бути однією системою, і її початок є одним-єдиним, який потрібно відшукати для того, щоб вивести весь зміст розуму. Спочатку раціоналізм намагався це зробити, але лише прийшов до відкриття того, що різні знання є знаннями про різні явища матеріального світу і їх дедуктивний зв'язок є знанням про необхідний зв'язок самих цих явищ, який слід виводити не з мислення, а з природи. Інакше ми прийдемо до тих заблуджень, яких допустилася наука середньовіччя.

Повна суперечність емпіризму та раціоналізму у вирішенні тих самих питань дала можливість представникові агностицизму Юму через сто років після проголошення Беконем і Декартом намірів щодо «великого оновлення наук» заявити: «Навіть не потрібно дуже глибокого знання для того, щоб помітити теперішній недосконалий стан наук: адже і натовп, що стоїть поза храмом науки, з того галасу і тих криків, які він чує, може судити, що не все гаразд усередині. Немає нічого такого, що не було б предметом суперечки і стосовно чого люди науки не дотримувались би протилежних думок»⁷. Такий стан Юм пояснює тим, що пізнання неможливе в принципі. Хоч думки наші будуються за певними правилами, проте вони не можуть дати істинного знання про об'єктивний світ. І ось чому. Всі наші міркування щодо фактів природи будуються на основі врахування відношення причини і дії. Але зв'язок думок за правилом причини і дії має об'єктивне значення лише тоді, коли йому відповідає необхідний зв'язок явищ у природі. Чи можна цю необхідність довести?

Припустимо, розвиває свою думку Юм, я бачу кулю, що рухається у напрямі до іншої кулі. Я тут же роблю висновок, що, коли вони зіткнуться, то інша куля почне рухатися. Що спонукує мене зробити такий висновок? Якби мислення мало дедуктивний характер, як гадають раціоналісти, то можна було б сказати, що розум вбачає в причині якусь особливу річ, яка спонукує думку зробити наступний крок до висновку про дію. Тоді наше мислення відбувалося б за законом несуперечності, а це означає, що ми принципово не могли б уявити собі нічого

⁷ Д. Юм. Сочинения, т. 1, М., 1965, стор. 80.

такого, що викликає суперечність. Насправді розум завжди здатний припустити, що з даної причини може випливати довільне явище, навіть таке, що суперечить досліді. Виходить, що не існує дедуктивного обґрунтування зв'язку причини і дії, для того, щоб причину приписати природі, потрібен дослід.

Але якщо ми здійснюємо це на основі досліді, то наша дія справедлива тільки тоді, коли правильне припущення, що у природі незмінно зберігається той самий порядок. Чи маємо ми право створювати умови від з такою безліччю висновків? Очевидно, що жодна людина, незважаючи на всі свої знання, ніколи не в змозі довести, що в природі незмінно зберігатиметься той самий порядок і що майбутнє завжди відповідатиме минулому. Таке припущення примушує нас зробити тільки звичка. І всі науки, що ґрунтуються на цій звичці, не мають об'єктивного значення.

Слід зазначити глибину критики Юма. За основу дослідження природи дедукції він узяв не алгоритм з математики, логіки або механіки, як це робили представники раціоналізму, а той зв'язок думок, який визначений категорією. Цим він відразу виявив елемент раціоналізму в концепції емпіризму і навпаки. На відміну від Бекона та Декарта він не розмірковує над тим, звідки виникають хибні уявлення про дійсність, а поставив питання про можливість істинної картини світу і відповідає, що вона неможлива. Не можна ототожнювати форму думки з самою дійсністю — такий зміст його заперечення.

Висновок Юма про неможливість пізнання кричить суперечив справжньому розвитку науки, яка своєю практикою доводила протилежне. Цілоком зрозуміло, що на цьому висновкові наукова методологія спинитися не могла. Це відзначає послідовник Юма по лінії агностицизму І. Кант. Звинувачуючи Юма в тому, що він посадив свій корабель на мілину скептицизму і залишив там його гнити, Кант намагається зрушити цей корабель, міркуючи таким способом.

Юм показує, що пізнання причинного зв'язку неможливе дедуктивно. Але таке неможливе лише в тому випадку, коли можливі інші відношення явищ. В його прикладі це можливість того, що куля, яка котиться, зустрівши іншу кулю, не надасть їй руху. Однак така можливість все одно не виходить за межі мислимого, тобто визначається тими формами мислення, які наявні у свідомості. Можливість істини чи заблудження не виходить за межі здатності мислити цю істину чи заблудження. Тому, перш ніж пізнавати речі об'єктивного світу, треба дослідити саму здатність та характер нашого мислення й пізнання.

Останні не підлягають сумніву, бо якщо стосовно картини світу, створеної наукою, можна твердити, що вона не має об'єктивного значення, то стосовно здатності мислення і процесу мислення цього зробити не можна. Адже і заперечення об'єктивності картини світу здійснюється за допомогою самого мислення. І в цьому розумінні посилання Юма на те, що в досліді ми можемо натрапити на факт, який суперечить нашому висновкові про необхідний зв'язок певних явищ, заперечується тим, що сам дослід можливий завдяки мисленню. Ми пізнаємо тому, що усі факти, які трапляються нам у процесі вивчення природи, залічуємо до певних форм мислення, які є поняттями відповідних родів буття.

Заперечення Юма щодо об'єктивності необхідних зв'язків, які у формі наукових законів ми надаємо природі, ґрунтується на твердженні, що вони не можуть мати загального характеру, тобто бути знанням про ті факти, на які ми можемо натрапити у майбутньому спогляданні природи. При цьому Юм зазначає, що неможливо усі названі факти досяг-

нути. Але річ у тому, що цього і не слід робити, бо наслідком досліду має бути віднесення певних форм чуттєвості до певних форм мислення. Якщо чуттєвість суперечить даній формі мислення, то це означає, що вона має належати до іншої форми. Отже, загальність згаданих форм означає, що вони є формами, у яких мислиться усе те, що може виникнути у майбутньому досліді. Тоді заперечення Юма втрачає свій сенс, бо можливість такого факту, який суперечить причинному зв'язкові, можна з'ясувати: вона полягає у віднесенні форми чуттєвості до іншої форми мислення — до випадковості.

А звідси випливає, що завдання методології полягає саме в тому, щоб відкрити усі ці можливі форми і тим самим дослідити можливість природознавства взагалі. Це завдання розв'язується дослідженням мислення.

Загалом, на думку Канта, мислити — означає складати судження. Судження, що мають вагу необхідності та, у зазначеному вище розумінні, загальності (а саме завдяки таким із них можливе наукове природознавство, їх і аналізував Юм), виникають внаслідок того, що речі зовнішньої природи, діючи на наші органи чуттів, збуджують конструктивну дію уяви, викликають певні уявлення, які, далі, за певними правилами (категоріями) поєднуються у форми мислення, судження, наділені вагомістю загальності та необхідності.

Те відношення правил методу до необхідних зв'язків природи, про яке говорив Юм, є відношенням категорії як правила, за яким відбувається складання судження, наділеного вагомістю загальності та необхідності, до чуттєвого матеріалу. Об'єктивність законів природи забезпечується тим, що категорії є такими ж даними людини від природи, як і сам розум; вони, власне, й становлять зміст розуму. Для того, щоб відкрити усі можливі форми мислення, а, отже, і форми природознавства, слід відкрити всі наявні в нашому розумі категорії та прокласифікувати їх. Одну з них, категорію причини, встановив Юм, обгрунтовуючи свій скептицизм. Інші категорії Кант виявив у Арістотеля, який розглядав їх як найзагальніше визначення буття. А заслугу Юма Кант убачає в тому, що він відкрив їх як правила мислення (завдяки цьому ті форми, які раніше вважались формами дійсності, тепер аналізувалися як правила мислення). За Кантом, ці правила є апіорними і природженими.

Отже, Кант долає скептицизм Юма, але пізнання загального характеризує не як пізнання природи, а як пізнання тих форм мислення, якими визначена природа. Питання про узгодження правил методу з об'єктивними зв'язками природи перетворюється ним у питання про те, як при описаному вище способі пізнання можлива сама природа. Кант ставить його і відповідає: природа можлива в двоякому розумінні — матеріальному і формальному. У матеріальному розумінні вона можлива завдяки характерові нашої чуттєвості, яка створює просторово-часові уявлення — про речі матеріальної природи. У формальному розумінні — завдяки характерові нашого міркування, яке полягає в створенні суджень як законів природи з матеріалу, даного нам чуттєвістю, за правилами, визначеними категоріями. Далі Кант визначає природу як існування речей відповідно до загальних законів і вінчає ланцюжок своїх міркувань висновком: «Розсудок не черпає своїх законів із природи, а приписує їх їй»⁸.

Питання про можливість самої природи є, на думку Канта, найвищим пунктом, якого може досягти теорія пізнання, бо тут є її межа, тут

⁸ И. Кант. Сочинения, т. 4, ч. 1, М., 1965, стор. 140.

вона завершується. Виходить, що сама по собі природа не пізнавана: ми маємо справу тільки з явищами, цілком відмінними від речей, якими вони є насправді. Водночас з'ясовується, що тут і межа пізнання розуму, бо про те, що таке розум, можна судити, тільки досліджуючи його роль у пізнанні.

Аналізуючи концепцію Канта, об'єктивний ідеаліст Гегель звинувачує його насамперед у надто поверховому розумінні пізнання. Ця поверховість, на думку Гегеля, виявилась, з одного боку, в тому, що згідно з Кантом, картина природи має суб'єктивний характер, оскільки природа сама по собі не пізнавана, а з другого — в твердженні, ніби пізнати категорії можна, просто виявивши їх у мисленні, у нерозумінні того, що це пізнання має підпорядковуватися тим же законам, що й пізнання природи, тобто законам пізнання взагалі.

Відношення мислення до природи є відношенням мислення до мислимого. Кант цілком правильно зазначає, що без мислення пізнання природи було б неможливим. Але і мислення не може бути пізнане без існування природи, об'єктивності, щодо якої воно себе визначає. Позбавляючи природу об'єктивності, Кант відрізає собі шлях до вичерпного пізнання категорій. Адже пізнання категорій уже означає перетворення їх у об'єкт пізнання. Як об'єкт категорія стає вже не мисленням, а мислимим, тобто тим, про що складається поняття. І тут діють ті самі умови, за яких згідно з Кантом відбувається пізнання природи: в основі створення поняття про категорію як певну об'єктивність має лежати відповідне правило, інша категорія. Загалом пізнання категорій є пізнання мисленням самого себе, тобто самопізнанням. Але, зробивши себе об'єктом пізнання, мислення повинно водночас і пізнавати. Щоб здійснювати самопізнання, треба поєднати діяльність мислення з його пізнанням. Отже, йдеться не про класифікацію категорій, а про їх субординацію. І природу слід розглядати не тільки як створену мисленням, але й як таку, що її воно насправді пізнає, оскільки так пізнають саму категорію.

В логічному плані кожне конкретне пізнання — це процес визначення певної форми думки, категорії тощо, сутність якого є обмеження. З цього погляду значення природи полягає в тому, що кожна категорія, кожне правило мислення, кожен метод відповідає лише якійсь конкретній її формі. Тому пізнати категорії можна, лише відкривши ті об'єкти споглядання, які мисляться за їх допомогою. Хибою концепцій Бекона і Декарта було те, що кожен із них намагався свій метод застосувати до усіх можливих форм пізнання. Насправді пізнання кожного конкретного об'єкта потребує відповідного методу. Та й загалом такого мислення, яке не керувалося б методом, немає. Оскільки воно вже відбувається, то завжди за певними правилами і не інакше, як мислення певного об'єкта, тобто за своєю сутністю мислення є пізнанням. Тому рух думки як рух змісту, а не тільки перехід однієї форми в іншу, це і є метод. Коли кажуть про відсутність методу, то це лише абстракція, якою позначають невідповідність методу щодо даного об'єкта.

Згідно з цим пізнання полягає у відкритті обмеженості тієї чи іншої форми мислення як способу, за допомогою якого мислився даний об'єкт, у виявленні тієї хиби, яка виникає внаслідок надання зазначеній формі думки загальності, тоді як насправді вона стосується певного конкретного об'єкта. Тому пізнання є переходом від абстрактного до конкретного. Об'єктивність природи при цьому не означає безвідносності. Навпаки, за Гегелем, природа об'єктивна лише щодо суб'єктивних правил мислення, яке її пізнає.

Хибою емпіризму було те, що він розглядав природу як абсолют,

тоді як вона абсолютна щодо конкретної форми думки. Об'єктивність природи полягає в тому, що вона є запереченням певної думки, чимось відмінним від неї. Завдяки цьому природа дає стимул новому розвитку в думки, оскільки у ній виникає мета створити поняття, адекватне їй. І справді, результатом пізнання є розвиток думки, що завершується створенням такої її форми, в якій відмінність природи від мислення зникає, і думка визначається вже не щодо природи, а щодо тих думок, які були в мисленні до початку пізнання. Отже, пізнання пов'язане з розвитком мислення. Кожен наступний крок його потребує створення нової категорії і само воно є умовою цього створення, оскільки щоразу стає початком перетворення думки у більш розвинену її форму. Тому категорії ніяк не можуть бути даними людині до пізнання, не можуть існувати як поряд покладені, не можуть бути класифіковані. Вони є шаблями у розвитку пізнання.

Концепція теорії пізнання як теорії розвитку думки, тобто як логіки, була значним досягненням Гегеля. Плідним було також його положення про функцію природи у цьому розвитку. Справді, якщо зрозуміти його матеріалістично, то тільки ті факти стимулюють дальший розвиток теорії, які заперечують її істинність. Але концепція Гегеля була далекою від завершеності. Найвразливішим її місцем було питання про походження природи в гегелівському її розумінні, — з одного боку, як об'єктивності щодо пізнаючого мислення, а з другого — як об'єктивованого знання. Адже, критикуючи Канта за спробу пізнати мислення безвідносно до буття, Гегель водночас цілком погоджувався з ним у тому, що усі наукові відкриття тогочасного природознавства були відкриттями у природі, створеній мисленням.

Гегель виходить із тези, що для здійснення самопізнання (пізнання мисленням самого себе) необхідна природа. Природа, на його думку, виникає як об'єкт, якому мислення протиставляє себе, щоб пізнати себе. Кант, як відомо, дійсну об'єктивність природи пов'язував з її непізнаваністю: оскільки вона в принципі відмінна від мислення, то ми не можемо знати, якою вона є сама по собі. Гегель заперечує цю тезу, зазначаючи, що в природі немає нічого такого, чого не було б у мисленні. Саме пізнання природи є можливим завдяки усвідомленню її в мисленні. І це останнє є існуванням природи у формі відповідного поняття. Тобто пізнання природи виявляється пізнанням поняття, яке об'єктивно протистоїть мисленню у формі його інобуття. Оскільки природа є запереченням мислення і не абстрактним, а конкретним, то вона є його протилежністю. Тому її треба розглядати, як таку об'єктивність, що покладена мисленням як його протилежність, через що стає можливою його самопізнання та розвиток. Пізнання природи думкою полягає в усвідомленні її власної історії, яка є повторенням процесу створення природи як об'єктивації думки.

Отже, виникнення природи пояснюється початковою потребою мислення пізнати себе. Чим же є ця початкова потреба самопізнання і як пояснити її наявність?

Обгрунтовуючи свою концепцію, Гегель твердить, що єдиною об'єктивною реальністю є абсолютна ідея, існування якої полягає у пізнавальній діяльності мислення. Ця абсолютна ідея відома людству давно, але раніше вона виступала у вигляді того, кого у християнській релігії називали богом. Найвидатнішою своєю заслугою Гегель вважав те, що йому вдалося пізнати сутність бога, а також ту необхідність, яка примусила бога створити світ. Однак тут якраз і виявляється та суперечність, подолання якої дає ключ до раціонального розуміння всієї системи Гегеля.

Ідея — це думка, яка має бути реалізована в об'єктивному світі. Вона може бути методом пізнання, або способом практичної дії, але таких, які ще мають відбутися. На цій підставі французькі матеріалісти, філософські попередники Гегеля, вважали, що світ буде перетворено відповідно до їхніх ідей, що загалом і здійснилося. Гегель же дотримувався прямо протилежного погляду. У передмові до «Філософії права» він пише: «Зробимо ще одне зауваження стосовно повчання, яким повинен бути світ., крім усього іншого філософія завжди приходиться до такого повчання надто пізно. У формі думки про світ вона з'являється лише тоді, коли дійсність закінчила свій процес утворення і завершила себе. Цьому учити нас поняття, і історія також неодмінно показує нам, що лише в час зрілості дійсності ідеальне виступає поряд з реальним і буде для себе в образі інтелектуального царства той самий світ, тільки досягнутий у своїй субстанції. Коли філософія починає малювати своєю сірою фарбою по сірому, то це означає, що певна форма життя постаріла, і своїм сірим по сірому філософія може не омолодити, а лише зрозуміти її; сова Мінерви починає свій політ лише з настанням сутінку»⁹.

Виходить, що в земних умовах ідея неможлива: знання, які з'являються у реальних людей, можуть у кращому випадку відтворити хід подій, але не вплинути на них. Наука, яка розвивається в суспільстві, лише повторює шаблі розвитку божественної ідеї — така суть ідеалізму Гегеля. Цей висновок суперечить навіть його власній тезі про активність мислення, оскільки ідея тут плететься у хвості подій, замість того, щоб передувати їм.

Разом з тим з його теорії впливало, що об'єктивність природи, існування якої викликано тим, що пізнання ідеєю самої себе може бути здійснене лише через пізнання результатів її творчості, теж повинна бути визнана фактично, а не ілюзорно. Щоб пізнати у природі наслідки певної творчої діяльності, треба порівняти їх з її незалежним рухом, бо визначити дану форму природи як результат свідомої творчості можна лише щодо того, чим ця природа є сама по собі. Послідовне проведення тези Гегеля про об'єктивність природи потребувало переходу до матеріалізму, тобто визнати незалежне існування природи та розкрити відношення мислення до неї.

Повернемося до того моменту, з якого ми почали — до суперечки між раціоналізмом та емпіризмом про природу методу як знаряддя пізнання. Якщо розглянути гегелівську концепцію самопізнання, як законотвірний розвиток зазначеної суперечки, то природа самопізнання матиме цілком реальне пояснення: це пізнання наукового методу. Викладений нами розвиток розуміння пізнання означає розвиток способу пізнання методу на відміну від пізнання природи. І Гегель впритул підійшов до раціонального викладу цього способу. Метод пізнається способом узагальнення історії пізнання. Але цю історію треба розуміти не просто як хронологію, а як цілеспрямований процес: результати пізнання мають бути передбачені, і у формі методу ми досліджуємо ті правила, яким повинно підпорядкуватися мислення, щоб досягти цих результатів. І Бекон і Декарт аналізували ті методи, які вже були реалізовані в науці і усвідомлення ролі яких у науковому пізнанні відбулося на основі відкриттів, здійснених за їх допомогою. Концепція Гегеля немов відтіняла той факт, що описати метод наукового відкриття можна лише після того, як це відкриття здійснилося, а не напередодні. Разом з тим пізнання методу не є самоціллю. Бекон і Декарт перетворили метод в об'єкт дослідження через те, що усвідомили його роль як знаряддя

⁹ Гегель. Сочинения, т. 7. М., 1934, стор. 18.

пізнання, яке не може відбуватися без нього і необхідним моментом якого є побудова методу. Згадане вище самопізнання і має своєю метою відкриття способу такої побудови. Тут знову виникає проблема відношення методу до буття як проблема відношення його до тієї пізнавальної мети, яка має бути досягнена за його допомогою.

Докладний опис цієї проблеми, на наш погляд, зробив К. Маркс у «Математичних рукописах», обгрутовуючи числення нескінченно малих, у методологічному прийомі, що дістав назву «обернення методу». Він відзначав такі моменти: а) роздвоєння певного процесу на форму відображення та новий процес, що у цій формі відображається; б) виникнення внаслідок «обернення методу» пізнавального питання про походження згаданої форми відображення, оскільки виникає потреба замінити її за певних умов тим процесом, який вона відображає.

Питання про походження методу, яке виникло у філософії нового часу, мало, по суті, той самий зміст. Воно полягало у «оберненні» мислення від пізнання природи до пізнання самого себе як способу, яким воно здійснюється. Тут також довелось розглянути: а) визначення методу щодо об'єкта, який був пізний за його допомогою, а для цього і визначення самого цього об'єкта як визначення природи у процесі пізнання; б) причину виникнення питання про походження методу.

Але, щоб здійснити такий розгляд, слід було проаналізувати відношення пізнання до практики. Сутністю цього відношення є те, що практика сформувала пізнання, результати якого й собі постійно втілюються в неї, забезпечуючи її розвиток. Історичні епохи, зазначав К. Маркс, відрізняються не тим, що виробляється, а тим, як виробляється. Інакше кажучи, розвиток виробництва полягає у зміні способу, за допомогою якого досягається певна виробнича мета. Як видно із промислових перетворень, ця зміна полягає у тому, що функція людини у певному виробничому процесі замінюється процесом природи. Відкриття останнього і є тим результатом пізнання, щодо якого має бути розглянутий метод, який його забезпечив.

Отже, будь-який практичний процес, оскільки він матеріальний, є завжди повторенням природи і тому потенційно може бути відкритий у природі як такий, що здійснюється без участі людини. Завдяки цьому мислення, яке за своїм походженням є зафіксованим в логічних формах практичним досвідом, здатне відкрити цей процес. Якщо практичне відношення до природи характеризується прагненням «колюдити» певне її явище, тобто замінити ним у виробничому процесі людину, то пізнавальне відношення має протилежний напрям: воно характеризується прагненням «помістити» у природі виробничий процес, розглянути його як саморух природи і визначити таким чином, що саме заміняє в ньому людину.

Практика розвинула чуттєву та розумову здатність людини до такої міри, що перетворення об'єкта, яке відбувалось у практиці, почало спостерігатися і у природі. Але спосіб, за допомогою якого це перетворення здійснювалось у природі, відрізнявся від практичного тим, що він був природний. Цей спосіб згодом розглядають як причину руху, а пізнання природи — як відкриття цієї причини. Так було, зокрема, в механіці Ньютона. Механічний рух, що створювався практикою, спостерігався також у природі, як рух планет навколо Сонця. Відкриття причини цього руху означало водночас усвідомлення практики як способу, яким він створюється за допомогою сили.

Отже, заперечення Юмом причинного зв'язку було безпідставним, оскільки завдяки цьому зв'язку відбувається визначення процесу природи, тотожного відповідному практичному процесові.

Сформульовані Ньютоном закони, згідно з якими природа є умовою, що забезпечує створення механічного руху за допомогою сили, були також загальними принципами побудови машини. Механіка Ньютона була, отже, з одного боку, пізнанням природи, а з другого — усвідомленням практики. Це і забезпечило виникнення методу, адекватного процесові природи, який треба було пізнати. Зазначений метод ґрунтувався на досвіді попередньої практики. Уявлення про те, в яких саме формах цей досвід трансформувався, дає історія пізнання. А викладена вище історія боротьби між раціоналізмом та емпіризмом у з'ясуванні сутності та походження методу визначає ті проблеми, розв'язання яких приводить до розуміння того, як практика ставила пізнавальні питання та як забезпечувала методи їх розв'язання.

* * *

В історії філософії метод научного познання розглядався як система правил, які керують мисленням в процесі познання природи. Розв'язання питання про його сутність і походження, супроводжуване боротьбою між раціоналізмом і емпіризмом, означало в той же час постановку і розв'язання коренних питань теорії познання. При цьому виявилось, що він пов'язаний з розвитком теорії походження знання і обґрунтуванням принципу відображення, що визначає відношення мислення до буття.

Спроба ідеалізму дослідити сутність мислення незалежно від буття, яка була детермінована прийняттям тези про первинність мислення, виявила в системі Гегеля свою повну неспроможність. Діалектико-матеріалістичне рішення цього питання дав К. Маркс, сформулювавши методологічний прийом, отримавший назву «оборачивание метода» і застосований ним для обґрунтування нескінченності малих.

Мислений експеримент як метод теоретичного пізнання

У чому полягає суть методу мисленого експерименту, досі багато чого незрозуміло, хоч застосовується він, наприклад, у теоретичній фізиці уже давно. Історія розвитку теорії відносності і квантової механіки має чимало прикладів цього застосування. Нині метод мисленого експерименту починає проникати в інші галузі знання, що швидко розвиваються: кібернетику, математичну біологію, математичну біофізику, математичну логіку, соціальну психологію і т. д. Тому важливо з'ясувати істотні риси його логічної структури, тим більше, що дехто припускається отождолення його з іншими формами пізнання, неточно уявляє його специфіку, а то й цілком спотворює його сутність. Так, Мах і його послідовники, аналізуючи цей метод, обмежуються визнанням того звичайного факту, що з уявленнями легше і зручніше оперувати, ніж з реальними фізичними об'єктами¹, а суть згаданого методу зводять у кінцевому підсумку до горезвісного принципу «економії мислення», ідеалістичну суть якого блискуче розкрив В. І. Ленін у відомій праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм». Інші філософи, зокрема Ньюман², дають вкрай суб'єктивістське тлумачення мисленого експерименту, доводячи, що такий експеримент і всі абстрактні моделі є тільки фікції свідомості, які мають значення самі по собі, незалежно від міри спотворення ними об'єктивної дійсності. Більше того, питання про їх об'єктивну істинність розглядається як некоректне.

Недооцінка мисленого експерименту трапляється і в нашій літературі. Як пише П. Б. Сивокінь, «на відміну від реального ідеальний експеримент... цілком ґрунтується на певній передпосилці, аналогії і тому сам по собі позбавлений об'єктивної достовірності»³.

Інтерес до логічної структури мисленого експерименту стимулюється також і його безперечною евристичністю. Якщо проаналізувати процес здобування нового знання, то з'ясується, що воно ніколи не виникає безпосередньо з логічних побудов (через їх розгортання). Справді, логічні системи утворюють замкнуті дедуктивні теорії, які, взагалі кажучи, не дають більше того, що міститься у прихованому вигляді в аксіомах, на які вони спираються. У них лише розкриваються нові зв'язки об'єктів та їх координація через з'ясування всіх висновків і теорем даної системи. Нові теорії і нове знання не впливають безпосередньо і з емпіричних даних, оскільки теоретичне знання відзначається насамперед загальністю, тоді як емпіричний матеріал завжди належить до сфери одиничного і є неминуче обмеженим. На підставі цих труднощів окремі автори (А. Бергсон, К. Р. Поппер, А. Пуанкаре⁴ та ін.)

¹ Див. Э. Мах. Познание и заблуждение. СПб., 1909. Розділ «Умственный эксперимент».

² Див. Л. О. Вальт. Мысленный эксперимент. «Уч. записки Тартусского госуниверситета», вып. 124, Тарту, 1962, стор. 40.

³ П. Б. Сивоконь. О происхождении и философском значении естественнонаучного эксперимента. М., Изд-во МГУ, 1962, стор. 93.

⁴ А. Бергсон. Творческая эволюция. М., 1909; А. Пуанкаре. Наука и метод. СПб, 1906; К. Р. Поппер. The logic of Scientific Discovery. N. Y., 1959, p. 32.

доходять висновку, що кожне наукове відкриття — це результат творчої інтуїції вченого, яка за своєю природою є щось ірраціональне і тому мислительні процеси, що ведуть до наукового відкриття, не можна дослідити. Що це не так, можна, зокрема, переконатися, якщо охарактеризувати мислений експеримент.

Передумови мисленого експерименту

Пізнавальна діяльність людини з самого свого зародження мала елементи експериментування, які з'являлися уже в безпосередній свідомій дії індивіда на об'єкти матеріального світу. Водночас відбувався процес формування понять та ідеальних образів, що відображують реальний світ у свідомості людини.

Як зазначає Ж. Піаже⁵, мислені операції становлять інтегровані дії, які, перш ніж стати основою теоретичних уявлень, неодноразово виконувалися безпосередньо на об'єктах об'єктивного світу. Поступово вони сформувалися в певні загальні об'єднання, що поклали початок структурам мислення.

Усе це разом — формування понять, образів, а також структур мислених операцій над ними — є першою передумовою зародження мисленого експерименту.

Особливо слід підкреслити значення процесу ідеалізації у формуванні об'єктів мисленого експерименту. Може видатися, що інтенсивна математизація і формалізація знання супроводжуються дедалі більшим витісненням наочно-чуттєвих образів і моделей. Багато важливих результатів, наприклад, у фізиці взагалі не піддаються якомусь наочному тлумаченню. Але така думка однобічна, оскільки потреба в наочних уявленнях і образах зберігає своє значення навіть у найбільш абстрактних і дуже формалізованих галузях знання. І насправді, з одного боку, розвиток сучасної фізики через зростаючу її абстрактність обмежує застосовність чуттєво-наочних образів, а з другого — абстрактне мислення, відштовхуючись від чуттєвої наочності і образності, знову постійно прагне немов повернутися до неї; це й спричинило появу мисленого експерименту. Але в ньому оперують уже не з чуттєво-наочними образами, що формуються на чуттєвому ступені пізнання, а з ідеальними образами, які створюються за допомогою логічного прийому ідеалізації.

Оперування ідеалізованими об'єктами дозволяє немов повернути зміст абстрактного мислення знову в сферу чуттєвості, надати йому образності і наочності чуттєвого. Це досягається характерним для процесу ідеалізації доведенням конкретних властивостей чуттєво-наочного об'єкта до деяких фіктивних, але все ж певних, крайніх їх меж, або наданням цьому об'єктові деякого обмеженого значення його характеристики, якого насправді немає. Скажімо, до таких меж можна довести поглинальну здатність абсолютно чорного тіла, яка, за припущенням, дорівнює одиниці.

Роль прийому ідеалізації в науці дуже велика. Завдяки йому з'являється можливість дослідити закономірності того чи іншого явища немов у чистому вигляді, домагаючись повного їх розуміння. І для того, щоб так само «зримо» уявити внутрішній механізм закономірностей, потрібен мислений експеримент над ідеалізованими образами, кожний із яких у наочній формі та ізоморфно передає структуру або істотні властивості того, що уявляється.

⁵ Ж. Піаже. Роль действия в формировании мышления. «Вопросы психологии», 1965, № 6, стор. 45.

Досить часто ідеальний образ успішно використовується, щоб розкрити фізичну суть математичних відношень, допомагає інтерпретувати математичні формалізми і абстрактні теорії щодо їх змісту. Наприклад, основні результати у теорії атома були одержані внаслідок мисленого експерименту над ідеальним образом атома, поданим планетарною моделлю Бора — Резерфорда.

Деякі дослідники (зокрема, Г. А. Лоренц) правильно підкреслюють, що у важких випадках, особливо коли потрібно освоїти нове і надто складне знання, застосовують ідеальні образи і мислені експерименти над ними, які «допомагають нам думати про явища і можуть бути джерелом ідей для нових досліджень»⁶.

Другою передумовою розвитку методу мисленого експерименту є застосування високорозвинутої форми мислення — абстрактного мислення. На думку Ж. Піаже, такою формою мислення «людина володіє тоді, коли вона стає здатною міркувати гіпотетико-дедуктивно, тобто на основі загальних посилок, без потрібного зв'язку з реальністю чи за власними переконаннями, інакше кажучи, підпорядковуючись необхідності самого міркування через його строгу форму, на протигагу погодженню висновків з результатами дослідів»⁷. Цей етап мислення будується на основі висловлювань (гіпотез), причому істинність висловлювань з формальнологічного погляду не означає з необхідністю їх адекватність об'єктивній реальності, а це вже перевіряється практикою.

Абстрактне мислення має великі переваги порівняно з чуттєво-конкретним. Останнє оперує з образами об'єктів, даними нам безпосередньо в чуттєвості, тоді як перше оперує з ідеальними об'єктами і їх відношеннями, які позбавлені чуттєвої природи, але саме тому дають змогу глибше проникнути в сутність досліджуваних явищ.

Третя передумова мисленого експерименту — оволодіння методом змістової аксіоматики, суть якої полягає в змістовому визначенні (або витлумаченні) основних об'єктів формальнологічної теорії на основі конкретного змісту фізичної, біологічної чи якоїсь іншої галузі знання і до того як задано список аксіом формально-аксіоматичної частини теорії»⁸.

Четверта передумова мисленого експерименту, яка безпосередньо стимулює його застосування, пов'язана з тим, що в мисленому експерименті передбачається принципова можливість розглянути такі ситуації, що на практиці або неможливі взагалі, або здійснюються з великими труднощами. Справді, сформулювати закон інерції в механіці вдалося тільки завдяки такому мисленому експериментові, який реалізувати на практиці принципово неможливо, а саме: завдяки розглядові поведінки тіла в умовах повного усунення впливу на нього якихось сил. Так само багато законів абсолютного твердого тіла було відкрито в мисленому експерименті, здійснюваному в ідеальних умовах, скажімо таких, де відсутнє тертя та ін.

За ступенем і характером ідеалізації можна вирізнити два види мисленого експерименту:

- а) який в принципі міг би бути здійснений на практиці з наближенням будь-якої точності;
- б) ідеалізований мислений експеримент, який на практиці принципово неможливий.

Зауважимо також, що використовувані в мисленому експерименті посилки не повинні суперечити надійно встановленим і підтвердженим

⁶ Г. А. Лоренц. Теорин и модели эфира. М.—Л., 1936, стор. 66.

⁷ Ж. Піаже. Избр. психологические труды. М., 1969, стор. 202—203.

⁸ В. Н. Молодший. Очерки по философским вопросам математики. М., 1959, стор. 135.

на практиці положенням наукових теорій. Як зазначає А. Ейнштейн, «можна оперувати в думці з речами, неможливими практично, тобто такими, які суперечать нашому повсякденному досвідові, але не цілком безглуздо»⁹. Недоврахування всіх перелічених умов проведення мисленого експерименту призводить до неправильного тлумачення суті останнього, зокрема, до невиправданого стирання його специфіки. Наприклад, А. П. Чернов пише: «Можна з великою впевненістю сказати, що будь-яке науково-технічне та й звичайне життєве передбачення тією чи іншою мірою спирається на мислене експериментування»¹⁰. Тут автор переплутує мислений експеримент з життєвою інтуїцією і звичайним плануванням і обдумуванням реального експерименту. Проте таке поплутання навряд чи припустиме в світлі перелічених нами передумов мисленого експерименту.

Відмінність мисленого експерименту від дискурсивного мислення і реального експерименту

Дискурсивне мислення відбувається тільки в поняттях, судженнях, умовисновках, тимчасом як у мисленому експерименті обов'язково бере участь чуттєво-наочний елемент — ідеальна модель чи образ. Приміром, у гідродинаміці таким образом є нестислива рідина; у термодинаміці — абсолютно чорне тіло, ідеальний газ; у квантовій статистиці — квазічастинки тощо. Отже, проведення мисленого експерименту пов'язане з застосуванням ідеально-чуттєвих образів, в яких деякі параметри об'єктів ідеалізуються, тобто мислено доводяться до крайніх значень чи станів. При цьому ступінь ідеалізації має відповідати завданням дослідження, а сам процес ідеалізації, як ми відзначили, полягає в узагальненні чуттєвого образу і в розумовому переході до особливого крайнього випадку, що породжує ідеалізований образ. У підсумку в мисленому експерименті дослідник по суті оперує такими об'єктами, які реально не існують, та це не означає, що ми маємо справу лише з фікціями. Хоча ідеалізовані об'єкти і становлять пустий клас з погляду формальної логіки, проте вони похідні від реальних об'єктів і відображують деякі їхні істотні зв'язки і відношення, і самі вони, хоч і становлять пустий клас, по-своєму потрібні в науковому пізнанні та мисленні. Мислення включає в себе «можливість відльоту фантазії від життя», казав В. І. Ленін, але воно, «йдучи від конкретного до абстрактного, не відходить — коли воно *правильне... — від істини, а підходить до неї. Абстракція матерії, закону природи, абстракція вартості і т. д., одним словом всі наукові (правильні, серйозні, не безглузді) абстракції відображають природу глибше, вірніше, повніше*»¹¹.

Щодо ієрархії форм чуттєвого пізнання ідеальний образ виступає немовби їх завершенням — найбільш загальним і ідеалізованим уявленням. Разом з тим він істотно відрізняється від образів чуттєвого ступеня пізнання (а також і від звичайного уявлення), хоч і виникає на їх основі. Справді, як образ ідеалізований об'єкт у мисленому експерименті має певну «наочність», яка відрізняє його від поняття. Та ця «наочність» — не природна наочність уявлення про чуттєво сприйманий об'єкт, а «вторинна», наслідок повернення в чуттєву сферу змісту аб-

⁹ А. Мошковский. Альберт Эйнштейн. Беседы с Эйнштейном о теории относительности и общей системе мира. М., 1922, стор. 107—108.

¹⁰ А. П. Чернов. К вопросу об умственном экспериментировании. «Ученые записки Горьковского пединститута иностранных языков», вып. 17, Горький, 1961, стор. 126.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 358, 157.

страктного мислення¹². Відповідно до діалектичної теорії пізнання, зміст мислення, ставши абстрактним, знову має бути повернений в чуттєву сферу через практику, експеримент, і це в специфічній формі досягається в мисленому експерименті.

Отже, перша відмінність мисленого експерименту від дискурсивного мислення полягає в тому, що в його основі лежить узагальнений ідеалізований образ, який має чуттєво-наочну природу, що мислений експеримент поєднує формальний висновок з експериментальною вірогідністю, тоді як результат дискурсивного мислення ще потребує додаткової перевірки.

Мислений експеримент виник на основі узагальнення механізму і структури реального експерименту як його ідеальне відтворення. Але він відрізняється і від останнього насамперед тим, що в ньому «експериментальна ситуація є навмисне ідеалізованою, а одержувані результати перевіряються опосередковано в ході піднесення від абстрактного до конкретного. Отже, на відміну від реального мислений експеримент: 1) дозволяє розглядати процес в ідеальних умовах, ізолюючи його зокрема від усіх побічних впливів; 2) кількість взаємодій, в які може вступати в ньому експериментальний об'єкт, потенціально нескінченна, тоді як у реальному експерименті вона завжди кінцева і обмежена; 3) експериментальними об'єктами виступають узагальнені чуттєво-наочні образи — ідеалізовані об'єкти, сам процес — ідеальний, оскільки він відбувається лише в голові людини.

Те загальне, що об'єднує мислений експеримент з реальним, полягає в тому, що в ході його здійснення дістають нове знання, яке не впливає безпосередньо з простих логічних міркувань.

Іноді мислений експеримент зводять до одного лише оперування математичними символами. Так, на думку В. М. Молодшого, «оперування математичними знаками є ідеалізований експеримент: він у чистому вигляді описує те, що є чи може бути (приблизно або точно) реалізовано насправді»¹³. Крім очевидної абсолютизації засобів логіко-математичного аналізу дійсності, тут не береться до уваги також та важлива обставина, що в мисленому експерименті оперують з ідеалізованими, та все ж наочними образами, тоді як у математиці — з абстракціями, що не мають наочного образу, наприклад, уявне число $\sqrt{-1}$, хвильова функція, безконечномірні функціональні простори тощо. Самими лише маніпуляціями з математичними символами не можна було б відкрити, скажімо, закон інерції або квант дії, оскільки в кожному з цих випадків істотну роль відіграли деякі емпіричні передумови і ті ідеалізовані моделі процесів, що їх репрезентують. Крім того, математичні побудови виливаються в дедуктивні системи, посилок чи аксіоми яких приймаються як істинні з самого початку. Тим часом у мисленому експерименті одна чи кілька посилок гіпотетичні і їх істинність якраз і потрібно довести в ході мисленого експерименту. Це правильно підкреслив А. В. Славін. Розробка гіпотези є істотним моментом мисленого експерименту, немов стрибком від того, що відомо, до того, що ще треба відкрити. Причому суто логічно і формально ця гіпотеза не впливає з відомих даних. Це означає, що система посилок мисленого експерименту не замкнена, оскільки принаймні про одну з них (гіпотетичну) ми не знаємо заздалегідь, істинна вона чи ні¹⁴.

¹² Л. О. Вальт. Мысленный эксперимент. «Ученые записки Тартусского университета», в. 124. Тарту, 1962, стор. 40.

¹³ В. Н. Молодший. Очерки по философским вопросам математики. М., 1969, стор. 127.

¹⁴ А. В. Славин. Роль мисленого (воображаемого) експеримента в виникненні нового знання. Зб.: «Очерки истории и теории развития науки». М., 1969, стор. 210.

Деякі специфічні властивості мисленого експерименту як єдності чуттєвого і логічного

В ідеальному образі, а через нього і в мисленому експерименті, чуттєве і логічне перебуває в єдності. Специфікою цієї єдності наочний ідеальний образ істотно відрізняється від конкретного чуттєво-наочного образу. Разом з тим завдяки єдності чуттєво-наочного і раціонально-понятійного у мисленому експерименті його результати відрізняються загальністю і необхідністю, чого ніколи не можна досягнути в реальному експерименті. Тому в мисленому експерименті вдається уникнути обмеженості реального експерименту і водночас ставити і розв'язувати такі завдання, які не можуть бути вирішені суто логічними міркуваннями¹⁵. Це зумовлює його велику евристичність порівняно як з суто логічними побудовами, так і з реальним чуттєвим експериментом.

Друга специфічна особливість мисленого експерименту полягає в тому, що його логічна структура виливається у форму незамкнутої дедуктивної системи. Поняття такої системи запровадив А. В. Славін¹⁶. Аналізуючи реальний експеримент, він установив, що логічна природа цього експерименту індуктивно-дедуктивна. Справді, якщо результат, одержаний в реальному чуттєвому експерименті, зводиться тільки до якогось індуктивного висновку, то тоді незрозуміло, на якій підставі робиться висновок про підтвердження реальним експериментом певної закономірності, що відзначається загальністю і необхідністю. У цьому разі дослідник не міг би бути гарантований від того, що уже результат наступного повторення експерименту суперечитиме установленій загальній закономірності. Тому в реальному експерименті індукція постійно доповнюється дедукцією, тобто результати експерименту постійно інтерпретуються на основі вже сформульованих загальних принципів.

А в мисленому експерименті, на думку Славіна, ми маємо справу тільки з дедукцією, проте такою, в яку разом з основними посилками, істинність яких доведена експериментально або теоретично, входять посилки гіпотетичні, істинність (чи хибність) яких потрібно показати в ході мисленого експерименту. У цьому розумінні мислений експеримент є незамкнутою дедуктивною системою, яка відрізняється від строго логічних побудов тим, що з її допомогою не просто розкривають інформацію, яка прихована в замкнутій дедуктивній системі, а одержують нове знання, яке безпосередньо і прямо не впливає з основних аксіом системи; його відкривають знову в мисленому експерименті наведенням за методом, близьким до індукції. Отже, своєрідна незамкнутість дедуктивної системи в мисленому експерименті є джерелом (або корінною умовою) появи нового знання.

Зауважимо, що властивість незамкнутості дедуктивних систем зумовлює, мабуть, взагалі їх «життєвість» та евристичність, тобто здатність розвиватися далі. За теоремою Геделя про неповноту, усі досить розгорнуті дедуктивні системи у своїх найглибших основах мають певну принципову незамкнутість. Мабуть, за цією обставиною приховується внутрішнє джерело евристичності розвитку математики. У всякому разі, як зауважив ще А. Пуанкаре, абсолютизація суто дедуктивного аспекту (і властивості дедукції замкнутості) призводить до непізнанованості природи математичного знання. «Сама можливість математики як науки є нерозв'язною суперечністю. Якщо ця наука є дедуктивною тільки зовні, то звідки в неї в такому разі ця її цілковита строгість, в

¹⁵ Б. А. Глинский, Б. С. Грязнов, Б. С. Дыниц, Е. П. Никитин. Моделирование как метод научного исследования. М., 1965, стор. 147.

¹⁶ А. В. Славин. Згадана праця, стор. 216.

якій нікому й на думку не спаде сумніватися? А якщо, навпаки, усі викладені в ній положення можна вивести одні з одних на основі правил формальної логіки, то як же математика не перетворюється тоді в одну колосальну тавтологію? Адже силлогізм не може дати нашому знанню нічого істотно нового, і якби усе в математиці мало виходити з принципу тотожності, то все так само мало б до нього і повертатися. Проте чи можна припустити, що всі ці теореми, виклад яких займає так багато томів, були не чим іншим, як тільки нескінченними іноказаннями тієї істини, що $A \in A$ ¹⁷.

Своєрідна відповідь на це питання А. Пуанкаре міститься в теоремах Геделя про принципову неповноту будь-яких формалізованих систем. З цього погляду математика, цілком строга і абсолютно точна наука, приречена на довічне співіснування зі сферою невідомого в її засадах, в яку немов відкривається її принципово незамкнута логічна структура. У цю сферу невідомого, ніколи не вичерпуючи її, можна просунутися далі, формулюючи нові, потужніші системи аксіом,— в цьому й полягає прогрес у математиці і властива їй життєвість і здатність до необмеженого розвитку. Так само і в окремому випадку мисленого експерименту його принципово незамкнута дедуктивна структура є логічною основою його евристичності. Тільки в цьому разі евристичність мисленого експерименту має своїм джерелом формулювання гіпотези і перевірку її істинності або хибності саме в ході мисленого експерименту.

Ще однією особливістю мисленого експерименту є можливість використати його для висновку, ілюстрації і пояснення важкозрозумілих закономірностей. В. Гейзенберг використав кілька мислених експериментів щодо визначення координата та імпульса (з допомогою ідеального мікроскопа, щілини тощо) для висновку, пояснення й ілюстрації співвідношення невизначеностей. Водночас ці мислені експерименти, виступаючи як доповнення до реальних експериментів, сприяли усвідомленню корпускулярно-хвильової природи мікрооб'єктів.

У ряді випадків застосування мисленого експерименту стимулюється надзвичайною складністю проведення реального експерименту, наприклад в нейропсихологічних дослідженнях, і пов'язаним з ним ризиком. Реальні експерименти з лоботомією, вживленням мікроелектродів у мозок, вживанням психофармакологічних засобів тощо мають небезпеку серйозного порушення емоційно-інтелектуальної сфери людини. Тому такі досліди провадяться головним чином на тваринах, а їх результати ретранслюють на людину з допомогою їх відповідного доведення через мислений експеримент. Розвитку такої форми експерименту завжди надається перевага в медицині, фізіології, психіатрії порівняно з усіма іншими способами експериментування.

Мислений експеримент як метод дослідження

Фактично закони природи не виводяться безпосередньо з реального експерименту в чистому вигляді через те, що реальні процеси і об'єкти неможливо цілком ізолювати від зовнішніх впливів і перешкод. Тому реальний експеримент завжди доповнюється елементами мисленого експерименту, коли дослідник про себе ставить процес в ідеальні умови, щоб визначити, до яких результатів він може привести. Наприклад, закон інерції було відкрито внаслідок мисленого експериментування з

¹⁷ А. Пуанкаре. Наука и гипотеза. СПб. 1906, стор. 11.

тілом, яке рухається, не зазнаючи тертя і впливу зовнішніх сил. На думку А. Ейнштейна, так було встановлено «основи механіки руху»¹⁸.

Ф. Енгельс, аналізуючи праці С. Карно з термодинаміки, писав: «Він вивчив парову машину, проаналізував її, знайшов, що в ній основний процес не виступає в чистому вигляді, а заслонений всякого роду побічними процесами, усунув ці байдужі для головного процесу побічні обставини і сконструював ідеальну парову машину (або газову машину), яку, правда, так само не можна здійснити, як не можна, наприклад, здійснити геометричну лінію або геометричну площину, але яка робить, по-своєму, такі самі послуги, як ці математичні абстракції: вона подає розглядуваний процес у чистому, незалежному, неспотвореному вигляді»¹⁹. Карно використав мислений експеримент для дослідів над мисленою паровою машиною. Внаслідок цього експерименту він відкрив і математично сформулював верхню межу коефіцієнта корисної дії для будь-якої теплової машини.

Розглянемо приклад, ближчий до сучасності. Намагаючись розв'язати питання про фізико-хімічне моделювання інформаційно-мислених процесів, радянський учений М. І. Кобозев застосовує термодинамічні схеми їх моделювання. З'ясування поставленого питання мало виявити можливості і способи здійснення інформаційно-логічних процесів з допомогою молекулярних механізмів, або, відповідно, розкрити умови, що обмежують ці можливості. Цього було досягнуто на основі мисленого експерименту. Узагальнивши поняття ентропії, Кобозев увів величину, пов'язану з імовірністю певного твердження про систему — ентропію інформації. Побудувавши далі термодинамічну модель процесу інформації на основі образу ідеального газу, що складається з однакових і незмінних «частинок-шансів», учений здійснив над цією моделлю мислений експеримент. Зроблене ним обчислення термодинамічної роботи над таким «шанс-газом» дало значення, що відповідає кількості інформації, визначеної К. Шенноном і Н. Вінером на основі загальної теорії інформації²⁰.

$$I_{\text{Він}} = \varepsilon \sum_i P_i \lg P_i = -H_{\text{Шен}}.$$

Тут $I_{\text{Він}}$ — кількість інформації Вінера, яка дорівнює ентропії Шеннона $H_{\text{Шен}}$ з оберненим знаком.

Цим було показано, що інформаційні процеси можуть відбуватися на атомно-молекулярному рівні, і доведено думку С. Л. Соболева, О. О. Ляпунова та інших, що «інформація не є специфічна властивість живої матерії і що деякі типи взаємодій в небіологічній галузі мають специфічно інформаційний характер»²¹.

Проте лишалося нез'ясоване це питання щодо процесів мислення. Відповідь на нього було знайдено в другому мисленому експерименті. При цьому Кобозев застосував моделювання на основі методу хімічної термодинаміки, суть якого полягає у дослідженні зміни кількості і сорту вихідних «частинок-шансів».

Мислений експеримент складався з двох етапів. На першому етапі будувалася термодинамічна модель процесу мислення на основі ідеального образу — «частинок шанс-газу». На другому — «частинки-шан-

¹⁸ А. Эйнштейн и Л. Инфельд. Эволюция физики. М., 1965, стор. 11.

¹⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 505.

²⁰ Н. И. Кобозев. О физико-химическом моделировании процессов информации и мышления. I. Термодинамика процесса информации. «Журнал физической химии», т. 40, вып. 2, 1966, стор. 281—294. Його ж. О физико-химическом моделировании процессов информации и мышления. II. Термодинамика процесса мышления. «Журнал физической химии», т. 40, 1966, стор. 784—794.

²¹ Див. «Журнал физической химии», т. 40, вып. 2, 1966, стор. 281—282, а також «Вопросы философии», № 4, 1955, стор. 136.

си» в ході здійснення процесу дискурсивного мислення перетворюються в один сорт і упорядковуються так, щоб це відповідало строгой однозначності результатів дискурсивного мислення.

Зробивши математичні розрахунки такого мисленого експерименту, Кобозев визначив термодинамічну умову процесу дискурсивного мислення, здійснюваного атомно-молекулярною системою: $T = 0$ і $H_k = 0$, що відповідає повному звільненню від молекулярної статистики. Зіставивши цей результат з твердженням про те, що будь-яка атомно-молекулярна система за теоремою Нернста—Планка досягає повної упорядкованості частинок системи, коли термодинамічна імовірність $P = 1$ (що відповідає єдиному мікростанові частинок системи тільки за умови $T = 0$), ми робимо висновок, що ці умови фізично не можна реалізувати на молекулярному рівні. Це означатиме тільки одне: логічне мислення не реалізується за допомогою звичайних молекулярних механізмів.

Отже, в основі мисленого експерименту Кобозева лежить чуттєво-наочний образ — термодинамічна система з «частинок» ідеального «шанс-газу». Цей образ є узагальненим, завдяки чому результати експериментування над ним відзначаються значною загальністю і стосуються всього класу однорідних з ним об'єктів — його прообразів; водночас цей образ не є результатом звичайного чуттєвого узагальнення, а одержаний за допомогою логічного прийому досить складної опосередкованої ідеалізації реального об'єкта (припущення про ідеальний «шанс-газ»). Надалі в ході мисленого експерименту спираються на посилки, істинність яких доведена, і на посилку, яку було висунуто як гіпотезу: процес дискурсивного мислення може здійснюватися атомно-молекулярною системою. Система посилок відзначається принциповою незамкнутістю, і результат мисленого експерименту має довести істинність або хибність гіпотетичної посилки.

Так в процесі мисленого експерименту приходять до відкриття нового знання, причому це відкриття не могло бути результатом просто формально-логічних побудов, що виключають гіпотетичну посилку. Ця посилка формулюється на другому етапі мисленого експерименту за правилами реального експериментування, які полягають, зокрема, в послідовних змінах проблемної ситуації.

Можна навести й інші приклади мисленого експериментування (експериментування з «демоном» Максвелла, порожниною, що імітує абсолютно чорне тіло, з «падаючим ліфтом» Ейнштейна тощо), які відіграли надзвичайно важливу роль у відкритті і усвідомленні багатьох законів природи. Ці численні приклади дозволяють зробити висновок, що мислений експеримент є об'єктивним методом дослідження природи, його результати відзначаються експериментальною вірогідністю і водночас — високим ступенем загальності, властиві теоретичному знанню. Позитивні результати мисленого експерименту можна відразу ж використати на практиці, що підтверджується багатьма відкриттями, зробленими за допомогою цього методу.

* * *

Мысленный эксперимент представляет собой познавательный процесс, принимающий форму реального эксперимента и логическую структуру незамкнутой дедуктивной системы. Цель рассуждений в нем ведется с использованием наглядно-чувственных образов, продуцируемых для этой цели с помощью специального логического приема — идеализации. Осуществление мысленного эксперимента предполагает последовательное прохождение следующих этапов: формулировка проблемы и постановка задачи мысленного эксперимента, разработка схемы решения задачи, реализация мысленного эксперимента.

Філософія в Києво-Могилянській академії. Йосиф Кононович-Горбацький

У попередніх номерах нашого часопису ми подали два уривки з «Підручника з логіки» одного з перших професорів Києво-Могилянської академії Йосифа Кононовича-Горбацького. А тепер починаємо публікацію уривків з його курсу риторики, першої риторики українського автора (1635 рік), що збереглася донні. Зветься вона «Оратор Могилянський» (*Orator Mohileanus*)¹. Як бачимо з тексту самого рукопису, зразком під час складання цього підручника Кононовичеві-Горбацькому слугував невеличкий, але змістовний твір римського оратора I ст. до н. е. Марка Тулія Ціцерона «Поділи ораторські» (*Partitiones oratoriae*). Крім того, він не раз цитує й інші твори Ціцерона з питань риторики: «Про оратора» (55 р. до н. е.), «Оратор» (46 р. до н. е.), а також «Риторіку до Гереннія» — підручник з риторики, авторство якого ще й у часи Кононовича-Горбацького помилково приписували Ціцеронові і в якому, до речі, яскраво виражені римські демократичні тенденції. Кілька разів Кононович-Горбацький посилається також на один з основних його риторичних творів — «Брут». Причину звернення саме до творів Ціцерона він обгрунтовує у вступі. Зазначимо, що культ Ціцерона був відновлений у добу Відродження. Його постань як оратора й філософа викликала захоплення гуманістів. Їх приваблювала насамперед його майстерність у латинському стилі. Адже Ціцерон був не лише оратором, але й письменником, митцем слова. Він пропагував грецьку філософію, а його ораторська й письменницька діяльність щільно пов'язана з його політичною діяльністю. У своїх філософських працях Ціцерон передав наступним поколінням думки грецьких філософів, які не зафіксовані в інших джерелах. Вбачаючи у філософських творах Ціцерона джерело для ознайомлення з грецькими філософськими системами, популярними в Римі, К. Маркс писав: «Читайте Ціцерона! Філософські вчення Епікура, стоїків або скептиків були релігіями освічених римлян саме в той період, коли Рим досяг вершини свого розвитку»². Слушно зауважив видатний філолог Т. Зелінський, що Ціцерон належить до тих, небагатьох у історії культури людей, справжнє життя яких починається щойно по їх фізичній смерті. Далі він підкреслює, що духовні цінності, які живлять нашу сучасність, мають глибоке коріння і сміху гідні спроби окремих невігласів обрубати ці життєдайні зв'язки й удавати, будімо минуле їх не стосується. Сучасне й давн минуле перебувають у діалектичному зв'язку, а актуальні питання, поставлені ще в далекій античності, близькі й повчальні для всіх тих, кому по-справжньому дорога доля світу³.

На думку самого Кононовича-Горбацького, найважливішим у промові досконалого оратора є її дійовість, практичність, здатність її автора відгукнутися на найпекучіші питання, які хвилюють слухачів. Ця практичність і приваблювала його в творах Ціцерона з питань риторики. Крім того, одною чи не найвагомішою з причин звернення українського вченого до наукової спадщини саме Ціцерона можна уважати той факт, що ця спадщина була популярною в тому навчальному закладі, де Кононович-Горбацький здобув вищу освіту. А таким навчальним закладом стала Замойська академія, заснована 1595 року, зі стін якої, окрім Кононовича-Горбацько-

¹ Ця риторика зберігається у відділі рукописів ЦНБ АН УРСР. Шифр «Нові надходження 1969 року, № 80». До неї, як окрема частина, приєднана й «Діалектика».

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, К., 1958, стор. 93.

³ Див.: Th. Zielinski. Cicero im Wandel der Jahrhunderte. Leipzig—Berlin, 4. Aufl., 1929.

го, вийшли такі відомі українські вчені, викладачі й професори Києво-Могилянської академії, як Касіян Сакович, Ісаїя Трофимович-Козловський, Сильвестр Косів та ін. Найвідомішим популяризатором і прихильником наукових поглядів Цицерона в Королівстві Польському був випускник однієї з львівських шкіл, Краківського та одного з італійських університетів, а згодом професор моральної філософії й ректор Замойської академії, Адам Бурський (Бурсіюс) з Бжезін-на-Мазовшу (1560—1611), який 1604 року видав у Замості твір із заголовком «Діалектика Цицерона» (*Dialectica Ciceronis*). Крім того, шанувальником і популяризатором Цицерона був приятель Бурського й Кохановського, польський вчений Анджей Патрицій Нідецький (1522—1587), який 1561 року у Венеції видав фрагменти з творів Цицерона під назвою «Чотири томи фрагментів М. Т. Цицерона, завбачені увагами Патриція» (*Fragmentorum M. T. Ciceronis t. IV cum Patricii adnotationibus*) (друге видання 1565 р.)⁴.

Свідченням того, що Замойська академія та вчені, які викладали в ній, мали значний вплив на формування української науки того часу, є наявність у бібліотеках України (зокрема Києва й Львова) значної кількості рукописів лекційних курсів, переважно з риторики та філософії, завезених випускниками цієї академії.

Серед імен українських вчених і філософів, які зверталися до творів Цицерона як до невичерпного джерела ідей, що допомагали по-новому дивитися на сучасність, досі відомі імена Й. Кононовича-Горбацького, М. Козачинського й передовсім Г. С. Сковороди. Звичайно, в процесі дослідження філософської спадщини професорів Києво-Могилянської академії список цей збільшиться.

Виклад курсу риторики Кононович-Горбацький починає від оцінки того внеску до скарбниці світової культури, який зробила антична Греція, й з'ясування того впливу грецької філософії й літератури, який вона мала, зокрема, на творчість Цицерона. Значення цього впливу не заперечував і сам Цицерон. Твори грецьких письменників і філософів, переважно ті з них, у яких можна було почерпнути щось корисне для ораторської теорії й практики, збуджували в Цицерона особливу зацікавленість. З таких творів він черпав натхнення й зразки для своїх риторичних і філософських діалогів. Про це свідчать висловлювання самого Цицерона: «Отже, на цей, зрештою, раз і в цьому питанні я йду переважно за стоїками, але не як перекладач, а, як звичайно, черпатиму з їх джерел на свій смак і розсуд, як мені сподобається». («Про обов'язки», 1, 2, 6).

Далі, Кононович-Горбацький не забуває тих заслуг у справі розвитку української культури й науки, які здобув Петро Могила, наголошуючи на тому, що зусилля Могилы, як і його попередників, особливо викладачів братських шкіл, сприяли бурхливому розквітові шкільної освіти⁵, піднесенню її до рівня західноєвропейської, внаслідок чого велика частина української молоді повернулася до свого народу, до своїх предковичиних звичаїв і традицій.

З'ясовуючи, чи для того, щоб стати «досконалим оратором», потрібна майстерність, або мистецтво, Ф. Кононович-Горбацький вирішує одну з загальних проблем естетики: питання про природу художньої творчості, про співвідношення природних здібностей з набуванням у процесі навчання вмінням, тобто майстерністю (*ars*). Він, як і Цицерон, не заперечує необхідності для оратора природних здібностей: майстерності вільно володіти мовою (*linguae solutio*), зичністю голосу (*vocis sonus*),

⁴ Див.: Wiktor Wąsik. *Historia filozofii polskiej*, t. I, Warszawa, 1958, str. 117—122.

⁵ А. С. Архангельский. *Борьба с католичеством и западнорусская литература конца XVI—первой половины XVII в.* (Историко-литературный очерк) — ЧОИИДР, 1888, кн. 1, стор. 1—135; К. Харлампович. *Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуга их в деле защиты православной веры и церкви.* Казань, 1898; Я. Д. Ісаєвич. *Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVII ст.*, К., 1966; А. Н. Робинсон. *Зарождение концепции авторского стиля в украинской и русской литературе конца XVI—XVII в.* (Иван Вишенский, Авакум, Симеон Полоцкий). 36.: «Русская литература на рубеже двух эпох (XVII—начало XVIII в.)». М., 1971, стор. 33—83.

силою грудей (*firma latera*) та міцним тілом (*vires*). Необхідність усіх цих якостей обстоює й Цицерон («Про оратора», I, 144). Але в основу теорії красномовства Кононович-Горбацький кладе ораторську практику (*usus*), аргументуючи це авторитетною думкою Цицерона: «Не красномовство народилося з теорії, а теорія з красномовства» («Про оратора», № 1, 146). Для оратора найкориснішим є те, що підкаже досвід, а найбільшого успіху він може досягнути тоді, коли, крім природних здібностей, у нього є всебічна освіченість. Цицерон, який для Кононовича-Горбацького був зразком досконалого оратора, підкреслював, що «безглуздо намагатися говорити проречисто, коли в промові немає змісту, відсуття думка» («Про оратора», I, 6, § 20). Отже, Кононович-Горбацький вимагав переваги змісту над формою, чого вимагав і Цицерон. На думку Цицерона, «...справді красномовний той, хто звичайні речі виражає просто, великі — велічно, а середні — помірковано» («Оратор», 29, § 100). Ця думка Цицерона була для українських вчених (зокрема професорів Києво-Могилянської академії), а згодом і Ломоносова, який чудово знав твори Цицерона⁶, джерелом теорії про три ораторські стилі: високий, середній і низький. Кононович-Горбацький дотримується загальної думки, що мистецтво є наслідуванням дійсності, а різноманітність у мистецтві пояснюється різноманітністю у самій природі. Це твердження походить також від Цицерона («Про оратора», III, 25).

Кононович-Горбацький вважає, що сама природа впливає на людину завдяки мистецтву і не припускає, що відтворення дійсності може бути самоціллю мистецтва. Точно відтворити істину має за мету лише історія. Усі мистецтва, які належать до духовної культури, гадає Кононович-Горбацький (звичайно, під впливом Цицерона), споріднені між собою. Тому оратор, щоб стати досконалим, має вивчати філософію, право, закони, літературу, а передовсім історію. Про те, що ораторові потрібно знати всі науки, Цицерон сказав у своїй чудовій промові «На захист поета Архія»: «Ці науки молодість плакають, старість звеселяють, час щастя прикрашають, в нещасті притулок і розраду дають, вдома задоволення приносять, і поза ним не заважають, з ними ночі проводять, мандрують, на селі живуть» (6, 12). Цю думку вдало використав і М. Ломоносов⁷. Кононович-Горбацький неодноразово підкреслює, що література, наприклад, окрім спеціальної користі для ораторського мистецтва, більше й важливіше значення має для виховання мужніх і чудових людей, тобто доводить її виховне значення. Потреба в широкій освіті оратора була викликана історичними умовами, коли ораторське мистецтво стало могутньою силою в суспільному й політичному житті України, коли ідеологічно визрівала національно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького. Але основний зміст освіти оратора, на думку Кононовича-Горбацького, має становити філософія. Услід за Цицероном він запевняє, що без філософії докладно й змістовно говорити про найрізноманітніші речі не може ніхто. Філософія, окрім того, забезпечувала оратора «загальними місцями», слугувала йому «зовнішніми джерелами», потрібними для моралізаторських сентенцій. Особливу увагу, виходячи з практичних цілей, вчений звертає на етику, оскільки оратор повинен знати природу людини, розпізнавати її характер. Сама промова оратора, спосіб її викладу, манера виголошування мають відбивати його моральні якості, як людини чесною, моральною. За наявності цих усіх рис оратор здобуде довіру слухача, а тому зуміє й схвилювати його, а, як наслідок, і переконати. Досягнувши цього, він стає справжнім оратором. Як Цицерон, так і Кононович-Горбацький найбільшого значення надавали, зокрема, етиці стоїків, які в чесності вбачали знання, здійснення внутрішньої свободи, життя, згідно з природою, а ідеалом їх був образ справжнього мудреця. Вплив філософії стоїків,

⁶ Див. Ф. А. Петровський. Литературно-эстетические воззрения Цицерона. — «Цицерон». Сборник статей. М., 1958, стор. 42—56.

⁷ Див. М. В. Ломоносов. Полное собрание сочинений, т. VII, М.—Л., 1952. (Ідеться про загальновідомий вірш Ломоносова «Науки юношей питают, Отраду старцам подают, В счастливой жизни украшают, В несчастной случай берегут...»).

через Цицерона, на Кононовича-Горбацького позначився на поєднанні ним риторики з діалектикою. Логічною одиницею стійки уважали судження, а не поняття, як це було в перипатетиків; сферу логіки вони розуміли досить широко, залучаючи до неї також риторику й граматику, що трактують про вираження думки в мові. Гуманісти, розвиваючи далі думку стійків, ще тісніше пов'язали логіку з риторикою, називаючи логіку наукою як про поняття (розум), так і про знак (мова). Це видно з праці Джакомо Дзабареллі⁸, якого Кононович-Горбацький не раз цитує у своєму «Підручнику з логіки».

Під впливом творів учених античності й доби Відродження у Кононовича-Горбацького визначився і той метод, яким він користувався, складаючи свій курс риторики: метод аналізу. Аналітичний метод відзначається тим, що він є логічним знаряддям, за допомогою якого можна досягнути визначеної мети; вплив він колись з практичних наук.

Далі Кононович-Горбацький розглядає ті «загальні місця», «зовнішні джерела», звідки оратор може і має черпати приклади під час складання промови. Одним з найважливіших «зовнішніх джерел» він вважає історію, про що йтиметься в наступних номерах нашого часопису.

М. Д. РОГОВИЧ

ОРАТОР МОГИЛЯНСЬКИЙ, МАРКА ТУЛІЯ ЦИЦЕРОНА «ПОДІЛАМИ (ОРАТОРСЬКИМИ)» ДОСКОНАЛИМИ ВИПЛЕКАНИИ

Хоча Цицерон, видатний провідник і корифей найвищий щонайдосконалішого мистецтва, красномовства, здобув [всі свої] знання, а також хист до знання і [промов] виголошування забрав і вичерпав, не так у Римському, як у Атенському Палладії й храмі наук щонайдобріших із Муз, проте в Атенах греками викоханий і музами виплеканий нічого з [цього] мистецтва до Греції, матері єдиної і володарки знань усіх, не повернув, нічого з річки зворушливої ораторської в джерело саме не вилив, бо він був громадянином римської, а не грецької держави, оратором і батьком своєї, а не чужої батьківщини. Тому меценат наш щонайсніший Петро Могила, архієпископ київський, галицький [...], людською й божою владою наділений, коли став спільним для всіх [нас] батьком і патроном, вирішив виховувати й викохувати (молоде покоління), через що його добродійства отримують винагороду: усі до єдиної святої церкви так повертаються, як кожний до родичів своїх [повертатися] повинен. Але, побачивши хисту ораторського браку і Муз випробувавши, він виховательок найкращих розуму й серця людського розбудив, ріку наук вільних рішуче відкрив, // православних душі спрагли зросив і щедро напоїв, внаслідок чого вони ожили й забуяли. І справді, лісами, полями й левадами ріка збуджена й нестримна лагідно біжить, маленькі зустрічні струмки і джерельця вбираючи, до русла й річища свого приймає, випробувані в цьому музеї маленькому й святині Богині розуму. Цицерон, оратор щонайбільший, до Могилянської ріки розумової зі Свадою⁹ своєю всією, мов те джерело святе щонайкрасномовніше впадає й вривається, а разом з ним і майже все те, що він заборгував Греції,

⁸ Див. Andrzej Nowicki. Filozofia włoskiego Odrodzenia. PWN, Warszawa, 1967, str. 317—330.

⁹ Свада — в римській міфології богиня красномовства (від латинського suadeo — переконую).

приходить [сюди], щоб у нашому православному закладі навчальному Оратор не цicerонівським, а могилянським звався. Як би оратор і не вдосконалювався вишуканістю Ціцерона (за цінністю перлини коштовної), як би не був його молоком виплеканий і настановлений, на-решті, [скільки б] і сам Ціцерон амброзію мудрості своєї під тінню й ласкою могилянською до всіх душ і сердець не вливав, [він] за правом [залишається] Оратором могилянським. А тому золоту й перлову, а внаслідок цінності матерії приемну й оздоблену, особливо лебединими голосами¹⁰, науку Ціцерона, якій він віддав всю батьківську турботу й мудрість, вироблену й вдосконалену працею, всю [її єдиною] назвою «Поділів (ораторських)» об'єднав, [чим] шлях до красномовства зворушливого стисло й доступно народам всім відкрив. Ії [науку Ціцерона] ми, при сприянні небесному і з дозволу Діви Пречистої, до імені Оратора могилянського приєднуємо, в сліди Ціцерона вступаючи. Проте ми не підемо методом поділу ані від цілого до частин, ані від безлічі складових частин, але недосконаlih, до цілого й складного методом складання загального, а методом поділу й розчленування загальне мистецтво красномовства викладаємо, на частини поділимо, а поділені [вже частини] рельєфно з'ясуємо. Цього ми не здійснимо, доки добір матеріалу, виклад, виголошування, а також всі // інші засоби красномовства не обнишпоримо й не розвідаємо.

Питання перше вступне:

щоб оволодіти ораторським хистом, то чи потрібна майстерність, чи ні?

Коли б зустрілися такі, що цю ласку і дар слова найшляхетніший несправедливо приписували б [комусь] одному і тільки йому, то вони силкувались би довести, що це мистецтво [легко] пускає коріння і [так само легко] викорчується.

Щодо цього ми, безперечно, знаємо, що кандидат красномовства поступово осягається даром його й практикою, яку ми [найбільше] цінуємо. А аргументи передовсім тїх, які не погоджуються визнати [красномовство] мистецтвом, ось які. Перший з них полягає в тому, що красномовство досягається природним способом, а потреби в майстерності немає. А ораторський хист, як [каже] Ціцерон у («Риторичі до Гереннія», у книжці першій, [а також] Квінтіліан, у книжці третій, розділі п'ятому, і знову ж Ціцерон — у творі «Про оратора», досягається природно. Отже, ораторський хист не потребує майстерності. Другий [аргумент]: Ціцерон у книжці першій «Про оратора» каже, що красномовство не може виникнути з майстерності, а майстерність [виникає] з красномовства. Отож, спочатку було красномовство без майстерності, або без ораторського мистецтва, що є тим самим. Тому оратори обходились без майстерності. Отже, щоб оволодіти ораторським хистом, майстерність не потрібна. Третій аргумент: Квінтіліан у книжці другій, розділі вісімнадцятому, цитує те, що можна побачити в книжці першій Ціцерона «Про оратора», згідно з думкою [ще] іншого [автора]: «Варвари,— каже,— невчені й раби, коли щось самі собою висловлюють, то висувають певну загальну засаду, доводять [її], спростовують (і це має велике значення в післясловах), благають, а далі додають таке гавкання, про що ми [тут] коротко зазна-

¹⁰ Передсмертна пісня, яку римляни приписували лебедеві, була, на їхню думку, зразком недосяжної краси. Тут, безперечно, йдеться про твори, які Ціцерон написав незадовго до смерті.

чимо. Ласку мистецтва взагалі вони досягали природно». Отже, опановуючи ораторський хист, мистецтва не потрібно. Але // ми вважаємо, щоб оволодіти ораторським хистом, майстерність потрібна. Це впливає як з призначення мистецтва [красномовства] відповідно говорити, тобто вправно, щоб переконати, так і з об'єкта, який, звичайно, потребує, щоб він [оратор] мовив якнайліпше майже про все. [Потребу майстерності в досягненні ораторського хисту] доводять, посилаючись на авторитет Ціцерона, який у книжці першій «Про оратора» каже: «Що таке сильне, таке характерне, як [можливість] силою промови однієї керувати рухом народу, [впливати] на [вироки] суддів, на постанови й авторитетну думку сенату, що таке величаве, таке добродійне, як [можливість] допомагати тим, що допомоги благають, бадьорити засмучених, підготовляти до [знесення] небезпек і рятувати [від них]?». Щось таке буває тоді, коли порівнюємо [два] коштовні (?) камні, коли [обидва вони] красою небувалою й принадою надзвичайною сяють, небувалим промінням привабливим зір вражаючи, опівночі день засвічують, від чого просто стовпніеш. Саме це сяйво так захоплює дух, що навіть віддалені один від одного камені з'єднає. Усі ці [властивості] дивовижно в красномовстві збігаються. Коли питають, що ясніше, а коли хочеш, і могутніше від світла [красномовства], то [з'ясовується, що] воно не лише яскраве, але й робить відомими тих, сповнених славою великого імені, у яких воно панує ясністю знання (?). Воно таке могутне, що опанове серця слухачів, яких не могли побороти жодні машини. Те, що ареопаг і народ атенський значення й силу красномовства збагнули, засвідчує, що вони у постановках усіх ареопагітів щонайсудовіших заборонили ораторам виголошувати наприкінці промови вступну й прикінцеву частини, де сила ця викликає хвилювання. Отже, хто й з якого часу майстерність ораторську зайвою уважати почав? Те, [щоб оволодіти ораторським хистом, майстерність потрібна], бачимо також з об'єкта [красномовства]: мовити про все може кожний. Досконалим же оратора робить не природа, а майстерність. А досконалий оратор може висловлюватися про що завгодно. Це підкреслює Ціцерон у книжці другій «Про оратора». Отже, досконалість досягається не завдяки природженим здібностям, а завдяки майстерності. Цей аргумент можна довести [так]: коли когось талановитого завели б до темниці або до густого лісу, то природа не зробить його досконалим оратором. Більше того, він не вмітиме вимовити й слова, а не те що говорити // вправно й до ладу. Але коли цю саму людину в тих самих лісах навчати майстерності, й зокрема ораторської, то вона говоритиме про будь-яку річ до ладу, проте завдяки не природі, а майстерності. Тому за допомогою природних здібностей ніхто не може винятково висловлювати щось не лише про якусь річ, але навіть і про одну [взяту окремо]. Проте найліпше [про це сказав] Арістотель у книжці другій «Фізики»: «Мистецтво, — зауважує, — здійснює чимало такого, чого природа зробити не може». Отже, оратором не можна стати без майстерності, а тому майстерність конче потрібна. На протилежні аргументи противників слід відповідати так. На перший: коли природу частково наслідує те, що не потребує майстерності, то я заперечую, а коли воно наслідує [її] [щоразу] досконаліше, то я погоджуюсь. Що б не говорили Ціцерон і Квінтіліан про ораторський хист, вони [всюди] наполягають на тому, що він [ораторський хист] наслідує природу частково, а не цілком. Адже не досить мати здібності природні, рухи швидкі, пам'ять міцну, володіння мовою та груди міцні, [як каже] Ціцерон у книжці першій «Про оратора», бо це [все] не становить [суті] красномовства, а тільки сприяє йому. На другий: ми твердо й доводимо авторите-

том Ціцерона, що коли [ораторський хист] можна було [набути]... [поступово?], то ми погоджуємось, а, отже, й заперечуємо, що [його] можна [набути] відразу. Бо хоч прозу ораторів [інші] автори легко засвоюють і настанови у них черпають, проте впливу не мають, оскільки вся амброзія їх [ораторів] знаменита [лише] у власних межах. Навіть коли хтось, відмовившись від настанов [ораторських], скотів би наново засвоїти ораторів і сформулювати нові настанови, то не зміг би зробити цього, бо всі вони виголошують промови, звертаючись до тих самих настанов, а, отже, й він сам звернувшись до тієї самої майстерності, виголошував би промови не завдяки природним здібностям, а завдяки майстерності. На третій [аргумент] відповідаємо, що коли невчені й варвари є ораторами, які виступають у приватній справі, то ми погоджуємось. Проте цього не досить, бо [справжні] оратори мають виступати в будь-якій справі, внаслідок чого висновок заперечуємо. По-друге, кажемо, що й нині зустрічаються не раз такі [люди], які, здається, присвятили себе на олттар Богині Свади, а насправді вони [тільки] нагадують ораторів. Але й вони не цілком варвари й не обізнані з майстерністю ораторською, бо й вони настанови [ораторські] засвоїли конче // повинні були. А тих, які й нині не можуть повторити сенс поділу, слід вважати порожньоголовими. Отже, хоч і вони висловлювались мистецьки, як оратори, ораторами їх не можна вважати, оскільки ми нічого не знаємо про те, чи вони сенс [промови] відтворити змогли. І справді, риторика нашу ми називаємо мистецтвом, хоч цьому окремі [вчені] й противляться, а тому з ними слід вступати в двобій.

Питання друге:

чи риторика є мистецтвом, чи ні?

Хоч риторика мистецтвом називають всюди, проте, оскільки чимало [вчених] щодо цього небезпідставно вагається, вагаємось і ми. Щоб спростувати думку нашу, противники наші послугуються такою й подібною зброєю. Аргумент перший: жодне мистецтво не розглядає окремих речей. А риторика вивчає окремі речі. Отже, вона не є мистецтвом. Менший [засновок] очевидний, бо вона розбирає певні питання, які Ціцерон називає темами й контроверсіями, так і [найрізноманітніші] обставини [окремих] осіб, місць та часів. Отож, риторика характеризує окремі речі. Аргумент другий: жодний хист, або вміння, не є мистецтвом. А риторика є саме такою, [тобто хистом]. Отже, вона не є мистецтвом, з чим Ціцерон сам, здається, погоджується в книжці першій «Про оратора». Показуючи, чому з красномовства виникає теорія, він [каже], що саме красномовство є якоюсь однією з відомих чеснот. Отже, красномовство, або риторика, є вмінням. А навик, який називають вмінням, відрізняється від навиків, який називають майстерністю, так що майстерність не є вмінням, але не навпаки. Отже, риторика є вмінням, а не майстерністю.

Зазначимо, що риторика часто називають то вмінням, то хистом, то навіть справжньою мудрістю. Ці доводи слід сприймати як дотеп, а не у власному значенні. Так її [риторику], як прийнято, називають внаслідок переваг і важливості. Вмінням [знанням] риторика називають тому, що, звичайно, оратор інколи зображає справу через причини не лише моральні, але й фізичні, а також необхідні. Отже, коли оратор вивчає справу через причину, то її справедливо можна назвати необхідною. Ця формальна підстава [є] взагалі правилом [для] оратора. Коли Ціцерон у «Риториці» до Гереннія, книжка перша, сказав, що віднаходження [матеріалу] — це видування речей справжніх,

або правдоподібних, які змальовують вірогідну проблему, але не сказав, що — необхідну. Тому хоч він [оратор] інколи й зображає необхідну // проблему, проте не виконує це як свій обов'язок. Внаслідок цього риторика не є вмінням. Сказано «хист» у такому самому значенні, в якому розуміють [слово] «хист»: то як навик, який виступає й за і проти, то як навик у майстерності, про яку йдеться. Отже, і риторика інколи виступає і за, і проти, а інколи вона виступає як навик до ораторської майстерності. Але оскільки риторика має власне визначення, то немає підстав залічувати її до інших навиків інтелекту. Коли її називають хистом, то не у власному значенні цього слова, оскільки, звичайно, назва такого хисту поширюється на риторика, а риторика — на хист. Мудрістю риторика називають тому, що вона висловлюється про божі, а також людські справи. Але оскільки вона послугується своїми власними правилами, її не можна назвати мудрістю у власному розумінні. По-друге, риторика висловлюється, щоб переконати [слухачів]. А мудрість цього не навчає та й правил таких не має. Отже, риторика не є мудрістю. Кажу, по-третє: законів правильного визначення, на думку всіх, є чотири. Перший: щоб визначення не суперечило всьому тому, що входить у визначене. Тому ось таке, наприклад, визначення не годиться: «Людина — це тварина двонога, міцна й войовнича». Другий: щоб визначення не охоплювало більше, ніж визначене. Отже, не має значення, коли хороброму загрожують [одночасно] дві небезпеки, на які наражається [його] дія. Третє правило: щоб визначення було зрозумілішим, ніж визначене, бо в протилежному разі від нього користі не буде, оскільки визначене пояснюють, відомо річ, за допомогою визначення. Тому ось таке визначення сну в Овідія є хибним: «Сон — це хіба що смерті холодної образ», оскільки смерть не є зрозумілою від сну. Четверте: щоб визначення взаємно замінялось зі своїм визначеним. Наприклад: «Людина є розумною твариною» й «Розумна тварина є людиною». П'яте правило: щоб у визначенні чогось не бракувало або не було зайвого. [У визначенні людини] щось бракує, коли [її] визначено, як «розумну субстанцію», а зайвим є [щось], коли скажеш: «Людина є розумною двоногою твариною», бо без слова «двоногою» визначення людини [всі] розуміють чудово. Наступним є питання: скільки є складових частин речення, що таке речення й скільки його різновидів?

Перше: що стосується частин, або головних складових елементів речення, то одні налічують [їх] дві, тобто ім'я й дієслово, а інші — три, тобто суб'єкт, предикат та дієслово-зв'язку.

І виклавши [все] це, зауважимо: риторика є мистецтвом красномовства, тобто риторика є майстерністю, яка вказує шлях і спосіб // складно і вправно виголошувати промови. Але залежно від того, що визначення будь-якої речі повинно складатись з роду й відмінності, мистецтво тут виступає як рід, а виголошування промов — як відмінність. [Це] доводять, посилаючись на авторитет Ціцерона, — книжка перша «Про віднаходження [матеріалу]», який, навчаючи, як можна стати оратором, каже: «...майстерністю, наслідуванням і вправлінням». Тут Ціцерон додає, що кожний, хто хоче стати оратором, має оволодіти мистецтвом. А риторика є саме такою.

Отже, він вчить якнайвиразніше, що риторика є мистецтвом. По-друге, він так само каже: «Мистецтво — це напучування, яке вказує певний шлях і спосіб виголошувати». Саме такою є риторика, отже, вона є мистецтвом. По-третє, те є справжнім мистецтвом, що складається з певних, пізнаних речей, цілком випробуваних і ніколи — з облудних, почерпнутих з гадки й підкріплених [лише] чуткою. А риторика є такою. Отже, вона є справжнім мистецтвом. Відповідаємо на

заперечні аргументи [противників]. На перший: заперечуючи першу думку, яка твердить, між іншим, що риторика розглядає окремі [речі]. На другий: коли хист уважають вмінням [знанням] у вузькому значенні слова, оскільки воно є умоглядним навиком і не є мистецтвом, то ми погоджуємось; коли [хист уважають вмінням] ширше, [тобто] як будь-яке знання, й воно не є мистецтвом, то ми заперечуємо.

Тому й риторику нашу знанням називають не в першому, а в другому значенні цього слова. Тоді Ціцерон має рацію, коли [риторику] називає знанням, маючи на увазі знання у широкому розумінні цього слова. Так само навик у вузькому значенні, оскільки він вивчає власний об'єкт, відрізняється від іншого навику [у широкому розумінні]. Але коли він охоплює матерію іншого [навику], то його сприймають у широкому значенні, а їх обох починають уважати одним. Мистецтво називають знанням і навпаки. Але оскільки жодне мистецтво не буває без об'єкта, то нам треба дослідити об'єкт нашої риторики.

Питання третє: чи риторика має власний об'єкт?

Хоч у попередньому питанні ми визначили, що риторика — це мистецтво, нам конче треба визначити ще [її] об'єкт. Окремі [люди] вже закидають нам, що наше мистецтво не має об'єкта. Вони подають такі аргументи. Перший: Арістотель у першій книжці «Риторики», в розділі першому, каже: «Немає риторики одного якогось визначеного // роду». А родом тут він уважає (її) об'єкт. Отже, риторика не має визначеного й власного об'єкта. Другий: хто твердить, що риторика висловлюється про всі речі, той навчає, що вона не має власного об'єкта. А Ціцерон у книжці першій «Про оратора» відзначає, що вона висловлюється про всі речі. Отже, Ціцерон вважає, що вона не має власного об'єкта. Підстави цього аргументу такі. Перша: оскільки вона має об'єктом ті речі, які стосуються й інших частин [знання], то зрозуміло, що вона має власний об'єкт. Друга: різні речі мають різні засади й причини. Сама ж риторика не може подавати засади всіх речей, бо внаслідок цього засвоєні знання відрізняють, звичайно, від [їх] власних об'єктів. Отже, риторика або повинна подавати засади всіх речей, або ж вона усі речі розглядати не може. Але ані одне, ані друге [з нею] не узгоджується. Отже, риторика визначеного об'єкта не має.

Але зазначимо, що об'єкт [узагалі] буває двоякий: формальний і матеріальний. Формальним [об'єктом] називають той метод, або спосіб, з ласки якого й завдяки якому ми щось робимо. Цей спосіб уважають формальним об'єктом. Матеріальним [об'єктом] називають саму річ, яку певне мистецтво аналізує та інтерпретує. Отже, ми твердимо, що власним і визначеним об'єктом нашої риторики є формальний спосіб гарно висловлюватись. Цей висновок очевидний з визначення мистецтва, яке, як ми вже сказали, є мистецтвом до ладу висловлюватись, а тому воно все прагне до того, щоб показати спосіб вишукано висловлюватись. Тому [самий] спосіб вправно висловлюватись і буде формальним об'єктом [риторики]. Доводять, по-друге: що є у всьому мистецтві й до чого зводиться все те, про що йдеться в мистецтві, те буде формальним об'єктом того мистецтва. А в риториці йдеться про спосіб проречисто говорити і все зводиться до цього способу. Отже, спосіб [висловлюватись до ладу] буде формальним об'єктом [риторики]. Доводять також на прикладі [з практики]: коли хтось схотів би стати будівничим і намагався б щось будувати, то що така людина вдіє, коли вона не знає способу будування? Напевне, нічого. Але згодом,

коли вона оволодіє [цим] способом, вона виконає все майстерно. Так само й людина [в голові] має чимало думок, які вона могла б висловити, але без [ораторської] майстерності не може. Але потім, коли вона опанує спосіб складно висловлюватись, то те саме викладає вже складно й проречисто. Звідси також випливає, що формальним об'єктом нашої риторики є спосіб проречисто висловлюватись. // [Це також] доводять на підставі визначення способу. Ціцерон у книжці першій «Про віднаходження [матеріалу]» каже: «Способом є те, в чому досліджується, яким чином і з якою метою треба діяти». Отже, це мистецтво [красномовство] вивчає і повчає, як проречисто виголошувати промови, а формальним об'єктом його є спосіб вправно виступати з промовами. А риторика є саме такою. Тому, отже, Ціцерон у [творі] «Оратор» нагадує, що оратор має звертати увагу на три речі: «що», «де» і «коли». Він тут зазначає, що спосіб вправно виголошувати є формальним об'єктом [красномовства]. Бо що він [оратор] скаже й де попернє [матеріал], коли не знатиме способу складно виголосити? Тому ці дві речі [«що» й «де»] зводяться до третьої, тобто — до «як», як до формального об'єкта. По-друге, ми твердимо, що всі речі є матеріальним об'єктом нашого мистецтва. Є рація, бо й Ціцерон каже, що оратор, засвоївши цей спосіб [виголошувати], може висловлюватись про будь-яку річ. При цьому він повинен звернутись до тексту нашого мистецтва. Тому, коли Ціцерон частини [своєї] науки ще й на питання поділив, то питання буде матеріальним об'єктом, а не формальним, оскільки питанням тут уважають самі речі, залучені до нього, про які оратор добірно й докладно говорити може або за, або проти. Відповідаємо на ці думки й кажемо, що тут він [Ціцерон] назвав мистецтво як матеріальний, а не формальний об'єкт, бо матеріальний об'єкт не буває визначеним, хіба що його визначатимуть завдяки формальному об'єктові. [Пояснюємо] другу [думку]. Більший [засновок] заперчуємо, а на підставу аргументу відповідаємо: спорідненість і властивість якого завгодно об'єкта полягає не в будь-якому знанні, а лише у формальному, або в тій підставі, на якій цю річ сприймають. Отже, хоч ті ж самі речі й залічують до інших [мистецтв чи наук], проте не на тій підставі, на якій їх розглядають у нашому мистецтві. А тому нашій думці ніщо не суперечить.

По-друге, обов'язково, щоб наше мистецтво подавало засади всіх речей, бо справді воно подає спосіб вправно виголошувати, яким оратор вишукано й проречисто всі речі описати може. Проте ми не заперчуємо, що пізнання речей є необхідним, бо Ціцерон каже, що промова виникає з пізнання речей. Отже, звідси не можна робити висновку, що [риторика] не має власного об'єкта. І коли хтось схотів би нашій думці противитись, оскільки пізнання речей є // необхідним, то він твердив би, що риторичне мистецтво подає засади речей, щоб завдяки їм [засадам] пізнавати [самі речі]. Отже, консеквент треба заперечити, бо мистецтво наше не полягає в пізнанні, а спрямоване до дії, а тому пізнання речей, зі свого боку, також має свою дію. Але приступімо вже до [питання про] обов'язок [оратора].

Питання четверте: в чому полягає обов'язок оратора?

Питання про обов'язок оратора, або ратора, подають, звичайно, в передньому слові. Ми теж, наслідуючи інших, не минаємо його. Є чимало таких, які сперечаються, по-перше, [й доводять]: що є призначенням однієї [з безлічі] тем [промов], те не може бути суттєвим

призначенням усього мистецтва. А мовити складно, щоб переконувати, не може бути суттєвим призначенням усього мистецтва. По-друге: щό оратор завжди ставить за мету й до чого прагне в будь-якій промові, те є [його] обов'язком. Але оратор не завжди ставить за мету до ладу говорити, щоб переконувати. Отже, доладно висловлюватись, щоб переконувати, не є обов'язком оратора. По-третє: Арістотель каже, щоб обов'язком оратора є лише пізнавати те, що здатне переконувати, а, отже, не зазначає, щоб обов'язком його є говорити, щоб переконувати. Розв'язуючи це питання, зазначимо, щоб обов'язок [узагалі] буває дво-який: обов'язок теорії і обов'язок дії, або практики. Перший — це обов'язок знати й пізнавати всі ті настанови, в яких прихований спосіб проречисто висловлюватись. Такий обов'язок називають ще вну-трішнім, оскільки він перебуває всередині мистецтва. Другий — це обов'язок практики, тобто [обов'язок] вдало застосовувати той спосіб проречисто говорити, щоб переконувати [слухачів]. Такий обов'язок називають зовнішнім, оскільки він спрямований на щось інше.

Зауважимо, по-друге, щоб обов'язок так само буває дво-який: за-гальний і частковий. Перший [обов'язок] — це той, щоб збігається зі всім мистецтвом, а другий — це той, щоб [збігається лише] з окремою темою [цього мистецтва].

Скажемо, по-третє, щоб ораторський [обов'язок] буває також роз-горнутий і нерозгорнутий, або виразний і прихований. Виразним ¹² [обов'язок] буває // тоді, коли в тому, в чому оратор переконує слухачів, немає жодного прихованого наміру. Прихованим [обов'язок] бу-ває тоді, коли [оратор] у своїй промові поставив іншу мету, а протя-гом всієї промови переконує, щоб досягти цієї [поставленої] мети. За-клавши такі підвалини, робимо висновок, щоб обов'язок оратора, або риторика, полягає в тому, щоб завжди вдало говорити для того, щоб пе-реконати [слухачів]. Доведення [цієї думки]. Цицерон наш у книжці першій «Про віднаходження [матеріалу]» каже: «Обов'язок цього хисту, здається, полягає в тому, щоб говорити так, щоб переконати [слухачів]». Коли він вживає слово «хисту», то має на увазі наше мистецтво. По-друге, до чого оратор завжди прагне, те є його обов'язком. А оратор завжди прагне вдало висловлюватись, щоб переконувати [слухачів]. Отже, його обов'язком є вдало говорити, щоб переконати. Аргу-мент [цей] з'ясовують [так]. Хоч промова на будь-яку тему має влас-ний обов'язок і задуману мету, проте [оратор] завжди висловлюється так, щоб переконати [слухачів]. Бо коли він [навіть] когось прославляє, то хоч призначення [його промови] не цілком розгорнуте і виразне, а прикрите якнайстаранніше і настільки приховане, щоб він [просто] не може зобразити цю людину гідною слави, доки не переконає [слу-хачів] у тому, щоб вона є саме такою. Так само й у судовій промові оратор не може довести, щоб когось треба покарати, доки не переко-нає [суддів], щоб справа вимагає покарання. Так само і в дорадчих промовах: коли він дораджує, то це збігається з загальним призна-ченням [ораторського] мистецтва; а коли він відрджує, то здається, щоб це суперечить його обов'язкові. Але це зовсім не так, бо він від-раджує в [сумнівній і невігідній] справі, а дораджує [лише] те вигідне й добре, щоб впливає з цього дораджування. Відповідаємо на аргу-менти. На перший: коли обов'язок одного різновиду промов не може бути призначенням усього мистецтва [красномовства] так само, як і в цьому [дорадчому] різновиді промов, то можна погодитись, а коли якось інакше, то слід заперечити. Адже призначення цього різновиду промов є частковим, а [всього] мистецтва — загальним. [Відповідь] на другий [аргумент]. З більшим [засновком] погоджуємось, а про мен-ший кажемо: коли [оратор] не завжди висловлюється так, щоб пере-

конати, то він або зловживає настановами, або він — не оратор, оскільки обов'язком його — говорити, щоб переконати. На третій: Арістотель каже про призначення ораторської науки, а не практики. А тут ідеться саме про обов'язок практики. Тому ніщо не суперечить думці нашій. А тепер від обов'язку перейдемо до мети [ораторського мистецтва].

Що є метою [ораторської] майстерності?

Коли все те, що діє, має певну очевидну мету, то питають, що є метою його майстерності. Заперечують, що [чинник] завжди має мету // і досягає її. А [оратори] не завжди мають на меті переконувати словом. Отже, [переконувати словом] не є метою ораторської майстерності. По-друге, те, що є спільним для [всіх] інших наук, не може бути власною метою майстерності [оратора]. А переконувати є спільним і для інших наук, наприклад діалектики. Адже Цицерон у «Топіках» каже, що переконувати — це її [діалектики] власна мета, а не нашого [ораторського] мистецтва. [На перший погляд] здається, що обов'язок і мета певною мірою між собою збігаються. А тому треба визначити відмінність між ними. [Виконуючи] обов'язок, не питають, «з якою метою», бо вона збігається з обов'язком. Далі, обов'язок і мета відрізняється тим, що обов'язку не має оратор, а мети — слухач.

Треба звернути увагу, по-друге, що мета полягає або в дії оратора, або в наслідкові [його дії]. Мета полягає в дії тоді, коли всі настанови спрямовані, щоб її досягнути. У наслідкові [дії оратора] мета полягає тоді, коли оратор промовляє дійово, тобто коли він когось успішно переконує й захоплює душу [слухача]. Отже, звідси ми робимо висновок, що метою нашого мистецтва є переконувати словом. Доводячи цю думку, слід послатися на вже цитоване місце з першої книжки [Цицерона] «Про віднаходження [матеріалу]», де він каже: «Хисту цього...» й т. д. Метою [ораторської майстерності] є переконувати словом, бо оратор, щоб досягнути її [мети], послугується всіма засобами. Та й для чого іншого він відшукує [матеріал], розміщує [його], виголошує, повчає, хвилює й розважає, як не для того, щоб переконати? Отже, переконувати словом і буде власною метою [ораторської] майстерності. Обгрунтуємо наші твердження. Перше. З більшим [засновком] погоджуємось, а менший [розрізняємо]: оратор завжди повинен поставити мету або в дії, або в наслідкові. Отже, коли щось стоїть на перешкоді його меті, то він не досягне її в наслідкові, а матиме успіх у дії. Друге. Коли й інші мистецтва переконують, наприклад діалектика, то ми погоджуємось, але кажемо, [що вони роблять це] неоднаково, оскільки діалектика переконує голо [й неприховано], не враховуючи характеру аудиторії, [захоплюючись лише] природою речі, яку вона розглядає. Оратор, навпаки, коли переконує, то не так, що досліджує тільки те, що відбувається в природі, але й те, що може оволодіти душами людей, а всю [свою] промову пристосовує до характеру слухачів. Тому ніщо не суперечить думці, що переконувати — це особлива мета нашої [ораторської] майстерності.

«Поділи ораторські»

Великого й досконалого хисту провідники красномовства вважають і визнають, // що найбільшого успіху в поділах цих досягнув Цицерон. Адже до написання ось цього діалогу Цицерона не спонукало ніщо інше, як прихильність і любов батьківська до [свого] сина. Внаслідок цього хто не очікував майбутнього меду щонайсолодшого з цього вулика надійного, де любов батьківська, мов з квіток бджілка

працьовита, всю принаду хисту ораторського збрала, а майстерність [саму] в єдиному серці синівському заховала? Хто стане чолом Ораторові могилянському, цими «Поділами ораторськими» виплеканому, коли він за всім цим уважно стежитиме й від себе [вже інших] навчатиме? А щоб швидше й доступніше написати твір, Марко Тулій Ціцерон постановив наслідувати Платона й побудував діалог у формі запитань і відповідей, як це впливає з тексту [самого] Ціцерона..

Текст Ціцерона

Ціцерон-син: «Латинську я мову, мій батьку, засвоюю, твое красномовство вивчаючи. Грецької ж мене ти навчаєш, лиш як час і здоров'я тобі дозволяють».

Ціцерон-батько: «Чи є щось дорожче мені, Ціцероне мій, від тебе й науки цієї? А дозвілля, присвячене літературі, у мене [буде] тривале, бо мені дозволено виїхати з Риму. Далі, я без вагань віддав би перевагу цим студіям твоїм над найважливішими справами моїми [державними]...» й т. д.

У цьому тексті, по-перше, маємо відвертий діалог, написаний Ціцероном, бо розмовляють дві особи: син і Ціцерон-батько. По-друге, Ціцерон-батько любов безмежну виявляє до сина, бо каже, що не волеє так нічого, як мати дозвілля, присвячене літературі, а також радіє [вельми] з того, що за допомогою науки ораторської йому без труднощів удалося любов свою [батьківську] до серця [сина свого] вплити, коли дозвілля мав і насолоджувався ним. Бо й справді, дозвілля його закінчується, коли Юлій Цезар з Помпеєм війну розпочав, республіці тоді небезпека загрожувала, а часи спокійні для сенаторів і всіх людей вільних закінчилися. Ціцерон також виїхав до Тускуляnum і там діалог цей написав.

На скільки частин всю науку ораторську поділити треба? //

¹⁵ Ціцерон-батько [поділив її] на три [частини], а на скільки — Ціцерон-син, скажемо далі. Ціцерон-батько [поділив її], по-перше, на самий вплив оратора, далі — на промову, на питання... й т. д. Але хоч Ціцерон-батько й дав вказівки, син просив його уточнити методіку. А тому Ціцерон [усю] науку ораторську поділив на [такі] частини: по-перше, на вплив ораторський. Цього впливу можна досягти завдяки правилам мистецтва [ораторського], змістові [промови] і мові [оратора]. Такими правилами є віднаходження [матеріалу] (*inventio*), розміщення (його) (*dispositio*), виголошування (*elocutio*), спосіб викладу (*actio*) й запам'ятовування (*memoria*).

По-друге, промова — це частина, де подаються спеціальні вказівки про частини промови, як окремі правила складання промови. По-третє, питання — це частина, у якій викладається зміст усієї промови у формі питань.

Ми, отже (приєднавшись до думки Ціцерона, щоб піти слідами його, а в красномовстві досягнути успіху), три частини [промови] побудуємо у формі трьох [окремих] трактатів, перший з яких буде про вплив оратора, другий — про [самого] оратора, а третій — про питання.

Трактат перший: про вплив оратора

Отже, оскільки віднаходження [матеріалу] є для оратора найважливішим, Ціцерон-батько досліджує, як оратор повинен [цей матеріал] віднаходити, як досягати мети тим, чим він хоче переконувати, чим схвилювати душі слухачів... і т. д.

О, коли б ми нині, нарешті, відв'язали [човни наші] і виїхали щасливо з гавані у [красномовства] море безмежне! Тут Ціцерон визначає суть віднаходження й нагадує, що оратор не сміє забувати про дві речі, тобто, що він має викликати довір'я й хвилювати слухачів. Тому Ціцерон у книжці першій «[Риторики] до Геренція», а також і в інших творах, зазначає, що віднаходження [матеріалу] з таким придумуванням справжніх, або правдоподібних, речей, яке зображує можливу ситуацію. Ціцеронові аргумент видається не досить переконливим. [Тому] він радить ще залучати все те, що [під час складання промови] можна використати із зовнішніх чи внутрішніх джерел. А хвилювання, як видно з передостанніх слів [твору] «[Про віднаходження [матеріалу]», і міркування він радить включати до другого й третього трактатів. А там він висловлюється докладніше. Тому вплив [промови] з'ясує хвилювання, тобто коли я перейду до промов його та суті питань. Отже, оскільки він відсилає [до другого й третього трактатів], то й ми [також] розглянемо [там питання] про таке хвилювання, що й буде першою частиною «Оратора [могилянського]», розділом першим.

Про віднаходження [матеріалу]

16 Оскільки винайдення способу домагатися довір'я [слухачів] є не чим іншим, як // здобуванням цих [переконливих] аргументів з [різних] джерел, то треба насамперед виявити ці джерела. Ціцерон нагадує, що ними є те, в чому аргументи приховані, або — місце є сховайкою аргументів і немов якоюсь домішкою, з якої оратор ці аргументи завжди черпати повинен.

А що таке аргумент, захований у джерелі, чудово пояснює Тулій, коли [зауважує], що [вдало] винайдений [аргумент] може викликати довір'я. Він каже «завдяки винайденому», маючи на думці засіб, яким щось доводять і роблять висновок. А чому він сказав «може»? Адже оратор змушений робити висновок лише інколи.

Відповідь: бо, як ми вже зазначали у [певному] питанні, це його не прямий обов'язок, а також тому, що він вибирає такий аргумент, який є характернішим і ймовірнішим. Справді, коли кожний аргумент з [різних] джерел черпати належить, виникає доречне питання: а скільки ж джерел цих має риторика? Відповідаю, що, дотримуючись загального поділу, такі джерела бувають двоєкі: зовнішні й внутрішні, або додаткові [це те саме] й притаманні. А оскільки Ціцерон починає від зовнішніх [джерел], то й ми так почнемо.

Переклад з латинської.
спеціальна й філософська редакція М. Д. РОГОВИЧА

Деякі специфічні особливості художнього відображення світу

Проблема активності суб'єкта пізнання у мистецтві становить чималий інтерес, хоча привертає поки що значно меншу увагу дослідників, ніж активність суб'єкта в науковому пізнанні. Приступаючи до її розгляду, треба передусім відзначити, що об'єкт, будучи стороною, фрагментом об'єктивної дійсності, вичленовується з дійсності суб'єктом і в певному розумінні формується ним.

У статті розглядаємо переважно гносеологічний аспект мистецтва, поминаючи інші: ціннісний, або аксіологічний, перетворювальний, або творчо-конструктивний, і знаковий. Природно, що межі між цими аспектами здебільшого умовні, рухомі. Наприклад, перетворювальний аспект мистецтва має не менше відношення до проблеми активності суб'єкта, ніж гносеологічний. Перетворювальна роль мистецтва виявляється не тільки у впливі твору (як готового результату творчості) на індивіда і суспільство, а й в самому процесі досягнення цього результату.

Порівнюючи пізнавальні можливості науки і мистецтва, правомірно говорити про рівноправність цих двох самостійних специфічних способів осягнення дійсності. Як справедливо зазначає І. Гризова, «різке протиставлення цих способів призводить до розуміння відношень між наукою і мистецтвом за принципом «вище — нижче». При всій несхожості вихідних позицій до цього приходили і Кант, і Гегель, до цього приходила і не досить діалектична матеріалістична естетика»¹.

За останні роки в нашій естетичній науці і гносеології ясно визначилася тенденція розглядати закономірності структури і пошукові можливості художнього мислення як специфічний вияв загальних закономірностей мислення. Вона й сприятиме відновленню прав мистецтва на пізнання дійсності.

Виходячи з цього, стає зрозумілою необхідність дослідити хоча б деякі конкретні прояви випереджувального відображення у сфері мистецтва. Таке відображення властиве і художній творчості і науці.

Очевидно, існують різні рівні випереджувального відображення в художній творчості. Найвиразніше воно виявляється у жанрі наукової фантастики. Маємо на увазі передусім здатність фантастики творити синтетичну модель соціального явища на «полігоні уяви». Екстраполяція явищ минулого або сучасного в майбутнє — це форма, з допомогою якої здійснюється переоцінка минулого, його співвідношення з сучасністю і оцінка можливих наслідків останньої для майбутнього. Це вимагає посиленої активності суб'єкта у процесі пізнання взагалі, а в художній творчості особливо.

Іншою сферою мистецтва, близькою науці і філософії в цілісному осягненні дійсності, здавна вважають поезію, що, за словами Гегеля, «виникла, коли людина вирішила висловитися... Коли сама людина, зв'язана з практичною діяльністю і потребою, переходить до теоретич-

¹ І. А. Гризова. Художественное мышление и художественный образ. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук. Одесса, 1970.

ної зосередженості думки і починає сповіщати про себе, негайно з'являється оформлений вираз, з'являється щось співзвучне поезії»².

Як відомо, «теоретична зосередженість думки» була традицією усієї школи німецьких поетів XVIII—XIX ст., а в творчості Гете, Шіллера, Гейне і Гельдерліна набула особливого вияву.

Спадщина Гейне, що складається не лише з лірики і глибоко громадянської поезії, а й зі спеціальних філософських праць, досі була, як правило, лише об'єктом літературознавчого аналізу. Ні гносеологи, ні психологи не оцінили достатньо його творчості, а проте Ф. Енгельс відзначав у праці «Людвіг Фейербах», що Гейне перший здогадався про вибухливу, революційну силу гегелівської діалектики, захованої за «риштуванням» його консервативної метафізичної системи. Генріх Гейне ще 1833 року усвідомив, як суперечить метод великого мислителя його системі, у прокрустове ложе якої не вкладалася жодна з реальій, що необхідно випливали з його діалектики³.

Ця традиція «теоретичної зосередженості думки» добре виявляється і в російській поезії, як і взагалі в російській літературі. Якщо в Німеччині філософія була своєрідним теоретичним виразом соціальних бурь, а література, зазнаючи майбутнього впливу найрозвиненішої в Європі філософії, не могла не породити такі феномени, як Гете, Шіллер, Гейне, то в Росії самі поети, письменники, літературні критики були філософами і політиками, суспільними діячами і революціонерами. Ідейно-філософська глибина російської літератури стала основою глибокої прозірливості художнього мислення. Література виступає як свого роду випереджувальне відображення дійсності, як спосіб не тільки пояснення минулого і розуміння сучасного, а й передбачення майбутнього. Це повністю стосується і творчості філософа-письменника М. Г. Чернишевського (та й усієї плеяди російських революційних демократів) і творчості письменника-філософа Л. М. Толстого, якого В. І. Ленін назвав дзеркалом російської революції. У даному випадку йдеться не про дзеркальність як пасивне відображення, а про схоплення істотних закономірностей дійсності і об'єктивних тенденцій її розвитку, про свідоме угадування наперед, передбачення необхідних результатів.

У тісному зв'язку з випереджувальним відображенням дійсності перебуває і така характерна риса мистецтва, як синтетичність: «Якщо окрема галузь науки (наприклад, біологія, географія, історія тощо) охоплює тільки певну сферу дійсності і людської практики, то в мистецтві широта охоплення дійсності безмежна, бо в нього входить уся суспільно-історична діяльність і вся багатоманітність людських прагнень, почувань, переживань. Пізнавальне значення такого всеосяжного відображення дійсності посилюється в мистецтві тим, що явища життя відтворюються конкретно, у чуттєвих образах, у формі самого життя»⁴.

Мистецтво синтетичне в самій своїй природі. Досліджуючи духовну динаміку індивіда, а через нього — світ природи і суспільства, воно не може розглядати людину лише в одному з аспектів її діяльності, її буття (економічному, політичному, духовному, інтимному і т. д.). Мистецтво через художній образ розкриває людину як особистість, сутність якої, за відомим визначенням К. Маркса, є сукупність

² Гегель. Соч., т. XIV, кн. 3, стор. 170.

³ Див. Г. Гейне. Полное собрание сочинений, т. VII, М.—Л., 1936.

⁴ Б. Мейлах. Художественное мышление Пушкина как творческий процесс. М.—Л., 1962, стор. 86.

супільних відносин. Тому мистецтво не може відображати світ частково, а лише в цілісності усіх відношень людини до дійсності⁵.

Отже, те, що наука досягає зусиллями усіх своїх галузей, світоглядно інтегрованих філософією, у мистецтві «добувається» своїми засобами, що зумовлені специфікою художнього освоєння дійсності.

Разом з тим сама людина — як суб'єкт творчої діяльності і як об'єкт художнього пізнання — не залишається незмінною у цьому мінливому світі, не є пасивним споживачем інформації, вона сама частка цього світу, найактивніша і найдіяльніша. Духовні динаміка людини, її діяльність (а через них — пізнання і оцінка супільних явищ) завжди становитимуть основний предмет відображення в мистецтві. Цим також зумовлюється зростання рівня активності суб'єкта у процесі пізнання мистецтвом дійсності.

Якщо і далі йти шляхом порівняльного аналізу наукової і художньої системи відображення з погляду рівнів активності суб'єкта пізнання, то слід відзначити, що в науці особистість, яка формулює закономірність, не накладає свого відбитку на отримані результати; водночас індивідуальність не може не позначатися на характері процесів досягнення того чи того наукового результату. Цю діалектику відзначав ще О. І. Герцен: «...Особистість загинула в науці»⁶, але ця «загибель» — частина і умова її становлення — от у чому діалектика цього процесу.

Фіксація наукових висновків не містить і не повинна містити так званих особистісних моментів — задля точності і однозначності цих висновків. Процес дедалі більшої формалізації наукового знання — об'єктивне свідчення посилюваного прагнення науки до однозначного вираження своїх положень. Мистецтву однозначність протипоказана, — його специфікою, умовою осягнення глибинної сутності явищ є багатозначність, багатшаровість художніх образів. Ця думка закладена у відомій чеховській формулі: лише «правильна постановка питання»⁷ обов'язкова для митця, а не розв'язання його. Як зазначає Б. С. Мейлах, «можливо, Чехов надто загострив свою думку, але в принципі він, звичайно, має рацію»⁸.

Ця особливість мистецтва не є його слабкістю. В творах мистецтва завжди є щось для завершення, доповнення, що не можна вважати його недоліком. В цьому полягає невичерпність «матерії» (предмета) мистецтва, поскільки невичерпною є не тільки відображувальна мистецтвом дійсність, а й художні засоби: слово в літературі, відтінок у живопису, інтонація в акторському мистецтві, нюанс у музиці.

Варто дослідити багатозначність художнього образу у зв'язку з проблемою активності суб'єкта пізнання. Якщо шедеври мистецтва здатні жити не просто як пам'ятки давно минулих епох, а як активні учасники і співучасники сьогодшніх подій, якщо вони не тільки збагачують наш внутрішній зір, звернений на самопізнання, а й допомагають нам глибше пізнавати об'єктивний світ, то ми цілковито може-

⁵ «Відтворення гіпотетичної соціальної ситуації в усій повноті взагалі можливе тільки в образній формі... для оцінки гіпотетичного майбутнього як цілого» (В. І. Файнбург. Современное общество и научная фантастика. «Вопросы филологии», 1967, № 6, стор. 34—35).

⁶ Див. А. І. Герцен. Собрание сочинений в 30-ти томах. Т. 3, М., 1954, стор. 66—67.

⁷ А. П. Чехов. Полное собрание сочинений в 14 томах. Т. 14, М., 1951, стор. 208.

⁸ Б. Мейлах. Экранизация... по ради чего? — «Литературная газета», 1967, № 49.

мо розглядати багатозначність як невичерпне виявлення активного впливу мистецтва на життя.

На підтвердження досить звернутися до одного з найважливіших засобів вираження сутності образу в літературі, музиці, акторському мистецтві — інтонації. Якщо наукове судження байдуже до інтонації, то художнє без неї немислиме: «Адже інтонація — це одне з наймогутніших засобів вираження оцінного ставлення людини до того, про що вона говорить...»

На відміну від науки мистецтво повинно якнайактивніше і цілеспрямовано виявляти «емоційний ореол слова», бо в цьому ореолі фіксується ціннісна якість предмета»⁹. Ця обставина зумовлює активність пошуку максимально виразних засобів у мистецтві взагалі, а особливо — в сучасному.

Важливим проявом художнього осягнення світу є також здатність мистецтва до саморегуляції, яка по суті є й одним із виявів його відносної суверенності. Процес розвитку мистецтва — процес відображення, що розвивається услід за розвитком суспільства. З іншого боку, до певної міри, це процес автономний, він самоуправляється¹⁰.

Розвиток мистецтва залежить не тільки від потреб суспільства, але, на нашу думку, не менше і від власних внутрішніх потреб.

Звичайно, його внутрішні потреби непрямо, через складну призму опосередкованих зв'язків зумовлюються і стимулюються соціальною детермінантою. Саме в цьому — взаємозв'язок соціального самопізнання людини і суспільства. І саме тут — взаємозв'язок, взаємопроникнення гносеологічного і ціннісного аспектів мистецтва.

Звідси — більш високий рівень відносної суверенності розвитку мистецтва, в чому виявляє себе активність суб'єкта в художній творчості. Це ставить проблему відносної самостійності творчої фантазії, наукової і художньої, як специфічного вияву суверенності свідомості у процесі пізнання.

Учений активно втручається в хід об'єктивного процесу з допомогою знарядь і приладів. Митець втручається, komponуючи другу природу, світ художніх образів, в яких втілюються його почуття і думки. Тут специфіка переростає у спільність: як у науці, так і в мистецтві «суб'єкт ставить об'єкт в найрізноманітніші відношення до своїх знарядь і приладів, і в цій матеріальній взаємодії пізнаються власні властивості об'єкта»¹¹. Чим більше таких взаємних зв'язків, тобто чим активніше суб'єкт буде втручатися в хід об'єктивного процесу, тим повнішим є відображення його глибинних закономірностей.

Підсумуємо сказане. Мистецтво має характер випереджувального відображення дійсності, причому рівень цього випередження (у філософській поезії і в науковій фантастиці, наприклад) може бути досить високим. Досліджуючи духовну динаміку індивіда, а через неї — світ природи і суспільства, мистецтво синтетично розглядає людину в усіх аспектах її буття і реальності. Активність суб'єкта у процесі відображення мистецтвом дійсності зумовлюється передусім тим, що людина — найактивніший і найдіяльніший елемент самої дійсності, що не залишається незмінною і замкнутою в собі субстанцією.

А. С. АРХАНГЕЛЬСЬКА

⁹ М. С. Каган. *Познання и оценка в искусстве. «Проблема ценности в философии»*. М.—Л., 1966, стор. 103.

¹⁰ Див. М. С. Каган. *Лекции по марксистско-ленинской эстетике* Л., 1971, стор. 180.

¹¹ П. В. Колпин, М. Б. Вильницкий. *Соотношение объективного и субъективного в развитии естественно-научного знания. «Диалектика в науках о живой природе»*. М., 1964, стор. 430.

У редколегії „Філософської думки“

В журналі «Комуніст України» (1972, № 1) була опублікована оглядова стаття О. Я. Лисенка, В. І. Солдатова, А. І. Уймова «Підвищувати рівень філософських досліджень. По сторінках журналу «Філософська думка». На засіданні редакційної колегії нашого журналу були обговорені питання, порушені в названій статті та схвалено відповідну резолюцію.

В резолюції відзначено ґрунтовність аналізу роботи журналу «Філософська думка», зробленого в оглядовій статті «Комуніста України», визнані цілком правильними висловлені в ній критичні зауваження щодо тематики й ідейно-теоретичного рівня матеріалів, вміщених у «Філософській думці» за два з половиною року. Редколегія ухвалила розробити та здійснити ряд заходів, спрямованих на швидке усунення вказаних недоліків, на поліпшення роботи журналу щодо добору та підготовки матеріалів до друку.

Прийнятою резолюцією зокрема передбачається:

— суттєве розширення тематики публікацій журналу, збільшення кількості статей, присвячених розробці й висвітленню актуальних

філософсько-теоретичних питань сучасності;

— збільшення питомої ваги статей з питань наукового комунізму та критики сучасної буржуазної філософії та соціології;

— посилення вимог з боку редакції та редакційної колегії до ідейно-теоретичного рівня матеріалів, що готуються до друку та чіткого проведення в них принципу марксистсько-ленінської партійності;

— піднесення рівня наукової критики у вміщуваних журналом рецензіях та оглядах;

— розширення авторського активу журналу та вдосконалення форм роботи з авторами;

— заходи щодо поліпшення організації праці в редакції журналу.

У вирішенні завдань, які стоять перед журналом «Філософська думка», редколегія і колектив редакції сподіваються на активну допомогу з боку філософської громадськості республіки, на те, що науковці розширять коло досліджуваних проблем, більше надсилатимуть до редакції журналу статей, присвячених розробці актуальних питань і написаних на високому ідейно-теоретичному рівні.

Діалектичний матеріалізм і сучасне природознавство

16—17 грудня 1971 року в Київському державному університеті відбулася Республіканська наукова конференція «Діалектичний матеріалізм і сучасне природознавство (проблема методу у філософії і природознавстві)», організована Міністерством вищої, середньої і спеціальної освіти УРСР, Київським державним університетом ім. Т. Г. Шевченка та Науковою радою АН УРСР з філософських питань природознавства. У ній взяли участь науковці Інституту філософії АН УРСР, викладачі філософії та природознавці м. Києва, гості з різних вузів України, а також з Москви, Кишинєва, Томська — всього понад 160 чоловік.

Метою конференції було узагальнити досвід вивчення взаємозв'язку філософського методу з методами конкретних природничих наук. Це має особливе значення у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС про розвиток науки, оскільки виконання поставлених в них завдань потребує інтеграції найрізноманітніших галузей знання, інтеграції методів конкретних наук, яка не може бути успішно здійснена без марксистсько-ленінського філософського аналізу.

Відкрив конференцію проректор з наукової роботи Київського університету професор О. З. Жмудський, який підкреслив, що філософія, природодослідники України повинні приділяти значну увагу філософському осмисленню величезних революційних змін в сучасному природознавстві.

На пленарному засіданні заслухано доповідь: «XXIV з'їзд КПРС про необхідність взаємозв'язку різних галузей знань в умовах науково-технічної революції» (П. С. Дишлевий, Київ), «Про специфіку філософського методу» (В. М. Сагатовський, Томськ), «Системний підхід і діалектика» (А. І. Уїомов, Одеса).

П. С. Дишлевий спинився на тих питаннях взаємодії марксистсько-ленінської філософії з сучасним природознавством, які мають особливе значення у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС щодо дальшого розвитку науково-технічної революції в нашій країні. Зокрема, він звернув увагу на диференціацію та інтеграцію наукового пізнання, на необхідність з'ясувати співвідношення між такими поняттями, як загальнофілософський метод, філософські проблеми природознавства, конкретна «методологія» окремих наук і загальнонаукові методи пізнання.

Взаємодії філософського методу з мето-

дами конкретних наук була присвячена доповідь В. М. Сагатовського. Вчений зазначав, що саме система філософських категорій є гетерогенною, що філософ може ставити різні пізнавальні завдання як евристичного, так і систематизуючого напрямів. Він висловив думку, ніби в найширшому розумінні філософія є наукою про загальну структуру об'єкта (діалектика), загальну структуру суб'єкта (історичний матеріалізм як наука про суспільство і особу) і загальну структуру їх взаємодії (теорія пізнання). Абсолютизацію ролі однієї з цих структур і нехтування іншими В. М. Сагатовський вважає важливою гносеологічною причиною численних спорів про розуміння суті філософії та її ролі у розв'язанні тих чи інших методологічних питань конкретних наук і проілюстрував своє твердження прикладами з дискусії з проблемами визначення понять «структура», «система» і «загальна теорія систем».

А. І. Уїомов схарактеризував основні принципи системного підходу в сучасній науці як конкретизацію принципів діалектики, наголосив на уточненні важливих моментів при переході від філософських положень до загальної теорії систем, а від останньої — до застосування системного підходу в конкретних галузях знань. Він показав, що за допомогою системного підходу можна розкривати закономірності як статичних об'єктів, так і об'єктів, що розвиваються. Дуже перспективним, на його думку, є застосування цього підходу до виявлення законів розвитку об'єктів.

Працювали чотири секції: «Філософський метод як узагальнення історії пізнання та методів конкретних наук» (керівник — доктор філософських наук В. С. Лутай), «Матеріалістична діалектика і методи фізико-математичних наук (керівник — доктор філософських наук П. С. Дишлевий)», «Матеріалістична діалектика і проблема методу в біологічних науках» (керівник — доктор філософських наук Н. Т. Костюк), «Діалектика та методи системних досліджень» (керівник — доктор філософських наук А. І. Уїомов).

Більшість учасників першої секції обговорювали проблеми конкретизації філософського методу щодо розв'язання методологічних питань сучасного природознавства.

О. М. Ткаченко (Київ) присвятив свій виступ аналізу застосування методу піднесення від абстрактного до конкретного стосовно побудови системи психоло-

гічних категорій та пов'язаного з цим вибору вихідної «клітини» всієї системи, в ролі якої має виступати поняття «психічний акт», розглянувши співвідношення образів, мотиву дії при побудові субординації психологічних категорій.

В. С. Лутай (Київ) спинився на марксистському тлумаченні гегелівського положення про будь-яку науку як прикладну логіку. Щоб успішно виконувати роль загальної методології пізнання, підкреслив він, філософія повинна узагальнити весь попередній хід пізнання, а також досягнення сучасної науки. Але, оскільки процес руху знання в багатьох спеціальних науках є конкретизацією не всієї, а лише окремих положень філософії, то у філософській системі мають існувати самостійні розділи, частини, що відповідає відносній самостійності відповідних форм мислення людей в процесі пізнання. Так, через те, що на пізнання в сучасному природознавстві все більше впливає внутрішня логіка побудови теорій, то в теорії пізнання треба приділяти цьому питанню належну увагу. Проте головне завдання філософії — розкриття загальної структури людської діяльності. Діалектичний матеріалізм, узагальнюючи історію пізнання і практичного перетворення світу суспільною людиною, повинен розробляти методологію цього пізнання, розкривати загальні закономірності переходу одних форм діяльності і знання в інші. Цю думку підтримали в своїх виступах В. М. Сагатовський і В. І. Шубін (Дніпропетровськ).

Ф. М. Канак (Київ) відзначив важливість конкретної розробки питання про взаємозв'язок філософії з природничими науками, про роль діалектичного матеріалізму в розвитку пізнання. Методологічне значення філософії доповідач висвітлював, аналізуючи особливості й функції здійснених нею витлумачень і узагальнень даних природознавства, розкриваючи філософські основи науки і методологічні засади здобуття та побудови конкретного наукового знання. М. І. Проскура (Ніжин) присвятив свій виступ методологічному значенню категорій «абсолютне» і «відносне» та їх конкретизації в деяких природничих науках, зокрема у фізиці.

Значну увагу учасники конференції С. Е. Зак (Одеса), А. Т. Головін (Харків), С. А. Молоков (Тирасполь) та ін. приділили проблемі співвідношення свідомості і буття у процесі пізнання кожного з цих моментів. О. О. Бандура (Київ) показав на прикладі аналізу прагматизму, як відмова від матеріалістичного розуміння практики веде до суб'єктивного ідеалізму. Питання методу в історії вітчизняного природознавства присвятив свою доповідь Д. Х. Остришин (Київ).

На другій секції розглядалися такі основні проблеми: істинність результатів фізичних досліджень і вимірів (довповідачі О. З. Жмудський, В. М. Свиріденко); логічні основи методів математичного і фізичного міркування та доведення (до-

повідачі М. І. Кованцов, Київ; В. Т. Павлов, Київ); гносеологічні межі математичного і кібернетичного моделювання та співвідношення логіко-математичних моделей і реальності (довповідачі В. М. Свиріденко, Київ; В. С. Полікарпов, Г. І. Губін і В. Ф. Сухан, Харків).

Методи вивчення мікросвіту, підкреслив О. З. Жмудський, зводяться в процесі дослідження до трансформації мікроявищ і мікроструктури в макромасштаби. За цих обставин основною умовою одержання істинних результатів про мікросвіт є правильне виявлення елементарного механізму досліджуваного явища з врахування впливу засобів дослідження на досліджуваній об'єкт.

Доповідь О. З. Жмудського викликала жваве обговорення. О. З. Голик (Київ) зауважив, що проблема інтерпретації пов'язана з певною теорією, на основі якої здійснюється інтерпретація результатів.

В. М. Свиріденко (Київ) спинився на аналізі основ точного науково-природничого знання, яке пов'язане з процедурами вимірювання. Коли відбувається логіко-теоретичне осмислення процедури вимірювання, заявив він, виникає парадокс, суть якого полягає в тому, що метою процедури вимірювання є визначення істинного значення досліджуваної величини, але це істинне значення виявляється принципово непізнаваним (неможливість уникнути похибки вимірювання). Серед сучасних фізиків цей парадокс розкривають у своїх працях М. Борн, П. Бріджмен, Л. Бріллюєн та ін. Його теоретично обґрунтовують, посилюючись на фізичні закони і принципи теорії інформації, які доводять неминучість «збурюючого» впливу процедури вимірювання на результати вимірювання і, отже, неминучість поєднання в результаті вимірювання двох компонент — «істинного» значення і похибки.

У доповіді М. І. Кованцова розглядалися проблеми, що стосуються логічної природи методів повної математичної індукції і доведення від супротивного та аксіоматичного методу. Так, в посилці методу повної математичної індукції (припущення, що якість твердження правильне для якогось конкретного, але довільного числа) вже міститься те, що треба довести (правильність твердження для довільного натурального числа). Метод доведення від супротивного ґрунтується на тому, що істинним вважають твердження, що суперечить тому, яке треба довести. Проте будь-яке доведення на основі формальних міркувань передбачає можливість знайти для кожного моменту такого доведення відповідну несуперечливу інтерпретацію. В розгляданому методі таких інтерпретацій знайти не можна, і тому те, що ми називаємо логічним наслідком міркування, насправді не є таким. Зв'язок між вихідним положенням і цим «наслідком» не відрізняється від зв'язку між вихідним положенням і довільним неістинним твердженням. Щодо аксіоматичних побудов, то доповідач зауважив,

що назва «аксіоматичний метод» навряд чи виправдана, оскільки визначення системи аксіом не дає якихось вказівок щодо способів обґрунтування (доведення) теорем теорії. Знаючи аксіоми, ми не можемо з них одержати якієсь рекомендації (рецепт), як почати і як послідовно здійснити доведення певної теореми. Аксіоматичний метод насправді є не що інше, як визначення логічної системи за допомогою певної скінченної кількості положень (так само, як площина цілком визначається трьома точками).

О. І. Кедровський (Київ), О. Г. Гаврюк (Дніпродержинськ) дискутували з доповідачем щодо логічного смислу розглянутих ним математичних методів.

Логічним основам квантової механіки була присвячена доповідь В. Т. Павлова (Київ). Спираючись на тезу, що всяке революційне зрушення в науковому пізнанні потребує для свого осмислення модифікації логіки, побудови нових логічних структур, доповідач розвивав відому у філософській літературі думку про необхідність застосування в квантовій механіці полівалентної логіки.

Дискусія в зв'язку з доповіддю В. Т. Павлова виявила, що потрібно далі досліджувати визначення самого поняття «логіка» тієї чи іншої теорії і можливості більш однозначного визначення, яка власне «логіка «спрацює» в тій чи іншій теоретичній побудові. Разом з тим підкреслювалося (В. С. Полікарпов, В. М. Свириденко), що слід врахувати принципове значення «єдиної людської логіки» (зокрема тієї, що ми зовемо традиційною формальною логікою), аналізуючи логічні основи будь-якої науки.

В інших доповідях другої секції розглядалися питання про можливості кібернетичного моделювання процесів мислення, людської психіки (В. С. Полікарпов, Г. І. Губін, Харків), про точність математичного моделювання (В. Ф. Сухіна, Харків), дослідження методологічного значення категорій необхідності і випадковості при математичному описі процесів (В. І. Меркулов, Київ).

На третій секції доповідь зробила Н. Т. Костюк (Київ). Вона підкреслила, що складність живого об'єкта і його багатогранність зумовили різні підходи до вивчення живого та використання різноманітних методів. У зв'язку з виникненням молекулярної біології і широким застосуванням приладів для вивчення явищ на клітинному, субклітинному, молекулярному, атомному, квантовому рівнях у біології виникає низка логіко-гносеологічних проблем, подібних до тих, що стоять перед фізикою. А це призводить, на думку Н. Т. Костюк, до поглибленої розробки її теоретичних основ; щоб розв'язати це завдання, потрібно також усвідомити евристичні можливості системи біологічних методів.

У сучасній біології, розвивала далі свою думку доповідачка, основним є експери-

ментальний метод, а всі інші методи перебувають у багатосторонній залежності від нього. Експеримент проникає і в ті спеціальні біологічні дисципліни, які традиційно розвивалися без експерименту. Нині між окремими галузями науки про живе ліквідується жорсткі бар'єри, виникають на цій базі нові галузі, відбувається збагачення системи методів за рахунок суміжних з біологією наук.

П. Г. Богач (Київ) спинився на філософському аналізі застосування у дослідженні біологічних явищ точних, зокрема кібернетичних, методів, розглянув співвідношення діалектичної і формальної логіки, особливо увагу звернувши на важливість для біології методологічного принципу діалектики частини й цілого.

Значний інтерес викликала спроба Е. Г. Гавриш (Харків) висвітлити метод дослідження в біології в історичному плані.

Дискусія розгорнулася навколо питання про спроби і методи формування теоретичної біології. Виступили Н. П. Депенчук (Київ), Н. Т. Костюк, В. Г. Кузькін (Москва), Н. В. Фролова (Москва), М. О. Логвин (Київ), Вони відзначали, що на сучасному етапі розвитку теоретичної біології основним методом синтезу знань є логіко-дедуктивні засоби, що включають методологічний і логіко-гносеологічний аналіз науки. А це і собі потребує визначити принципову лінію щодо наукової спадщини.

Чимало виступів було присвячено ролі генетичних методів у пізнанні живих явищ. Т. Д. Бердников (Київ) проаналізував зміст поняття гена і доводив, що ген потрібно розглядати як частину цілісної генної регуляторної системи, яка входить до клітини. В. І. Колодажний (Київ) висвітлив еволюцію понять фенотипу і генотипу та зробив спробу дати їм власне трактування.

Одним із основних на секції було питання про співвідношення різних методів під час вивчення біологічних об'єктів. Йому присвятили свої виступи І. П. Білокоп (Київ), В. А. Лось (Москва), Д. Юргеленас (Дніпропетровськ), М. П. Горяч (Київ), Д. П. Проценко, М. І. Сундарева (Київ) та інші.

На черговій секції з'ясуувалась взаємодія діалектики та методів системних досліджень. У своїй доповіді М. С. Оганисян (Одеса) спинився на розкритті поняття «система» як основного в системно-структурному методі. Під поняттям «система», на думку доповідача, слід розуміти будь-яку множину об'єктів «Т», на яких реалізуються певні відношення «R» з наперед фіксованою властивістю «P». Такий підхід дає змогу досліджувати річ у будь-яких зв'язках і «опосередкуваннях», незважаючи на їх якість специфіку.

Г. Е. Скінарін (Одеса) вважає, що для того, щоб метод системного дослідження об'єкта мав більшу сферу застосування на практиці, потрібно його вихідні поняття визначити в найбільш абстрактній формі.

Цій вимозі задовольняє розуміння системи як множини об'єктів, на яких реалізується відношення з наперед заданими властивостями, але з цього не випливає, що таке визначення не може бути застосоване до аналізу процесу розвитку.

Питання про співвідношення філософського, системно-структурного та конкретно-наукового методів пізнання висвітлював А. Ю. Цофнас (Одеса). Він підкреслив, що загальна теорія систем не може виступати і не виступає альтернативою ні діалектичному матеріалізмові, ні конкретним природничим методам.

Доповідь Л. І. Зіннурової (Сімферополь) була присвячена розглядові математичного поняття «структура». У ній висловлювалась думка, що математичні поняття структури дуже близькі до філософської категорії структури за ступенем абстрагування, універсальності і логічним характером. М. Ф. Лисенко (Херсон) спробував зробити системний аналіз структури природничонаукової теорії.

В обговоренні доповідей і тез брали участь В. В. Кізіма (Київ), П. М. Румлянський (Кишинів), В. І. Онопрієнко (Київ), О. Г. Приймак (Дніпропетровськ) та ін. Вони підкреслювали значення методів системно-структурного підходу стосовно процесу пізнання об'єктивного світу.

Учасники конференції висловили чимало цікавих тверджень про взаємодію філософської методології з методами конкретних наук, про те, як така взаємодія реалізується в процесі розв'язання філософських і наукових проблем, в конкретній «методології» тощо. Однак треба визнати, що всі ці основні поняття, а тим більше їх взаємозв'язки не набули чіткої визначеності і мають гостро дискусійний характер.

Конференція визнала за потрібне, щоб викладачі, наукові працівники, аспіранти, студенти (поряд з проблемами логіки і методології сучасної науки) розробляли також проблеми взаємозв'язку загальнофілософської методології, матеріалістичної діалектики з методами конкретних наук, враховуючи при цьому як необхідність дальшого розвитку філософії як методології пізнання в зв'язку з революційними досягненнями сучасної науки, так і важливість розкриття конкретного «механізму» дії такої методології на розвиток окремих наук. Було вирішено залучити авторів найбільш цікавих доповідей і виступів до написання колективної монографії «Проблема методу у філософії і природознавстві».

В. С. СЕМЕРИК,
В. А. ФЕДІНЧЕНКО

Дослідження категорії „соціальна революція“

За останні роки зріс інтерес радянських соціологів до поглибленого аналізу важливих категорій історичного матеріалізму¹. Поява праці С. Е. Крапивенського «До аналізу категорії «соціальна революція»² особливо примітна, бо протягом кількох десятиліть не видано жодного монографічного дослідження, спеціально присвяченого цій категорії.

Поставлена автором проблема актуальна і в політичному, і в науковому відношенні. Вивчення змісту категорії «соціальна революція» дає теоретичну основу для глибшого розуміння широкого кола питань, безпосередньо пов'язаних з проблемою соціалістичної революції як найвищого історичного типу соціальної революції. Воно зумовлене гостротою сучасної ідеологічної боротьби, необхідністю дати відсіч численним виступам як буржуазних, так і правоопортуністичних та ревізійністських ідеологів, що намагаються спотворити істинну сутність революційного процесу на сучасному етапі, спростувати марксистське вчення про соціальну революцію в цілому і про соціалістичну революцію зокрема.

Автор ставить перед собою декілька завдань: викрити неспроможність виступів буржуазних, правоопортуністичних і ревізійністських ідеологів проти ленінського визначення соціалістичної революції; з'ясувати співвідношення категорії «соціальна революція» з іншими поняттями історичного матеріалізму; простежити впровадження тих чи інших теоретичних положень у практику революційного процесу наших днів і в методологію конкретних суспільних наук (науковий комунізм, історія, політика економія, соціальна психологія).

У вступі значну увагу приділено методологічним питанням класифікації соціальних явищ як основи розвитку вчення про соціальну революцію. Відзначаючи, що прагнення до систематизації і типізації суспільних явищ властиве як буржуазній, так і марксистській соціології, автор підкреслює залежність об'єктивних переваг того чи того методу типізації від істинності вибраної для типізації основи. Характерною для буржуазної соціології методологічною перевагою є порівняння аналогій він протиставляє такий засіб типізації, як використання

історичних паралелей, враховуючи при цьому зауваження В. І. Леніна про допустимість історичних аналогій в умовному і обмеженому значенні³. На основі цього методу виділяються такі вихідні положення типізації, як наявність у порівнюваних суспільних явищ однотипної соціально-економічної основи, схожості політичної обстановки і принципів розмежування класових сил. При цьому автор не вважає метод паралелей єдиним і всеосяжним методом класифікації соціальних явищ. Цим методом він користується, досліджуючи так звані вертикалі історії, тобто спільні закономірності переходу від одних суспільно-економічних формацій до інших, з метою вивчення закономірностей соціальної революції.

Аналізуючи твори К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна, зокрема «Передмову» К. Маркса до «Критики політичної економії», автор виділяє найзагальніші риси, властиві на його думку, будь-якій соціальній революції: закономірний характер, комплексність, кардинальність, всезагальність, поступовість, епохальність. Ці істотні риси соціальних революцій і визначають структуру дослідження.

Розглядаючи категорію «соціальна революція», автор прагне поглибити розуміння різних її аспектів. У першому розділі зроблено спробу уточнити поняття економічної основи соціальної революції. Тут критично осмислюється традиційний у нашій літературі погляд, за яким цією основою в усіх випадках є конфлікт між застарілими виробничими відносинами і продуктивними силами, що вже змінили свій характер. Спираючись на положення Ф. Енгельса про заперечення заперечення у розвитку суспільства і на конкретний аналіз відомих в історії типів соціальних революцій, автор виділяє два етапи розвитку суспільства (при переході від первісно-общинного ладу до антагоністичних формацій і від них до соціалізму), коли, на його думку, виробничі відносини вступають у конфлікт з характером продуктивних сил (стор. 28) і роблять можливою і необхідною заміну колективної форми власності приватною і навпаки. Соціальні революції, пов'язані з переходом від рабовласництва до феодалізму і від феодального способу виробництва до капіталістичного, були породжені такими змінами рівня продуктивних сил, які не приводили, на погляд автора, до змін їх характеру, а по-старому вимагали збереження приватної власності. «Ка-

¹ Див. Н. В. Разин. Политическая организация общества. М., 1967; А. А. Макаровский. Общественный прогресс М., 1970.

² С. Э. Крапивенский. К анализу категории «социальная революция». Волгоград, 1971. 184 с.

³ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 12, стор. 194.

піталістичний спосіб виробництва, як відомо, виникає на матеріально-технічній базі, що склалася у феодальному суспільстві, і тільки в ході промислової революції створює продуктивні сили, які вимагають установлення суспільної власності» (стор. 29).

Однак у даному випадку автор розходиться із загальноприйнятим розумінням змісту категорії «характер продуктивних сил», вважаючи, що за умов панування приватної власності змінюється лише рівень продуктивних сил, а характер їх залишається незмінним. Це однобоко і неправомерно. Характер продуктивних сил завжди виступає їх якісною властивістю, сукупністю їх специфічних рис, а вони, як відомо, мінюються від формації до формації, у тім числі і в умовах антагоністичних суспільств.

Уточнюючи окремі аспекти змісту економічної основи соціальної революції, автор утримується від формулювання цілісного її визначення, хоча логіка викладу матеріалу вимагає цього.

Поряд з характеристикою економічної основи соціальної революції розглядається також питання про її економічне завдання. При цьому наголошено, що це завдання, як правило, не зводиться лише до ліквідації попередньої форми власності новим класом, а становить складну систему завдань і вимог, в якій можна виділити чотири основні моменти: зміна старої форми власності новою, прогресивнішою; створення адекватної новому способу виробництва матеріально-технічної бази; народження нової суспільної дисципліни праці; формування саморегульовальної економічної системи. Нині, коли марксистська думка висунула завдання всебічного обґрунтування концепції розвинутого соціалізму, такий системний аналіз економічного завдання соціалістичної революції становить певний інтерес.

У наступних розділах книжки поставлено важливі питання про взаємозв'язок соціальної революції і політичного життя суспільства, про суб'єкта політичного управління суспільством, про принципovu відмінність суб'єкта управління за соціалізму від суб'єкта управління за комунізмом. Автор робить спробу аналізу психологічного аспекту соціальної революції. «Перехід до нових виробничих відносин («квібір» їх),— лише він,— визначається не тільки економічним чинником (рівнем продуктивних сил), але і чинником психологічним: наскільки той чи інший уклад морально правомірний чи засуджений в очах суспільства» (стор. 70).

Безперечний інтерес викликає постановка питання про типи культурних революцій (хоча доводиться жалкувати, що у відповідному розділі не виявлено ставлення автора до дискусії про завершальний етап культурної революції). Увагу читача приверне і критика навчальних посібників, які зводять завдання соціалістичної революції тільки до економічного й політично-

го аспектів. Автор стверджує, що усвідомлене створення нової моралі входить як одна з найістотніших рис у зміст революційного переходу до соціалізму. Соціалістична революція, підкреслює автор, має своє моральне завдання, відносно самостійне у комплексі завдань революційного перетворення світу.

С. Е. Крапівенський виступає проти спроб заперечувати загальний характер соціальної революції. Одні філософи й історики відкидають такий тип соціальної революції, як перехід до рабовласницької формації (М. І. Мішні, В. О. Кузін, Ф. Нікітіна), другі навіть у генезисі феодалізму не бачать соціальної революції (Я. С. Дрбакін, О. І. Неусихін), треті визнають лише один тип соціальної революції— соціалістичний (Ж. Т. Туленов). Головні аргументи цих авторів зводяться до того, що не може вважатися соціальною революцією процес, який характеризується надмірною тривалістю, стихійністю, відсутністю класу-гегемона і т. п. Автор показує, що в основі таких поглядів лежить типізація історичних явищ не за змістом, а за формою. К. Маркс рекомендував завжди відрізняти зміст матеріального, з природно-науковою точністю констатованого, перевороту в економічних умовах виробництва від форм, в яких усвідомлюється і розв'язується цей конфлікт. У К. Маркса, наголошується у книжці, категорія «соціальна революція» виступає як відображення важливої фази природно-історичного процесу— фази переходу від однієї формації до іншої, незалежно від того, чи здійснюється цей перехід стихійно чи усвідомлено, повільно чи швидко і т. д.

Аналізуючи епохальний характер соціальної революції, автор виступає також проти методологічної неточності, що зустрічається у філософській, соціально-політичній та економічній літературі. Йдеться про поняття «перехідний період», яке у деяких книжках і брошурах розглядається як специфічна категорія, що застосовується лише до становлення однієї комуністичної формації. Узагальнюючи досягнення різних галузей історичної та економічної науки, спираючись на твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, автор показує, що поняття «перехідний період» є загальносоціологічна категорія. Він не тільки обстоює відновлення у правах широкого, соціологічного підходу до проблем перехідного періоду, а й прагне прикласти, висунути теоретичні положення до розв'язання дискусійних проблем.

Заключний розділ книжки присвячено проблемі свідомої діяльності людей у ході соціальних революцій. Критика наших ідеологічних опонентів фаталістичного і суб'єктивістського напрямку поєднується тут, як і в попередніх розділах, з поглибленим розглядом ряду конкретних питань, зокрема структури суб'єктивного чинника з чітким розмежуванням гістологічного і соціально-політичного аспектів його ана-

лізу; з'ясування впливу суб'єктивного чинника на темпи, форми і зміст революційних процесів; простеження зростання його ролі в сучасному революційному процесі.

Автор прагне внести свій вклад у не завершену ще полеміку навколо таких животрепетних наукових та ідеологічних проблем, як саморегульовальний характер економічної системи соціалізму, моделі соціалізму і т. п. При цьому С. Е. Крапивенський відмежовує об'єктивний зміст розглядуваних понять від різних викривлень їх буржуазними ідеологами та ревізіоністами. На його думку, тенденційне використання сучасними ревізіоністами поняття «саморегульовальної економіки» не означає, що марксист-ленінці повинні відмовитися від його використання. Соціалістична революція дійсно створює нову саморегульовальну економічну систему, однак принципово відмінну од усіх попередніх: стихійні регулятори втрачають колишню силу, економічні закони здійснюються в умовах соціалізму свою регульовальну роль через систему планування і управління народним господарством.

Конструктивним є і підхід до питання про «моделі» соціальної революції. Критикуючи ревізіоністські моделі «демократичного соціалізму» і т. п., С. Е. Крапивенський відзначає, що принципове партійне ставлення до таких «моделей» не повинно вести до відмови од принципу моделювання в наших соціологічних дослідженнях, бо, як показує досвід наук, у тім числі і соціології, застосування моделей може мати велике евристичне і практичне значення, якщо воно саме здійснюється на правильній методологічній основі. Виклавши основні методологічні принципи застосування моделей, автор визначає матеріальну модель революції як уже здійснений в даній країні процес переходу до нової формації, численні риси якого є типовими і для інших країн.

Позитивною якістю дослідження є велика увага, приділена критиці буржуазної соціології, її найпоширеніших антимарксистських концепцій (А. Тойнбі, У. Ростоу, П. Сорокін, А. Мейер, Р. Арон, Ф. Штернберг та інші). Автор з позицій марксистсько-ленінізму виявляє неспроможність суб'єктивно-ідеалістичного і догматичного підходів до типізації революційних явищ, на фактичному матеріалі доводить фальшивість улюбленої тези буржуазних ідеологів, іміто «марксизм забув людину». Особливу увагу в книжці приділено критиці троцькізму і маоїзму, зокрема у такому актуальному питанні, як проблема співвідношення внутрішнього і міжнародного в соціальних революціях.

Слід підкреслити високий науковий рівень дослідження, поєднання позитивного викладу з критикою наших ідеологічних супротивників. Очевидно, автор сам усвідомлював неможливість охоплення і однаково глибокого висвітлення усіх аспектів проблеми революційного переходу від однієї формації до іншої. Про це свідчить уже сама назва книжки — «До аналізу...» Дійсно, питання про роль і місце системно-структурного методу у історико-матеріалістичних дослідженнях революційних процесів, деякі інші методологічні питання ще чекають свого конкретного розв'язання. Комплексний характер соціальної революції не може вважатися повністю з'ясованим, якщо не досліджені такі важливі, хоч і спеціальні проблеми, як соціальна революція і село, соціальна революція та мікросередовище людини тощо.

Монографія С. Е. Крапивенського корисна для всіх, хто серйозно вивчає проблеми історичного матеріалізму, наукового комунізму, а також проблеми критики буржуазної соціології й ідеології в цілому.

А. І. ДОРОНЧЕНКОВ,
Д. А. ЛЕВІН

Деякі соціологічні проблеми радянського суспільства

Останнім часом соціологічні проблеми радянського суспільства все більш широко висвітлюються в монографіях і наукових збірниках.

XXIV з'їзд КПРС поставив нові завдання перед суспільними науками по дальшому узагальненню досвіду комуністичного будівництва, розробки теоретичних і практичних питань наукового прогнозування і планування розвитку нашого суспільства. У звітній доповіді на XXIV з'їзді КПРС Л. І. Брежнев відзначав: «Дедалі рішучіший поворот суспільних наук у бік розроб-

ки проблем, актуальних для сучасного і майбутнього,— ось що нам потрібно»¹.

З цього погляду увагу привертає нова книжка про соціологічні проблеми радянського суспільства², у якій творчо, у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС, розкриваєть-

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 99.

² Соціологічні проблеми радянського суспільства. Упорядники В. О. Василенко і Л. В. Сохань. К., Політвидав України, 1971, 240 с.

ся зміст деяких актуальних проблем розвитку нашого суспільства з використанням значного фактичного матеріалу.

Автори книги — член-кореспондент АН УРСР В. І. Шинкарук, професор Л. В. Сохань, кандидати філософських наук А. І. Бадіца, В. О. Василенко, К. К. Грищенко, Т. Р. Заріхта, Г. І. Манщуров, М. А. Масловський, Б. В. Попов, І. П. Стогній, В. О. Тихонович, Ю. І. Ширяєв, аспірант Ю. В. Колесников.

Тематично статті збірника можна поділити на групи: марксистсько-ленінська соціологія і конкретні соціологічні дослідження; науково-технічна революція та її соціальні наслідки; проблеми економічної реформи; проблеми трудової діяльності.

У статтях, зокрема, ставилося завдання висвітлити співвідношення історичного матеріалізму, марксистсько-ленінської соціології і конкретно-соціологічних досліджень, охарактеризувати предмет марксистсько-ленінської соціології. Ю. І. Ширяєв («Соціальні відносини як предмет марксистсько-ленінської соціології») обґрунтовує тезис, що історичний матеріалізм є загальносоціологічна теорія розвитку суспільства, він є методологією марксистсько-ленінської соціології і конкретних соціологічних досліджень. Ця думка вже досить широко представлена в марксистській літературі. Цікавим і важливим у статті Ю. І. Ширяєва є спроба визначити предмет марксистсько-ленінської соціології, як науки в системі інших суспільних наук, охарактеризувати специфіку соціальних відношень як предмету соціологічного дослідження, відзначити той аспект цих відношень, які вивчає марксистсько-ленінська соціологія, і які є предметом і конкретних соціологічних досліджень.

В статті показано, що конкретно-соціологічні дослідження дають можливість далі розвивати історичний матеріалізм і розробляти практичні рекомендації. Автор звертає, зокрема, увагу на те, що в резолюції XXIV з'їзду КП України визначаються завдання щодо проведення «комплексних досліджень сучасних процесів суспільного розвитку»³ працівниками різних суспільних наук. Результати соціологічних досліджень використовуються іншими суспільними науками, партійними, комсомольськими та іншими організаціями при розв'язанні теоретичних і практичних завдань.

В. О. Василенко висвітлює важливу проблему про діалектичний зв'язок, взаємний вплив та взаємопроникнення наук про суспільство і наук про природу. Автор підкреслює, що цей зв'язок можна простежити протягом усього розвитку людського пізнання. «Але в наш час «струм від природознавства до суспільствознавства» (В. І. Ленін) став особливо напруже-

ним», — говориться у статті (стор. 50). Інтерес представляє аналіз конкретних шляхів зближення марксистсько-ленінської соціології з природничими науками, форм впливу математики, кібернетики, теорії інформації на розвиток соціологічної науки. Разом з тим В. О. Василенко підкреслює, що «будь-які ідеї і методи природознавства виявляються однобічними й обмеженими при дослідженні суспільних явищ, що підвищення точності соціологічного знання передбачає вдосконалення власне соціологічних методів і понятійного апарату, які найповніше відображають специфічні властивості й особливості соціальних об'єктів» (стор. 5). Наголошується на значенні наукової, марксистсько-ленінської методології, без чого конкретні і соціологічні дослідження не можуть мати пізнавальної цінності і бути практично застосовані. В свою чергу «конкретно-соціологічні дослідження стають одним із допоміжних засобів, що їх використовує історичний матеріалізм, а «застосування наукових методів, розвинутих у сфері так званих точних наук, зокрема методів моделювання, сприятиме дальшому збагаченню і вдосконаленню специфічно-соціологічних методів дослідження, найбільш адекватних об'єктові соціології» (стор. 48, 55).

Висвітлюється роль і місце у вивченні соціальних процесів математизації усіх видів пізнання, математичної статистики, моделювання і формалізації, системного підходу тощо. Показано зв'язок філософії з конкретними науками, стосовно яких вона виступає методологічною основою, з одного боку, і узагальнює повітряні досягнення сучасної науки, які становлять ґрунт її подальшого розвитку, з іншого.

Автори статті, присвяченої сучасній науково-технічній революції, — В. І. Шинкарук і Л. В. Сохань зосередили увагу на соціальних її наслідках. Автори підкреслюють, що однією з вузлових соціальних проблем сучасності є проблема співвідношення науково-технічної і соціалістичної революції. Для марксистів, говориться в статті, соціалістична і науково-технічна революція — це два аспекти одного й того ж об'єктивного, історично непереможного руху людства до комуністичної цивілізації, хоч вони і розв'язують різні завдання. Автори аргументовано критикують тезис буржуазних і реформістських теоретиків про конвергенцію, тобто «зближення» капіталістичної і соціалістичної систем в умовах сучасної науково-технічної революції. В статті говориться, що виникнення деяких спільних явищ в двох протилежних соціальних системах аж ніяк не свідчить про інтеграцію капіталізму і соціалізму. Це свідчить про те, що в надрах капіталістичної системи триває визрівання всіх необхідних матеріальних передумов для переходу до соціалізму. А цей перехід може бути здійснений лише в процесі соціалістичної революції.

Багато уваги приділено обґрунтуванню

³ Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України. К., Політвидав України, 1971, стор. 112.

положення про те, що науково-технічна революція загострює притаманні капіталізму соціальні суперечності і що в країнах капіталу буржуазія використовує досягнення цієї революції в своїх класових інтересах.

На значному фактичному матеріалі автори показують, що тільки соціалістичний лад створює безграничні можливості для науково-технічного прогресу і використання досягнень науково-технічної революції на благо людини.

Висвітлення цих питань має велике значення, особливо в світлі рішень XXIV з'їзду КПРС, де наголошується на необхідності органічно з'єднати досягнення науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарства, ширше розвинути властиві соціалістичній формі з'єднання науки з виробництвом.

Всебічно розкриваючи соціальні наслідки науково-технічної революції за соціалізму, автори показують, що вона впливає на всі типи соціальних структур суспільства — класову, професійну і т. д., активізує процес стирання класових відмінностей, удосконалює професійну підготовку трудівника; викликає радикальні зміни у характері й поділї праці, ліквідує важку фізичну працю, змінює роль людини у виробництві, підготовляє усі необхідні умови для перетворення соціалістичної праці в комуністичну. Розгляд цих та інших наслідків науково-технічної революції дозволяє зробити висновок, що вона, революціонізує всі сторони життя нашого суспільства, прискорює темпи розвитку наявних суспільних процесів і водночас ускладнює їх: «За цих умов, — підкреслено в статті, — особливого значення набуває вдосконалення всієї системи наукового управління суспільством» (стор. 45). Автори характеризують заходи, проведені Комуністичною партією і Радянським урядом по вдосконаленню системи управління соціалістичним суспільством, значному підвищенню його наукового рівня.

Проблемі всебічного розвитку трудящих в умовах науково-технічної революції присвячена стаття Б. В. Попова «Науково-технічна революція і всебічний розвиток трудящих». Автор творчо підходить до поставленої проблеми, по-новому розглядаючи деякі аспекти, зокрема показує участь трудівника в організації та управлінні виробництвом як необхідну умову всебічного розвитку особи. Зазначається, що одним із критеріїв зрілості соціалістичної організації виробництва є ступінь подолання «часткового» робітника, міра гармонійного розвитку особи виробничника. Положення і висновки статті обгрунтовані, в багатьох випадках базуються на матеріалах конкретних соціологічних досліджень.

Стаття про вільний час як важливий чинник усебічного розвитку особи (А. І. Бадица) тематично становить ніби продовження статті Б. В. Попова. Проблема вільного часу актуальна в теоретичному і практичному плані. Науково-технічна революція міняє співвідношення вільного і

робочого часу. Автор дає дефініцію вільного часу, розкриває зміст і значення його для підвищення громадсько-політичної активності трудящих, процес виховання людини-колективіста розглядає як невіддільний від виконання нею суспільно-корисних функцій. Ставиться проблема раціонального використання вільного часу, збільшення тієї його частки, що приділяється громадському життю, управлінню виробництвом, підвищенню культурно-технічного рівня трудящих тощо, висловлюються заслугуючі на увагу пропозиції відносно умов і форм раціонального використання вільного часу.

Г. І. Манцуров та К. К. Грищенко роблять спробу розкрити взаємозв'язок матеріальних і моральних стимулів праці.

Соціально-психологічний аспект економічної реформи у літературі майже не досліджений. Тому стаття В. О. Тихоновича заслуговує на особливу увагу. В ній порушується питання стимулювання праці, взаємини між членами виробничого колективу, роль керівника підприємства, створення здорового «мікроклімату» в колективі. Йдеться про сприятливу атмосферу і поле «моральної напруги» у колективі, які формують особу в процесі праці. Важливим є завдання змілого розв'язання і подолання негативних чинників у взаєминах між людьми.

Практична і виховна діяльність керівників підприємства — актуальна проблема нашого розвитку. XXIV з'їзд КПРС поставив завдання дальшого вдосконалення систем управління, підвищення відповідальності за доручену роботу. Від керівника, його досвіду і знань, вміння та авторитету, організаторських здібностей, чуйності і вимогливості значною мірою залежить створення сприятливого психологічного «мікроклімату» на виробництві. Саме ці проблеми та взаємини між керівником і виробничим колективом розглядаються у статті Ю. В. Колесникова і І. П. Стогія у філософсько-етичному і соціально-психологічному аспектах.

Важливою соціальною проблемою розвитку радянського суспільства є проблема трудового виховання молоді, залучення її до суспільного виробництва. Ця проблема розглядається в статті Т. Р. Заріхти «Деякі соціально-економічні проблеми залучення молоді до суспільного виробництва». На основі аналізу безпосередньої практики висвітлюються важливі умови і шляхи поліпшення підготовки молоді до праці, визначаються потреби організації політехнічної підготовки на науковій основі, здійснення науково обгрунтованої профорієнтації. Наголошується на необхідності наблизити особисті наміри молоді до реальної дійсності, до потреб народного господарства. Йдеться також про раціональне використання трудових ресурсів, запобігання плінності кадрів робітників і колгоспників тощо. Розв'язання цих питань — справа державної ваги, справа комуністичного виховання молоді, ідейного її гарту-

вання і підготовки до активної участі у будівництві комунізму. Автор підкреслює зростаючу роль свідомої, цілеспрямованої, планоїрної діяльності суспільства по науковому управлінню процесами навчання, підготовки і використання кадрів.

У статті М. А. Масловського розглядається питання про відмінності між промисловою і сільськогосподарською працею, які кваліфікуються як соціальні і несоціальні. Відзначається, що соціальні відмінності зумовлюються розвитком і станом продуктивних сил, зрілістю виробничих і в цілому суспільних відносин, культурно-технічним рівнем виробників. Несоціальні відмінності пов'язані зі специфікою сільськогосподарського виробництва. Сюди насамперед належать природні умови, що спричиняють його сезонний характер (стор. 218).

Такий аналіз особливо плідний, бо дозволяє глибше характеризувати перетворення колгоспного виробництва у різновид промисловості. Аналізуються причини розриву між рівнями механізації у рослинництві і тваринництві, процес оновлення і перебудови сил, розглядаються цікаві пропозиції щодо перерозподілу трудових ресурсів, трудовлаштування сільської молоді, духовного збагачення колгоспників тощо. Висвітлюється багатогранна діяльність Комуністичної партії по керівництву розвитком колгоспного села.

В цілому рецензовану книжку можна оцінити як певний творчий вклад у висвітлення актуальних соціологічних проблем нашого суспільства. Показано керівну роль Комуністичної партії, провідну роль робітничого класу, переваги соціалізму над капіталізмом у розв'язанні корінних соціаль-

них проблем, акцентовано увагу на практичних рекомендаціях, що безпосередньо впливають з розглянутих теоретичних положень.

Проте, на нашу думку, авторам збірника не все вдалося ґрунтовно висвітлити. Зокрема це стосується таких питань, як соціологія колективу і особи, роль соціалістичного змагання, формування комуністичних суспільних відносин, побуту, планування соціального розвитку виробничого колективу тощо. Упорядникам можна зауважити щодо недосконалої структури книжки. Якби статті групувалися в окремих розділах за проблемами, це надало б книжці чіткої структури, поліщило внутрішній зміст, підвищило читабельність та інтерес, чіткіше визначило б проблематику.

Більш глибокого і детального аналізу заслуговує критика реакційної суті сучасних буржуазних і ревізіоністсько-опортуністичних концепцій, які викривляють зміст соціальних процесів нашого суспільства, дію об'єктивних законів соціалізму, накреслений нашою партією курс на істотне підвищення добробуту трудящих. У книжці недостатньо звертається увага на критичний аналіз сучасних методів буржуазної соціології, які вона застосовує до «вивчення» і оцінки суспільних явищ, зокрема в СРСР та інших країнах соціалізму.

Зазначені упущення не знижують позитивної оцінки збірника. Він є серйозним досягненням у висвітленні деяких соціологічних проблем радянського суспільства.

С. П. МАРЦЕНЮК.

М. В. БОЧАРОВА

Збірник з філософських питань природознавства

За останні роки теоретичний рівень філософських праць в нашій республіці значно підвищився. Проблематика пошуків стає більш глибокою і актуальною, теоретичні побудови і висновки відзначаються конструктивністю, доказовістю, високою філософською культурою. З цього погляду ми й оцінюватимемо збірник статей з філософських проблем природознавства, написаний нещодавно колективом викладачів кафедри філософії Дніпропетровського державного університету¹.

Насамперед зазначимо, що всупереч твердженню, що міститься в анотації, ніби усі статті збірника «об'єднані спільною

ідеєю: аналіз понятійного апарата науки, з'ясування його гносеологічних функцій», такими є тільки половина їх. Решта (6 із 12) із згаданою ідеєю майже не пов'язані. Тому розбиратимемо кожну з них зокрема.

Збірник відкриває стаття М. П. Василюва, в якій розглядається поняття фізичної реальності у зв'язку з категоріями можливості та дійсності. Щоб розкрити «специфіку прояву об'єктивних властивостей» об'єктів мікросвіту, гадає автор, потрібно враховувати: умови пізнання, тобто роль приладу; те, що реальність «викликається за допомогою матеріальних експериментальних установок» (стор. 11), та інші ознаки, яких автор нараховує шість. Незважаючи на таку кількість ознак, думку автора важко зрозуміти, оскільки у статті є суперечливі твердження. На стор. 7 читаємо, що ідеалісти «фізичну реальність розглядають не як об'єктивно існуючий різно-

¹ Философские вопросы естествознания. Сборник научных работ кафедры философии Днепропетровского госуниверситета. Днепропетровск, 1971.

вид матерії, а як такі явища і процеси, які виникають лише в ході експерименту». Тобто тут трактується як негативний той розгляд фізичної реальності, що відповідає зазначеній на стор. 11 другій ознаці об'єктів мікросвіту. Крім того, виникає питання, хто й коли вважав реальність різновидом матерії? Подібний закид можна зробити авторів і щодо інших ознак.

Неточним є твердження про те, що останнім часом «активізувався також позитивізм». Добре відомо, що позитивізм як такий вже давно перестав активізуватися, а наприкінці 60-х років взагалі поступився місцем так званій «новітній філософії науки».

Можна було б відзначити й інші неточності та незрозумілості, які пояснюються головним чином тим, що автор оперує такими поняттями, як «існування», «дійсність», «можливість», не даючи їм чіткого визначення.

Актуальній і складній проблемі присвячена праця М. П. Васильєва та Л. О. Воронкової «Поняття стану і причинність у фізиці». Зробивши короткий огляд поняття «стан» від Аристотеля до наших днів, автори доходять висновку, що «стан фізичних об'єктів — це система якостей, яка не має причинної дієвості, тобто не може бути причиною переходу із початкового стану в наступний стан» (стор. 61).

Однак розкрити співвідношення категорій «стан», «причинність», «можливість», «дієвість» заважає той факт, що автори виходили по суті із інтуїтивного розуміння поняття «система» і не розрізняють повної та генетичної причинності.

Стаття Т. І. Тульчинської «До питання про зміст поняття структура» є серйозним аналізом різних поглядів на структуру. Щоправда, визначення структури як «просторово-часового упорядкування елементів цілого» (стор. 102), на нашу думку, є надто вузьким. Адже структуру може мати і наукова теорія, і людська думка, і філософський збірник. Чи не краще сказати, що структура — це сукупність відношень між елементами системи, а вже у кожному конкретному випадку — уточнити, які саме системи, елементи і відношення мають на увазі. Тоді визначення буде і досить широким і досить строгим.

На жаль, наступні три праці написані слабкіше. Стаття В. О. Маська «Абстрагування і деякі питання розвитку понятійного апарата класичної фізики» має характер історичного огляду виникнення деяких понять і викликає у цьому плані певний інтерес. Але власна позиція автора, його ставлення до викладених поглядів лишаються незрозумілими.

М. П. Васильєв і С. М. Яковлева, аналізуючи роль філософських категорій у сучасній фізиці, часто повторюють загальновідомі положення, переобтяжують текст цитатами. Правильно підкреслюючи роль діалектичної логіки у пізнанні фізичних об'єктів, автори водночас стають на пози-

цію нігілістичного ставлення до логіки формальної. Вони пишуть: «Логічні формальні системи не могли справитися з розв'язанням цього завдання (йдеться про «всесвітню універсальну закономірність». — С. О), воно під силу тільки діалектиці. Формальна — класична і математична — логіка вивчають поняття і категорії як щось не пов'язане зі змістом пізнання, яке розвивається, і тому перетворене в абстракцію без руху» стор. 51—52). Але ж фізичні теорії виражаються, як відомо, аксіоматичними, описовими, гіпотетико-дедуктивними та іншими системами, які будуються згідно з усіма правилами сучасної формальної логіки. Та й сама діалектико-матеріалістична логіка також узгоджується з вимогами формальної.

У статті «Поняття «стан квантової системи» і категорії «сутність» та «явище» визначається стан матеріального об'єкта як єдність сутності і явища, підкреслюються визначальна роль сутності, розкриваються зв'язки, які можуть бути істотними в одному розумінні і неістотними в іншому, відмінність характеристик станів у класичній і в квантовій механіці (з приводу цього наводяться навіть цитати з підручника Л. Ландау і Є. Ліфшиця). Але потім автор В. П. Капітон починає висловлюватися, як він сам визнає, «гегелівською мовою»: «Форма сутності корпускулярно-хвильового дуалізму має передумовою його сутність, з якою вона співвідноситься. Сутність, як основа форми, є щось безумовне, безумовність сутності є її визначеність, тотожність із особою. Але сама сутність не є абсолютною тотожністю, позбавленою суперечностей, а, навпаки, сутність внутрішньо суперечлива. Сутність визначає форму, форма визначає сутність» (стор. 83). Це схоластичне міркування. Пишеться: що означає «безумовність сутності»? Адже будь-які властивості, а отже й істотні, виявляються у відношеннях. Інакше доведеться визнати існування якоїсь непізнаної речі в собі, «тотожної з собою».

Автор мимохідь критикує Г. П. Дішканта, А. Ейнштейна («Ейнштейн не звернув уваги», «не враховує умов»), В. О. Фока («в позиції В. О. Фока є непослідовність», стор. 86). Але в чому полягає ця непослідовність, нам так і не вдалося з'ясувати, бо сам В. П. Капітон не завжди послідовний.

На його думку, в працях А. Ейнштейна «виявляється важливий аспект»: «...Це одночасна визначеність репрезентацій $\psi(t)$ -функції щодо суті стану квантової системи, оформленість в самій собі і самої по собі» (стор. 87). Досить дивне твердження! Далі автор каже, що сутність залежить від тих умов, в яких вона виявляється, що умова є передумова виявлення форми сутності (стор. 89), тимчасом як раніше (стор. 83) він доводив безумовність сутності.

Друга частина збірника відзначається ще більшою розмаїтістю, різноплановістю.

Так, стаття Т. В. Кудерської «Ленінський принцип невичерпності матерії і розвиток хімічного знання» є по суті популярним нарисом з історії хімії. Стаття Д. І. Юргеленаса «До питання про біологічну роль її інформації» також не містить нічого нового, щоправда не викликає і особливих заперечень.

О. А. Бутенко, поставивши в заголовку запитання: «Ідеалізований об'єкт: фікція чи дійсність?», заперечує Д. П. Горського, Н. О. Кисельовій та іншим, котрі вважають, що ідеалізований об'єкт є абстракція, а не відображення дійсності. Але сам він не може відповісти на питання, яким чином дійсність відображається з допомогою ідеалізованих об'єктів-абстракцій. Він гадає, що абстракція і фікція — це щось подібне. О. А. Бутенко зовсім не хоче зрозуміти своїх противників, усвідомити, «яким же дивом, створюючи фіктивні об'єкти, що не існують в об'єктивному світі, людина ухитряється з їхньою допомогою проникати в природу навколишньої дійсності» (стор. 132). На його думку, «ідеалізовані фікції небезпечні, бо породжують гносеологічні лінощі думки» (стор. 134), а їх прихильники прагнуть «звільнити себе від матеріалізму». Підбиваючи підсумок, О. А. Бутенко іронічно вигукує: «Це... чудовий принцип економії мислення... міфотворчість на рівні природознавства ХХ ст.» (стор. 134, 135). І нарешті: «це — агностична тенденція, що ніяк не збігається з діалектико-матеріалістичним поглядом на процес пізнання» (стор. 135). Автор так підбирає цитати, щоб створити видимість, ніби тільки його погляд відповідає поглядом Ф. Енгельса і В. І. Леніна, а всі інші — жертви «модного напрямку в теорії пізнання». При цьому він не спиняється перед тим, щоб підправити цитати ремарками в дужках. Так, на стор. 134 О. А. Бутенко приписує В. І. Леніну думку про те, що теорія і ідеалізуюча абстракція — це те саме. Він вважає, що створення ідеальних об'єктів, зокрема «ідеальної парової машини, може означати лише одне — ідеальне відтворення об'єктивного матеріального процесу в його чистоті... Ідеальна парова машина становить не що інше, як частину (!) реальної парової машини, об'єктивний матеріальний процес в його чистоті» (стор. 136). Інтерпретуючи погляд Л. Ландау і Є. Ліфшица, Бутенко твердить, що, згідно з ними, «матеріальна точка являє собою тіло. Лише деякі філософи намагаються позбавити цю точку «плоті й крові» (стор. 137). А плоть ця має бути «необхідна, істотна, закономірна, перероблена абстрактним мисленням, звільнена від випадкового, другого-рядного і перетворена в отаку кінтесенцію буття» (стор. 138). Автор вважає, що земля куля для людини — величезна (і це правда), а в масштабах Всесвіту вона стясулася до «безрозмірної матеріальної точки». Він не розуміє, що матеріальна точка — це ідеалізований об'єкт фізики, який має масу, але не має просторових

розмірів, що дозволяє в теорії опору матеріалів або в астрономії досить зручно вважати масу зосередженою в одній точці. Від цього, щоправда, «матеріальна точка» не стає «частиною» реальної точки, але це вже інше питання.

Коли Земля стала «безрозмірною», тоді, на думку автора, і відбулося «найвеличніше таїнство відречення (!) від видимого, зовнішнього, поверхового, очевидного, безперечного, наявного (скільки синонімів! — С. О.) в ім'я проникнення в необхідні, сутнісні відношення речей... У цьому таїнстві пізнання концентрується вся суб'єктивна діалектика...» (стор. 138).

Та хіба хто заперечує, що ідеалізовані об'єкти — абстракції дають змогу глибше пізнавати природу? Але автор продовжує розвивати свої висновки. «Ідеальний газ,— пише він,— уособлює лише частину газової дійсності... людина... іде далі природи... і, вступаючи в неможливе для природи... тільки відтворює найважливішу частину матеріального буття... Це — безкрайня межа...» (стор. 141, 142). Можна погодитись, що ідеальний газ «трудиться в поті ідеального обличчя свого» (стор. 142), що «сама природа ставить питання про внесення поправок в рівняння Бойля — Маріотта» (стор. 144), що «натуральний, природний, матеріальний, об'єктивно існуючий азот складається із суміші двох ізотопів...» (стор. 146), але чому все це автор серйозно пропонує застосувати для навчальних цілей, для формування «марксистсько-ленінського світогляду студентів і їх діалектичної методології» (стор. 148)?

У прикінцевій частині збірника є кілька статей, написаних на досить високому теоретичному рівні, але вони виглядають тут як цілком сторонні елементи. Серед них відзначається стаття А. Р. Могиленка, М. С. Оганисяна і А. Ю. Цофнаса «До питання про систематизацію принципів єдності матеріального світу». Вона інформативна, змістовна і, незважаючи на стандартну назву, цілком своєрідна. Автори розглядають проблему повноти опису об'єкта, коректно зауважують про недостатність принципу субстратної єдності світу і на додаток висувують принцип структурної єдності світу. Незважаючи на деяку фрагментарність, стаття безперечно цікава.

Гарне враження справляє і стаття В. І. Шульгіна «Про семіотику і твір мистецтва». Автор, відзначаючи взаємозбагачення і взаємопроникнення філософських і природничонаукових методів, сам успішно застосовує методи кібернетики, теорії інформації і семіотики до вивчення певних процесів в естетичній, діяльності людини. Твір мистецтва він розглядає як засіб, «з допомогою якого передається певна інформація від митця до того, хто сприймає» (стор. 159). При цьому художній образ заковано в якійсь знакової системі. Суть його — це індивідуальна інтерпретація його значення суб'єктом. (Зрозуміло, що не всяка знакова система — твір мистецтва).

Автор робить вдалий порівняльний аналіз композиційної будови двох уривків із віршів С. Єсеніна і Р. Роджественського.

В. І. Шульгін доходить цікавих висновків, зокрема про врахування законів сприймання людиною художнього образу. І хоч ці висновки ще не досить конструктивні, зрозуміло, що семіотичний системно-структурний підхід до вивчення художньої діяльності стає не тільки потребою, але й фактом.

Цікава актуальна тема висвітлюється в статті Б. Г. Лук'янова «До питання про використання принципів кібернетики в соціології мистецтва». Автор вдалими прикладами підтверджує можливості моделювання художньої творчості, «серйозні надбання машинного натхнення», висуває цікаву думку про поділ стилів передачі образів дійсності на «сенсорний» (буквальний) та «імажинативний» (умовний). Щоправда, навряд чи можна вважати, що методика, користуючись якою автор одержав наведені результати конкретно-соціоло-

гічних досліджень, не потребує окремого опису та обґрунтування.

На жаль, три-чотири вдалих праці збірника не поліпшують того загального враження, яке він справляє. Матеріали надто різномірні як за тематикою, так і за науково-теоретичним рівнем. У них переплутуються філософські і конкретнонаукові завдання, автори не завжди строго визначають поняття, якими оперують у статтях, висловлюють нечіткі і суперечливі положення.

Незважаючи на численні посилання на різні джерела, впадає в око слабка обізнаність авторів деяких статей з тим, як стоять справи з розгляданими ними проблемами в науці взагалі та в працях їхніх українських колег зокрема.

На нашу думку, згадані недоробки були б значною мірою усунуті, якби вищими були вимоги редакційної колегії збірника, якби кваліфікованим було попереднє рецензування матеріалів, вміщених у книжці.

С. В. ОСТАПЕНКО

Критика буржуазних концепцій морального ідеалу

Сучасний період суспільного розвитку характеризується загостренням ідеологічної боротьби між капіталізмом і соціалізмом. Однією з центральних проблем цього протистояння є двобій між комуністичною і буржуазною ідеологією за соціальні ідеали. Буржуазна ідеологія прагне нав'язати трудящим свої духовні цінності, перетворити внутрішній світ людини, її моральні прагнення в об'єкт маніпулювання. Загострення суперечностей капіталізму, втрата ним історичних перспектив, поглиблення антидемократизму і антигуманізму об'єктивно породжують суперечності в ідеологічній надбудові буржуазного суспільства в цілому й у сфері моралі зокрема.

Заперечуючи об'єктивні закономірності суспільного розвитку, буржуазні ідеологи намагаються довести, що моральна криза капіталізму не має нічого спільного з суперечливістю його соціально-економічних відносин, а є наслідком якихось інших чинників (наприклад, психологічного стану людей, розвитку техніки тощо). Дехто з буржуазних філософів та соціологів намагається взагалі принизити соціальне значення філософської проблеми морального ідеалу, заперечити його практичну, соціальну цінність. Буржуазні соціологи і етики прагнуть також принизити наукове значення діалектико-матеріалістичного розуміння проблеми морального ідеалу, викрити гуманістичну спрямованість ідеалів, які захищає марксистсько-ленінська філософія.

Критиці цих та інших положень буржуазних соціологічних і етичних теорій присвячено працю Н. П. Поліщук¹.

Моральний ідеал слід розрізняти як феномен моральної свідомості і як етичну категорію. Як феномен моральної свідомості моральний ідеал — це поняття, ідеї, уявлення в суспільній свідомості про досконалу форму моральних відносин людей, обумовлені конкретними соціально-класовими стосунками. Як етична категорія моральний ідеал є філософським осмисленням властивості суспільної свідомості відображувати тенденції розвитку моральних відносин людей.

Автор вказує, що проблема морального ідеалу завжди була в центрі уваги філософів. Розглядаючи історію філософського розв'язання цієї проблеми, Н. П. Поліщук звертає увагу на специфічні особливості категорії морального ідеалу, відзначає, що на складності гносеологічного аналізу проблеми ідеалу завжди спекулював ідеалізм. У книжці виділено і, відповідно, проаналізовано два аспекти проблеми ідеалу: 1) з'ясування об'єктивної основи змісту ідеалу як феномена свідомості, 2) з'ясування можливостей утілення ідеалу в практичній діяльності людей (стор. 6). Диференціювання окремих аспектів пробле-

¹ Н. П. Поліщук. Проблема морального ідеалу (Критика деяких буржуазних соціологічних і етичних теорій). Вид-во «Наукова думка», К., 1970, 126 с.

ми ідеалу дозволило показати досягнення і слабкості домарксистської філософської думки у вирішенні цієї проблеми, розкрити суть марксистського підходу до проблеми ідеалу.

Автор показує, що об'єктивний ідеалізм завжди ставив непереможну грань між сущим і належним, тлумачив моральний ідеал як абстрактну ідеальну сутність, що протистоїть реальному моральним відносинам. Суб'єктивний ідеалізм, у свою чергу, звертаючи увагу на реально існуючу невідповідність між ідеалами і дійсністю, взагалі заперечував на цій підставі будь-який об'єктивний зміст ідеалів, розглядав його залежним або породженим виключно свідомістю суб'єкта. Як в об'єктивному, так і в суб'єктивному ідеалізмі питання про ідеал як мету практичної діяльності людей, як правило, залишалося невирішеним.

На прикладі філософської системи Л. Фейєрбаха Н. П. Поліщук з'ясовує обмеженість метафізичного матеріалізму у розв'язанні проблеми морального ідеалу, який виступає «як зразок для споглядання, а не як мета для активного перетворення дійсності» (стор. 14).

У марксистській філософії на відміну од попередніх філософських систем проблема ідеалу була поставлена і вирішена як така, що поєднує в собі і гносеологічний, і практично-діяльний аспекти. Специфіка ідеалу як категорії полягає в тому, що він відображає дійсність у розвитку, відкриваючи в наявному елементи майбутнього. У монографії підкреслюється, що шлях досягнення ідеалу не можуть бути пов'язані ні з аскетизмом (теологія), ні з просвітницькою діяльністю (метафізичний матеріалізм), ні з філософською ретроспекцією, чи «критичною критикою», а лише з пізнанням закономірностей розвитку реальної дійсності і боротьбою на основі революційної теорії за більш прогресивний суспільний лад. Діалектико-матеріалістична філософія, розкривши земну основу ідеалів, разом з тим відзначає важливу соціальну функцію ідеалу як ідеальної мети, візиря, яким керуються люди у своїй діяльності.

Особливу увагу звернено в книжці на роль категорії практики у науковому розв'язанні одного з вузлових питань проблеми морального ідеалу — питання відношення ідеалу до дійсності. Відзначається, що діалектико-матеріалістичне розуміння практики має принципове методологічне значення для наукового вирішення цього питання, оскільки саме через категорію практики виникає можливість розкрити зв'язок між гносеологічною характеристикою ідеалу як відображення дійсності в її розвитку і його соціальним призначенням як мети людської діяльності. Автор підкреслює важливе методологічне значення цього положення для критики сучасної буржуазної філософії моралі, яка насамперед прагне довести несумісність практичних і теоретичних проблем мора-

лі, розірвати зв'язок між сущим і належним.

Цілком правомірно значну увагу приділено аналізу об'єктивних передумов виникнення проблеми морального ідеалу в капіталістичному суспільстві. Суперечності у сфері моралі пояснюються загальними суперечностями сучасного капіталізму. Визнання деякими буржуазними ідеологами існування моральної кризи, описування духовної апатії і морального пігілізму людини в умовах капіталізму, фіксування фактів суперечностей у сфері моралі є лише попередньою умовою розв'язання проблеми морального ідеалу.

Специфіку постановки проблеми морального ідеалу в буржуазній етиці, її ідеалістичний підхід як до самої проблеми відчуження, так і до постановки питання про моральний ідеал, автор прагне з'ясувати через категорію відчуження. На основі аналізу теоретичних положень у працях деяких буржуазних етиків і соціологів показано, що в цих дослідженнях категорія відчуження як правило зводиться до фіксування явищ лише психологічної і моральної ізоляваності індивіда в буржуазному суспільстві.

Буржуазні соціологи і етики часто пов'язують процес відчуження із знеособною роллю техніки, яка нібито протистоїть людині, обмежує її свободу, поширює психоневрози у будь-якому суспільстві, де спостерігається технічний прогрес. Звідси робиться висновок, що оскільки причина відчуження коринється в техніці, то і відчуження — це необхідна, вічна властивість людського існування, воно однаковою мірою тяжіє і над капіталізмом, і над соціалізмом. Отже, будь-які прагнення, ідеали, пов'язані з необхідністю радикальних соціально-економічних і духовних перетворень, стають зайвими. У цьому, підкреслює автор, виявляється класова сутність тлумачення буржуазними ідеологами «технічного відчуження». Буржуазні моральні цінності та їх криза в сучасному капіталістичному суспільстві універсальізуються, поширюються на все людство. Соціалізм як якісно нова основа формування моральних відносин і соціально-економічна альтернатива капіталізму відхиляється буржуазними теоретиками всупереч реальної дійсності.

Становить інтерес аналіз феномена «морального відчуження». Воно розглядається як одна з форм прояву соціально-економічного відчуження в ідеологічних відносинах, а не як самодостатній прояв конфліктних ситуацій у сфері моральної свідомості. Проблема «морального відчуження» розглядається у зв'язку з розвитком і загостренням антагоністичних суперечностей між особистими і загальними інтересами в приватновласницькому суспільстві, зокрема у сучасному капіталістичному суспільстві.

За сучасних умов буржуазна мораль утрачає об'єктивну функцію регулювання діяльності людей через усвідомлення спів-

відношення особистих і загальних інтересів і в кінцевому підсумку перетворюється на чужу, зовнішню силу стосовно окремої особи, стає формою нав'язування людині класових інтересів буржуазії. Відчужена од трудящих буржуазна мораль базується на поневоленні людини економічною і соціальною необхідністю. Автор на конкретних прикладах показує несумісність такої моралі з об'єктивними потребами духовного розвитку особи.

Цікавим є розділ монографії, в якому дано критичний аналіз постановки і розв'язання проблеми морального ідеалу в сучасних буржуазних соціологічних теоріях. Зокрема, автор звертає увагу на таке малодосліджене питання, як розрив між етичною теорією і аналізом практичних моральних проблем у сучасних буржуазних соціологічних концепціях. На думку автора, діхотомія проблематики моральної практики й етичної теорії значною мірою пояснюється «вузько прагматистським розумінням моральної практики» (стор. 51). «Різке відокремлення практичних і теоретичних проблем етики,— пише автор,— втрачає під собою ґрунт, якщо моральну практику не зводити до конкретної соціальної поведінки особи, а розглядати її як специфічний прояв, форму соціальної діяльності людей. Моральна свідомість особи як суб'єкта практики зумовлюється не тільки особливостями соціального мікросередовища. Вирішальна роль в моральній орієнтації і поведінці людини належить цінностям, зумовленим її класовою приналежністю» (стор. 52). На прикладах соціологічних концепцій Р. Енжела, П. Сорокіна, Дж. Гарднера, Т. Парсонса автор розкриває методологічну хибність, соціально-класову тенденційність інтерпретації проблеми морального ідеалу в сучасній буржуазній соціології. Конкретний аналіз окремих соціологічних теорій поєднується з виділенням загальнометодологічних питань буржуазної соціології, її соціальної спрямованості. Об'єктивно соціальна роль етичної проблематики в сучасних буржуазних соціологічних теоріях полягає в тому, щоб виправдати моральні цінності, «моральний порядок» (Енжел), «соціально-культурну реальність» (Сорокін), «інституціональні зразки» (Парсонс) існуючого капіталістичного суспільства і теоретично обґрунтувати необхідність конформувannya людини з ними.

Значну увагу приділяє автор аналізу проблеми морального ідеалу в етичній теорії перфективізму, відомим представником якої є американський філософ і етик А. К. Гарнет.

Розкрито її сутність як одного з напрямів у межах сучасної буржуазної натуралістичної етики, показано її зв'язок з прагматизмом, утилітаризмом, вихід у теологію. Апелювання багатьох буржуазних філософів (Е. Фром, А. Маслоу, А. Морган, А. Гарнет та інші) до натуралістичної аргументації автор розглядає як тео-

ретичну реакцію на засилля суб'єктивізму і релятивізму в буржуазній філософії.

Перфективізм виводить природу моралі з біологічних чинників життєдіяльності людини, розглядає мораль безвідносно до конкретних суспільних умов і прагне довести, що моральній свідомості належить вирішальна роль у соціальному прогресі. Обґрунтування «природної» основи моральних норм та ідеалів в теорії перфективізму здійснюється ціною непомірного звуження функцій і значення моралі. Моральний ідеал Гарнет ототожнює з ідеалом «природного удосконалення», а саме: повної реалізації вольових можливостей особи.

Переконаливість критики перфективізму значною мірою зумовлена тим, що увагу сконцентровано на тих гносеологічних викривленнях, яким піддаються в перфективізм теоретичні проблеми. Ось узяти проблему «моральної природи» людини. В теорії перфективізму ця «моральна природа» розглядається як вічна, незмінна властивість моральної свідомості продукувати моральні норми й ідеали. У такому тлумаченні «моральна природа» людини виступає як антипод об'єктивній суспільній зумовленості моралі.

Але чи є проблема «моральної природи» людини фіктивною, чи вона коріниться в реальних перипетіях моральної свідомості? В монографії показано, що з позицій буденної свідомості поняття «моральна природа» людини має раціональний сенс. Адже моральні норми й ідеали притаманні свідомості людини. Їх соціальна природа прихована за індивідуальними особливостями моральної свідомості. «При розгляді моральних норм і ідеалів,— читаємо в монографії,— на задній план відступає той факт, що вони як за своєю логічною формою, так і за змістом є специфічною трансформацією суспільних відносин. Центральним стає їх відношення до людини, яке в буденній свідомості виступає в перекрученому вигляді, а саме, як «еманація», як породження норм і ідеалів внутрішньою моральною свідомістю, або «природою людини» (стор. 95).

Абсолютизація «погляду» буденної свідомості на походження моральних норм та ідеалів і прийняття їх за вихідну філософську позицію послужили однією із теоретичних передумов психологізації моральної проблематики в теорії перфективізму.

Розкриваючи ідеалістичну сутність перфективізму, автор показує теоретичну обмеженість і недостатність «натуралістичної» аргументації буржуазних етиків для розв'язання проблеми морального ідеалу. Як і всі буржуазні соціологічні і етичні теорії, перфективізм обертається в кінцевому підсумку апологетикою буржуазного суспільства.

Аргументовано критикуючи ідеалістичні філософські основи буржуазних соціологічних і етичних теорій, Н. Поліщук протиставляє їм марксистсько-ленінський підхід

до проблеми морального ідеалу. Проте книжка виграє б, якби містила більш детальний аналіз моральних ідеалів сучасного капіталістичного суспільства взагалі, їх антигуманного змісту і антикомуністичної спрямованості зокрема. У монографії не знайшла достатнього висвітлення також практика, методи та прийоми нав'язування буржуазних цінностей і моральних ідеалів трудящим масам. Необхідність звернути увагу на це питання пояснюється багатьма обставинами. По-перше, тим, що незважаючи на антигуманний зміст і реакційність буржуазної моралі, панівним класам капіталістичного суспільства все-таки вдається нав'язувати свої погляди трудящим. По-друге, тим, що в умовах моральної кризи капіталізму монополістична буржуазія робить головну ставку саме на

психологічну, моральну обробку трудящих, намагається впливати не на розум людини, а на її почуття та емоції, на підсвідомість її психіці.

Звертає на себе увагу і недостатнє висвітлення змісту і характеру моральних ідеалів трудящих в умовах капіталізму, процесу формування у них прогресивних моральних ідеалів.

Однак ці недоліки не зменшують цінності рецензованої монографії. Вона, безсумнівно, є корисною і для фахівців, що займаються питаннями критики буржуазної етики, і для пропагандистів — для всіх, хто цікавиться проблемами боротьби проти сучасної буржуазної ідеології.

В. Г. КОРОЛЬКО,
Б. Б. ЖИЛІН

Книжкова полиця

Методи управління социалистическим производством. Под ред. Г. Х. Попова. М., «Экономика», 1971. 173 с. Цена 54 коп.

Автори — працівники лабораторії проблем управління суспільним виробництвом Московського університету — досліджують широкі кола проблем. Перший розділ містить загальне уявлення про методи управління. Починаючи з визначення поняття, Г. Х. Попов переходить до класифікації методів управління з різних поглядів (зміст методів управління, спосіб впливу на працівника, організаційні форми управління тощо). Автор приходить до висновку про доцільність комбінованого, системного управління як найефективнішого.

Другий розділ (Г. А. Джаванов) присвячено економічним методам управління. Класифікуючи ці методи, автор говорить про необхідність раціонального застосування їх на різних рівнях народного господарства: галузевого, територіально-економічного комплексу, підгалузі, виробничого об'єднання, окремого підприємства.

Автор третього розділу (І. І. Ляхов) зосередив увагу на соціальних методах управління. Дотримуючись загальної схеми викладу, він також торкається питання класифікації, переходячи згодом до розкриття конкретного змісту методів управління різних об'єктів: організовані групи, окремі групові явища та процеси, індивід. Психологічні методи управління розглянуто у четвертому розділі (Г. Д. Грачев). Тут приділено увагу таким питанням, як співвідношення психології та виробництва, психології та управління. Це дає можливість розрізнити психологічні аспекти та психологічні методи управління. Серед останніх виділяються метод «психологічного спонукання» та соціально-психологічні методи. Придільено увагу також гуманізації праці та професійному доброві й навчанню.

У п'ятому розділі розглянуто правові методи управління (В. І. Ігітов). У шостому розділі (Б. А. Корбов) йдеться про якісний аналіз та його математичну мову, з'ясовується місце якісного аналізу в теорії та практиці управління.

В останньому розділі (Ю. І. Краснопоєв) конкретизується можливість поєднання методів управління для різних галузей господарства: транспорту, торгівлі, сільського господарства.

В. Г. Иванов. Коллектив и личность. Изд-во Ленинградского ун-та. 1971. 120 с. Цена 49 коп.

Автор робить цікаві спостереження, зіставляючи дані соціально-психологічних та конкретно-соціологічних досліджень, використовує матеріал обстежень контактуючих колективів (клас, школа, студентська група, виробничі бригади). Це дозволяє порушити деякі питання методології дослідження співвідношення колектив — особа.

Виявляючи межі проблеми, з'ясовуючи сучасний стан її розробки, В. Г. Иванов розглядає колектив як «соціальний організм» у розвитку, виключує об'єктивні та суб'єктивні передумови його. Автор називає чотири показники рівня розвитку колективу: цілеспрямованість, згуртованість, міцність, ефективність діяльності. Вони покладені в основу типологізації колективів. На фактичному матеріалі В. Г. Иванов досліджує також механізм «хвороби колективу» та його реального розпаду.

Окремий розділ присвячено питанню «особа у колективі». Виявляючи внутрішньоколективні та міжколективні зв'язки, автор розглядає процес формування колективу як паралельний процесові формування особи, створення міжособових зв'язків та

адаптації особи. Приділено також увагу таким моментам, як зіставлення особистих інтересів члена колективу та інтересу групи, визначення ролі дозволяла у формуванні внутрішньокolleктивних зв'язків. На закінчення, відповідаючи на питання, чи існує межа розвитку колективу, автор аналізує ті негативні явища, до яких може призвести стабілізований, але консервативний колектив у справі виробництва й виховання.

Е. И. Пронин. Печать и общественное мнение. Изд-во Московского ун-та. 1971. 131 с. Цена 78 коп.

Аналіз та механізми зв'язку преси й громадської думки Є. І. Пронін розглядає як двобічний процес: преса — читач, читач — преса. Відповідно виклад матеріалу ведеться у двох розділах: «Від газети до читача» та «Від читача до газети». Але й перший розділ починається з читацького інтересу як вихідного моменту, «установки на пошук інформації». Автор досліджує методи та форми інформаційно-пропагандистського впливу на аудиторію, докладно спинається на «некоментованому повідомленні». Тут широке залучення фактичного матеріалу дозволяє Є. І. Проніну зробити висновки про певні зміни у методах та формах інформації. Автор позитивно розцінює можливості некоментованого повідомлення. Не лишається поза увагою і жанр коментаря як певного способу «інтелектуального перетворення інформації».

Другий розділ («Від читача до газети») присвячено дії принципу зворотного зв'язку у пресі. Автор намагається з'ясувати масштаб, канали та форми зворотного зв'язку, торкається деяких питань методологічного характеру. Розглядаючи листи читачів як «імпульс зворотного зв'язку», Є. І. Пронін робить спробу класифікувати тематику редакційної пошти на прикладі «Экономической газеты». Це дає йому можливість зробити висновки про «стабільність структури редакційної пошти» як вираження «відносної загальності соціально-психологічних механізмів осмислення ситуації» (стор. 85). Зміст листів, як гадає автор, відбиває своєрідний образ газети, «закарбований у громадській думці», що, зрештою, дає редакції певні орієнтири для більш чіткого та інформативного добору матеріалу.

Е. Громов. Начала эстетических знаний. Популярный очерк. М. «Советский художник». 1971. 248 с. илл. Цена 1 р. 50 коп.

У цій книжці зроблено спробу викласти деякі загальні питання естетичної науки з погляду «інтересів» образотворчого мистецтва, що, на думку автора, не виключає звертання до літератури та кінематографу. Починаючи з вихідних категорій теорії мистецтва, таких, як образ, суб'єктивне та

об'єктивне, зображення та вираження, схожість тощо, Є. Громов переходить до питання про співвідношення змісту й форми. Розкриваючи функції мистецтва, він спинається на пізнавальні цінності («ділова» та естетична інформація), ідейно-виховні ролі («мистецтво виховання чи мистецтво настановлення»), етичне й естетичне) і на решті, на гедоністичній цінності художнього твору.

У розділі «Художник та суспільство» автор висвітлює суперечливі погляди теоретиків творчості на питання таланту, художньої інтуїції, натхнення, майстерності тощо. Велику увагу приділено співвідношенню світогляду і творчості, їх єдності в художній практиці.

Завершує книжку розділ, де йдеться про творчий метод та естетичну багатоманітність мистецтва (метод і стиль, стиль та естетичний ідеал, соціалістичний реалізм). І хоча автор орієнтується на широкого читача, книга торкається питань, інтерпретація яких може зацікавити спеціалістів-естетиків. Це насамперед стосується розділів «Гедоністичні цінності мистецтва» та «Природа художнього таланту».

В. О. Курганський. Критика современных буржуазных концепций сущности личности. Відп. ред. А. А. Аветисян. К., «Наукова думка», 1971. 95 стор. Цена 52 коп.

Предметом критичного аналізу у цій книжці є деякі концепції сучасної буржуазної філософії людини. Розглядаючи неофрейдизм і екзистенціалізм; автор підкреслює світоглядну обмеженість і методологічну неспроможність філософської антропології у розробці проблем сущності людини, діалектики соціального й індивідуального, відчуження людини тощо. Основну увагу зосереджено на розгляді неофрейдистської філософії людини як малодослідженої в радянській та зарубіжній марксистській літературі. Зокрема, показано місце проблеми відчуження у буржуазній філософії й соціології. Підкреслюючи, що проблема відчуження становить ядро неофрейдистської концепції людини, автор виділяє психоаналітичний, екзистенціальний та соціально-психологічний аспекти цієї проблеми. Піддаючи критичній концепції «гуманістичного психоаналізу» Е. Фрома, автор, проте, зазначає, що саме Е. Фром, як ніхто з буржуазно-ліберальних теоретиків, зумів намалювати широку соціальну картину всебічного відчуженого становища людини в буржуазному суспільстві. У книжці викривається антимарксистський характер абстрактно-антропологічної і екзистенціалістської «гуманізації» марксизму.

Политика США в области науки. М., «Прогресс», 1971. 406 с. Цена 2 руб. 46 коп.

Книжка належить до серії, присвяченої оглядові політики в галузі науки країна-членів Організації економічного співробіт-

ництва та розвитку. Її автори — представники Франції, Англії, США, Бельгії й Голландії. Загальну редакцію скороченого перекладу з англійської мови здійснив член-кореспондент АН СРСР Д. М. Гвішіані. Йому ж належить передмова до книги.

Виклад матеріалу оформлено у вигляді основної доповіді, звітів обстежень, дискусії та додатку.

Основна доповідь торкається досить широкого кола питань, зокрема мети й ресурсів науки (наукові кадри та система освіти). У дослідженні політики уряду стосовно науки приділено увагу ролі президента, виконавчого апарату, органів конгресу, розглядаються методи їх роботи. Простежуючи шляхи реалізації наукових зусиль, автори спинаються на таких моментах: вироблення програм дослідження; методи мобілізації наукових кадрів; участь наукового світу у реалізації програм; умови виконання їх (зайнятність персоналу, фінансування освіти); нарешті, поінформованість про результати наукової діяльності. Висвітлюється і вплив науки на економічний розвиток та міжнародне співробітництво, зокрема шляхом зіставлення з темпами економічного зростання; аналізується зв'язок науки з суспільним життям країни.

Предметом обстеження були: позиція промислових кіл щодо науки, мобільність наукових кадрів у США порівняно з країнами Західної Європи, роль урядових контрактів, вплив політики на науку як чинник економічного зростання.

У дискусії, крім названих проблем, йдеться про ефективні механізми управління наукою та освітою в інтересах широкого й плідного наукового пошуку. Тут міститься також критичний матеріал стосовно недостатньої гнучкості федерального уряду США при фінансуванні та промислому впровадженні наукових розробок. Додаток (витяг з огляду ЮНЕСКО 1968 р.) дає відомості з галузі науково-технічної інформації, структури наукових закладів та вищої освіти США.

Современная философия и социология в ФРГ. Некоторые направления и проблемы. М., «Мысль», 1971. 257 с. Цена 99 коп.

У колективній праці радянських філософів розглянуто загальні риси і окремі школи та напрями західнонімецької філософії. Автори відзначають, що, відгукуючись на запити часу, філософи ФРН в основному розробляють різні положення та ідеї в руслі тих філософських традицій, що склалися у кінці XIX — на початку XX століття, а саме: неомізізму, критичного реалізму, персоналізму та екзистенціалізму, філософської антропології. Усі ці вчення тісно пов'язані з політичною історією століття. Їх сьогоднішній розвиток спрямовано на досягнення «синтезу» марксизму та новітньої буржуазної філософії. Автори

розглядають сучасну онтологію та антропологію, зокрема, розвиток Г. Мейером та А. Демпфом деяких ідей М. Шелера, показують відбиття феноменологічних принципів Е. Гуссерля в екзистенціалістській філософії М. Хайдеггера та К. Ясперса.

Докладно проаналізовано сциентистський та герменевтичний підходи до питань гносеології на прикладі неопозитивістських, екзистенціалістських та неомарксистських учень, переконливо доведено безплідність спекуляцій, побудованих на абсолютизації як наукового знання, так і суб'єктивного переживання світу. Автори розглядають одну з впливових течій католицької філософії — так звану Пуллахську школу (І. де Фріз, Х. Огірман та інші), зокрема, критикують метафізичні засади цієї школи (розуміння буття, проблема начала метафізичної системи тощо).

Третій і четвертий розділи присвячені інтерпретації історичного процесу в західнонімецькій філософській літературі (Г. Мейер «Історія західного світогляду», К. Шілінг «Всесвітня історія філософії»). Саме на критичному аналізі поглядів цих двох філософів зосереджено увагу авторів.

Друга частина книжки містить критику соціологічних теорій, зокрема геосоціології як трансформованого продовження ідей геополітики. Багато уваги приділено співвідношенню мілітаризму і культури. Піддано критиці також буржуазні соціологічні теорії держави.

P. Suppes. Studies in the Methodology and Foundations of Science. Dordrecht, 1969. 473 p.

П. Сапс. Дослідження з методології та основ науки.

У книжці зібрано написані в різний час статті з проблем методології та основ науки. Частина перша містить п'ять статей методологічного характеру, що стосуються моделей і виміру в науці. Друга частина включає шість статей про ймовірність та корисність, зокрема йдеться про біхевіористські основи корисності, про її аксіоматизацію, про роль суб'єктивної ймовірності та корисності у прийнятті рішень.

Третю і четверту частину присвячено дослідженню основ фізики та психології. Автор живляє термін «основи», а не «філософія», оскільки тут головним чином йдеться про специфічні аксіоматичні вирази окремих частин фізики чи психології, і, на його думку, термін «основи» більш точно описує такі конструктивні аксіоматичні проблеми. Зокрема, у третій частині розглядаються основи спеціальної відносності у квантовій механіці. У четвертій йдеться про психологічні основи математики, про теорію пізнавальних процесів, розглядаються біхевіористські основи математичних понять та математичних доказів. Подано бібліографію до теми, а також предметний та іменний покажчики.

Н. Вуцзуńska-Garewicz. Wartość i fakt. Rozważania o pragmatyzmie. Warszawa, 1970. 356 s.

Г. Бучинська - Гаревич. Цінність і факт. Роздуми про прагматизм.

Об'єктом дослідження тут є прагматична філософія, але йдеться не про історію прагматизму, а про критичний аналіз її головних філософських положень. Книжка складається із вступу і восьми розділів. Автор розглядає філософію Пірса, зокрема його теорію знаків, аналізує епістемологічні положення Джеймса і особливо тези його «Принципів психології». Досліджуючи прагматичне розв'язання проблеми взаємин між індивідом та його оточенням, автор підкреслює, що філософія дії Джеймса — це насправді теорія безконфліктного співіснування людини зі світом. Критично проаналізовано прагматичну теорію істини, зокрема ідею перетворення істини у реальну цінність. Значне місце відводиться розглядові теорії цінності та концепції досвіду Д'юї. Автор розкриває також обмеженість прагматичного редукціонізму. У книжці вміщено бібліографію до теми.

Philosophical Problems in Logic. Some Recent Developments. Ed. by K. Lambert. Dordrecht, 1970. 176 p.

Філософські проблеми логіки. За ред. К. Ламберта.

У книжці вміщено матеріали колоквиуму з вільної та модальної логіки і споріднених з ними тем, що відбувся у травні 1968 року в Каліфорнійському університеті. Більшість статей присвячено філософським і технічним проблемам модальної логіки та близьким до неї проблемам, зокрема логіці ймовірних об'єктів. Крім того, роз-

глядаються деякі філософські та семантичні питання логіки тверджень, теорії типів і логіки ймовірності. Ці питання є важливими і новими як для теорії точних описів зокрема, так і для логіки перетворюваних термінів у цілому. Зокрема, тут надруковано статті Я. Хінткіки «Екзистенційні припущення та особливі припущення», Д. Віккерса «Ймовірність і нестандартна логіка», П. Вудруфа «Логіка та хиби істиннісних значень» тощо.

K.-D. Opp. Soziales Handeln, Rollen und soziale Systeme. Ein Erklärungsversuch sozialen Verhaltens. Stuttgart, 1970. 218 S.

К.-Д. Опп. Соціальна дія, ролі та соціальні системи. Спроба пояснення соціальної поведінки.

Автор вказує на потребу розвитку таких загальних соціально-наукових теорій, що могли б пояснювати і передбачати численні конкретні соціальні факти. Він ставить перед собою мету сформулювати загальну теорію соціальної поведінки. У книжці проаналізовано два емпіричні дослідження, проведені з метою перевірки цієї теорії. Розкривається можливість застосування теорії соціальної поведінки до процесів у конкретних соціальних системах та до теорії ролей, а також робиться спроба пояснити за допомогою цієї теорії деякі гіпотези та соціальні факти. Дається аналіз теорії соціальної поведінки Хоманса як теорії про поведінку індивідів, розкриваються її спільні і відмінні риси порівняно з теорією, яку викладає автор. Вказується також на можливості критики та шляхи дальшого вдосконалення теорії соціальної поведінки, зокрема вдосконалення вимірювальних інструментів, формалізування теорії тощо. Подається також покажчик літератури до теми.

Неовіталізм і позитивізм

В умовах гострої ідеологічної боротьби основні напрями сучасної буржуазної філософії намагаються якнайширше використовувати новітні дані природознавства та різні природничонаукові концепції, щоб надати своїм положенням наукоподібності. Однією з таких концепцій, до послуг яких часто звертаються неотомізм, критичний реалізм та інші течії, виступаючи проти діалектичного матеріалізму, є неовіталізм. Як заявив відомий західнонімецький філософ фон Рінтелен, професор Майнцького університету, в курсі лекцій, прочитаних студентам Каліфорнійського університету, експериментальних результатів, одержаних засновником неовіталізму Гансом Дрішем, та теоретичних висновків, зроблених на цій основі, «досить», щоб спростувати матеріалізм у «будь-якій його формі»¹. Такий погляд в тій чи тій формі поділяють інші буржуазні філософи, зокрема А. Мейер-Абіх, А. Венцль, Г. Конрад-Марціус, Г. Веттер.

У нашій літературі ще немає спеціального достатньо ґрунтовного монографічного дослідження неовіталізму, критичний аналіз якого провадиться головним чином під час розгляду тих чи інших теоретичних проблем біології (наприклад, проблем органічної доцільності, цілісності організму, його зв'язків із середовищем, еволюції тощо). При цьому методологічні засади неовіталізму класифікуються як об'єктивно-ідеалістичні.

Спробуємо довести, що у своїй основі неовіталізм спирався і на суб'єктивно-ідеалістичні положення, аналогічні тим, які використовував Е. Мах, аналізуючи природу фізичного знання. Виявлення його суб'єктивно-ідеалістичних джерел дозволить залучити до його критики додаткову аргументацію, що була вироблена в історичному процесі боротьби матеріалізму з суб'єктивним ідеалізмом. Крім того, цей факт має сприяти новому висвітленню відносин між неовіталістами та представниками основних напрямів суб'єктивного ідеалізму в сучасній філософії, зокрема з неопозитивізмом.

Хоча неовіталізм претендує на розв'язання питань, що виходять далеко за межі природознавства, його головний зміст охоплюється однією природничою наукою — біологією. Маючи на увазі цей факт, можна твердити, що суть концепції неовіталізму зводиться до спроби теоретичного аналізу біологічних явищ на основі принципів їх ідеального формоутворення та телеологічної спрямованості.

Неовіталізм виник в останній третині XIX ст. як реакція на кризу механіцизму в біології. Тоді все більше результатів експериментальних досліджень свідчили про неспроможність спроб пояснити біологічні процеси згідно з метафізичною методологією фізичними та хімічними законами. Тому деякі біологи відмовилися від механістичного матеріалізму як методологічної основи біологічного дослідження і вважали за потрібне перейти на якісно інші позиції. Створюється концепція неовіталізму, яка проголосила себе «ноюю» методологією біологічного дослідження. Заснував її видатний німецький ембріолог Г. Дріш.

Початковий етап діяльності Дріша пов'язаний з механістичним матеріалізмом. Цей період позначився створенням «машинної теорії життя», якою вчений хотів пояснити відомі ембріональні та фізіологічні процеси організму як систему причинних фізичних та хімічних зв'язків. Будь-яка реакція організму, його клітин та органів зводилася ним до серії хімічних процесів. «Ми можемо передбачати результат

¹ Див. F. J. Rintelen. Contemporary German Philosophy and its background. Bonn, 1970, p. 49.

онтогенії,— писав Дріш,— через хімічний стан»². Але, вивчаючи ембріональний розвиток організму та його регенеративні здатності, він був змушений констатувати, що багато одержаних ним результатів не підпорядковуються причинним фізико-хімічним зв'язкам. Дослідні дані свідчили про наявність в організмі певної регуляції, яка впливає на нього так, що здається, ніби перед ним стоять якісь наперед визначені цілі. Тому Дріш приходив до висновку про необхідність доповнення причинного аналізу біологічних явищ телеологічним описом. Причинний аналіз, вважає він, корисний під час з'ясування сутності окремих елементарних процесів³, а пов'язати ці окремі процеси в єдиний ланцюг явищ можна, тільки знаючи «кінцеву мету». Мовляв: «будь-якому явищу природи властиві причинна та телеологічна сторони, але кожна з них висувається на передній план по черзі»⁴.

Яким же є носій упорядкування та цілеспрямованості в організмі? Щоб відповісти на це питання, Дріш вводить умовне поняття — фактор *E₁ entelechia*, яке нібито означає «своєрідний природний фактор», що діє «поруч з відомими нам фізичними та хімічними факторами»⁵. Але дослідні щодо відновлення цілого з окремої частини організму, проведені вченим на асцидіях, показали здатність організму цілеспрямовано реагувати на різні впливи та регулювати свою діяльність. Наприклад, яку б частину тубулярії або клавеліни не досліджував Дріш, здебільшого він одержував довноцінний новий організм з відновленою попередньою пропорційністю частин, але відповідно меншого розміру. Тому він приходив до думки, що телеологічна закономірність має переважне значення у функціонуванні живого. Його сучасний послідовник Л. Буур так лаконічно висловив її: «Внутрішня регуляція організму надає будь-якій своїй функції фіналітет; вона є переважно телеологічний закон життя»⁶. Визнавши телеологічну природу регуляції організму, Дріш примушений ідеалістично тлумачити ентелехію: як елементарне, нерозкладне далі начало⁷, що не має енергетичного, субстанціонального характеру⁸, хоча й може «утворювати явища, які суперечать фізичному законові розсіювання енергії»⁹. Незважаючи на те, що ентелехія взаємодіє з матерією та не суперечить її законам, вона — нематеріальної природи, піддається лише телеологічному опису. «Причинність у тому розумінні, в якому ми застосовуємо її до матерії, до ентелехії не пристосована»¹⁰.

Викладена нами еволюція поглядів Г. Дріша значною мірою відтворює типові риси переходу деяких представників біологічної науки з позицій механіцизму на позиції неовіталізму. Аналогічну картину становить зміна поглядів П. Ренке, Р. Франсе, А. М. Бугайова та інших учених. У концепціях цих дослідників яскраво виявляється тенденція використати суб'єктивно-ідеалістичні положення (переважно у формі психологізму), до пояснення нових біологічних даних. Але в гносеологічному плані найвизраźніше вона виступає у Дріша. Спинимось лише на порівняльному аналізі його принципів з відповідними принципами концепції Е. Маха.

Відомо, що Мах поділяв суб'єктивно-ідеалістичні погляди, піддані нищівній критиці В. І. Леніним у праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм». «Для нас,— пише Мах,— матерія не є першим даним. Таким первинним є скоріше елементи (які у певному розумінні називаються почуттями)»¹¹. На тих самих позиціях стояв і Дріш, який проголосив: «Всесвіт та природа в ньому є моє почуття... мені нічого не

² H. Driesch. Analytische Theorie der organischen Entwicklung. Leipzig, 1894, S. 43—44.

³ Ibidem, S. 162.

⁴ H. Driesch. Die Biologie als selbständige Grundwissenschaft. Leipzig, 1893, S. 57.

⁵ Г. Дріш. Віталізм. Его история и система. М., 1915, стор. 234.

⁶ L. Vouloire. Determinisme et finalité. Paris, 1957, p. 127.

⁷ Див.: H. Driesch. Philosophie des organischen. Leipzig, 1909, S. 137.

⁸ H. Driesch. Philosophie des organischen, S. 181.

⁹ Ibidem, S. 175.

¹⁰ Г. Дріш. Віталізм. Его история и система, стор. 262.

¹¹ Э. Мах. Анализ ощущений и отношение физического к психическому. СПб., 1908, стор. 209.

відомо про його абсолютну реальність»¹². Так само, як і Мах, він свідомо сприйняв ідеалізм, відверто заявивши: «Ми повинні сказати, що наш основний філософський погляд є ідеалістичним»¹³. Спорідненість позицій Маха та Дріша виявляється і в їхньому розумінні змісту наукового дослідження. Науковим завданням Мах вважав насамперед визначення залежності елементів один від одного¹⁴, а Дріш подібно до нього — ознайомлення з феноменами. Тобто обидва вчені зводили наукове дослідження до опису.

Аналогічність концепцій Маха та Дріша з гносеологічного боку посилюється тим, що як перший, так і другий оголошували «економію мислення» головним принципом пізнання. «Мислити, — пише Дріш, — означає дати лад пережитому. Дати лад — означає підвести під якнайменшу кількість понять при якомога ясніших та простіших відношеннях. Коротше кажучи, оволодіти предметом, економію користуючись поняттями»¹⁵. Принципи «економії мислення» Дріш намагався використати, підводячи поняття «ентелехія» під кантівські категорії для того, щоб довести, що безпосередньо «гносеологія дає нам право ввести ентелехію в науку, що віталізм немовби впливає з самої організації мислення»¹⁶.

Як Мах, так і Дріш, посилаючись на неспроможність механістичного пояснення нових експериментальних даних, намагаються уникнути поняття причинності. Мах заміною його поняттям функціональної залежності, а Дріш — телеологічною закономірністю. Вони виступили єдиним фронтом у боротьбі проти матеріалізму. Так, Дріш чітко сформулював антиматеріалістичну спрямованість своєї концепції, визнавши, що принципи неовіталізму «зросли та зміцніли в боротьбі з матеріалістичним світоглядом, у боротьбі проти дарвінізму»¹⁷. Обоє учених об'єднували також мета побудувати філософську методологічну систему і спільні засоби досягнення її. Ця мета полягала в тому, щоб «скоординувати все в природі у термінах та принципах категоріального стилю. Так філософія природи перетворюється у систему, основний тип якої дається конструюючою силою «я»¹⁸. Немов усвідомлюючи свою духовну спорідненість, дослідники поділили всю природничу науку на дві сфери: неорганічні науки входили до компетенції Маха, органічні — Дріша. Останній характеризував Маха як кращого з представників неорганічної науки¹⁹, а Мах писав, що він знаходить підтвердження своїм думкам, читаючи праці Г. Дріша та Г. Рейнке²⁰.

Але співдружність махізму та неовіталізму була порушена в процесі еволюції цих концепцій. Як відомо, ідейним послідовником махізму був неопозитивізм. Не ставлячи завдання докладно проаналізувати спільні та відмінні риси, властиві обоє цим течіям²¹, коротко схарактеризуємо їх відношення, в процесі якого: а) психологізм Маха було відкинуто і замінено фетишизацією формальнологічного аспекту пізнання (наслідком цього було зведення всіх філософських досліджень до формальнологічних); б) виник фізикалізм як вимога перекладати речення усіх наук у речення, складені з термінів, уживаних у фізиці (згодом вона набрала менш категоричної форми); в) у неопозитивізмі посилилася тенденція вважати свою методологічну концепцію найбільш точним еталоном наукової істинності.

Паралельно процесові трансформації ідей махізму в біологічній науці відбувається модернізація вчення Дріша (далі ми називатимемо його ортодоксальним неовіталізмом) в деяких сучасних школах: холізмі (Я. Сметс, А. Мейер-Абіх), орга-

¹² H. Driesch. The Science and Philosophy of the organism, v. 1, London, p. 5.

¹³ Ibidem.

¹⁴ Э. Мах. Згадана праця, стор. 209.

¹⁵ Г. Дріш. Самостоятельность биологии как науки. У кн.: «Новые идеи в биологии». СПб., 1913, стор. 54.

¹⁶ Г. Дріш. Віталізм. Его история и система, стор. 214.

¹⁷ Там же, стор. 177.

¹⁸ H. Driesch. The science and Philosophy of organism, p. 7.

¹⁹ Э. Мах. Згадана праця, стор. 96.

²⁰ Там же.

²¹ Докладніше про відмінності неопозитивізму від махізму див.: И. С. Нарский. Очерки по истории позитивизма, М., 1966.

нічному індетермінізмі (Ліллі, Уелс), емерджентизмі (Александр, К. Морган), неофіналізмі (Бунур, Куено, де Ноюї) та ін. Кожна школа розвиває свої ідеї в загальному річчій неовіталізму стосовно якоїсь однієї конкретної проблеми. Так, холізм центральною вважає проблему цілісності, неофіналізм — процес еволюції, органічний індетермінізм — природу внутрішніх зв'язків організму тощо. У всіх цих течіях зберігається основний принцип концепції Дріша — визнання нематеріальної сутності біологічних процесів, підпорядкованих нібито телеологічній закономірності, хоча термінологічно він виражається по-різному. А. Міташ, А. Венцль, Е. Сіннот, Г. Шрамм та інші й досі вживають поняття «ентелехія»; Я. Сметс, А. Мейер-Абіх, С. Александр, О. Фейерабенд — «поле»; А. М. Бугайов, К. Джоад — «монада», де Ноюї, Л. Бунур, Л. Куено — «фінальність» тощо.

Важливо підкреслити не термінологічне розходження сучасних неовіталістів з Дрішем, а відмінність їхніх поглядів за змістом. Вона полягає в тому, що неовіталісти мають: а) виразну тенденцію переходу з позицій суб'єктивного ідеалізму на позиції ідеалізму об'єктивного²² (почасти це можна пояснити віталістичними традиціями в біології та великим впливом компоненту наочності в біологічному пізнанні), б) що вони об'єднують фізико-хімічні фактори і власне біологічні закономірності на підставі уявлення про одухотвореність неживої природи, тимчасом як ортодоксальні неовіталісти розрізняли їх; в) зробили спробу поширити методологію та апарат біології не тільки на сфері етики й соціології²³, що спостерігалось в ортодоксальному неовіталізмові²⁴, але й на фізику та пов'язані з нею наукові дисципліни²⁵.

Внаслідок трансформації махізму в неопозитивізм і ортодоксального неовіталізму в сучасну його форму обидві концепції виявились в певному розумінні суперниками. Адже, проголошуючи принцип фізикалізації, неопозитивізм тим самим стверджує зведення усіх біологічних закономірностей до законів фізичних. На противагу йому сучасний неовіталізм, спираючись на експериментальні дані, яких не можуть спростувати неопозитивісти, доводить, що біологічні закономірності мають свою специфіку і не можуть бути тотожними положенням фізики. Більше того, його представники не тільки обмежують намагання видати неопозитивізм за загальнометодологічну основу усього наукового пізнання, але й самі виступають з такими ж претензіями. Для них «життєві виміри є первісними щодо квантових та разом з тим взагалі щодо фізико-хімічних»²⁶.

Щоб пояснити біологічні явища, неовіталізм запровадив метафізичні поняття «ентелехія», «телеологічна закономірність» та інші, які тлумачить ідеалістично, але водночас об'єктивізує їх зміст, вступаючи в суперечність з суб'єктивно-ідеалістичною позицією неопозитивістів, які у відповідь на це деякі проблеми неовіталізму оголошують «псевдопроблемами». «Спочатку,— пише Р. Карнап,— здається, що поняття ентелехії щось додає до нашого наукового пояснення, але коли ми досліджуємо його глибше, то бачимо його пустоту. Вона є псевдопоясненням»²⁷. Можна зазначити й інші розбіжності (наприклад, неопозитивізм значною мірою відмовився від психологізму Маха, а неовіталізм посилив його стосовно пояснення біологічних явищ). Та сказаного досить, щоб зрозуміти ту суперечність, яка існує між цими течіями. Незадоволення один одним висловлюються інколи в м'якій формі, а інколи — дуже різко. Так, відомий представник неопозитивізму Ф. Франк,

²² Підтвердження цьому можна знайти в працях сучасних неовіталістів. Наприклад, де Ноюї пише, що фінальність орієнтує хід еволюції загалом та діє з моменту виникла життя на Землі як така спрямовуюча сила, що перебуває у віддаленні, що пов'язана з ідеєю, Волею та вищим інтелектом» (L. de Noüy. Human Destiny. Toronto—N. Y.—London, 1947, p. 97).

²³ J. Ch. Smuts. Die Holistische Welt. Berlin, 1938.

²⁴ H. Driesch. Die Sittliche Tat. Leipzig, 1927; J. Uexküll. Staatbiologie. Hamburg, 1933.

²⁵ A. Meyer-Abich. Die Ganzheit in Philosophie und Wissenschaft. Wien, 1950.

²⁶ Ibidem, S. 61.

²⁷ Р. Карнап. Философские основания физики. М., 1971, стор. 56.

характеризуючи пояснення неовіталіста А. Венцля, порівнює їх з поясненнями дикунів, первісних племен²⁸.

В. І. Ленін писав, що «коли один ідеаліст критикує основи ідеалізму *іншого* ідеаліста, від цього завжди виграє *матеріалізм*»²⁹. Відносини між неовіталістами та неопозитивістами яскраво підтверджують правильність ленінського положення. По-перше, вони розкривають внутрішню суперечливість, непослідовність ідеалізму як методології наукового пізнання. Історичний процес переходу від махізму до неопозитивізму та від ортодоксального неовіталізму до сучасної його форми супроводжувався намаганням послідовно додержуватися ідеалістичних принципів. У своєму вихідному пункті обидві концепції були в певному розумінні спорідненими. Але через те, що кожна з них абсолютизувала в науковому пізнанні якийсь один бік і намагалася подавати себе як істинну, загальну методологію пізнання, вони природно вступили в суперечність. Сам факт наявності суперечності свідчить про неспроможність ідеалістичної методології, про те, що жодна з розглянутих концепцій не може вважатись загальною методологією пізнання. По-друге, боротьба, яка точиться між неопозитивізмом та неовіталізмом, допомогла частині природодослідників усвідомити обмеженість цих ідеалістичних напрямів і перейти на позиції матеріалізму. Тільки діалектичний матеріалізм дав змогу по-справжньому розкрити природу тих явищ, які не здатні пояснити ні неопозитивісти, ні неовіталісти.

Візьмемо, наприклад, один з істотних пунктів суперечностей між неовіталістами та неопозитивістами: як розуміти біологічне — чи зводити його до фізико-хімічних закономірностей, чи розглядати як таке, що має специфічний характер. Неопозитивісти в розв'язанні цієї проблеми обстоюють по суті механістичні позиції «зведення» біологічного до фізико-хімічного. «Нема підстав вважати, що жива матерія керується іншими законами, ніж нежива природа, — пише неопозитивіст Б. Рассел, — але є серйозні підстави вважати, що все в поведінці живої матерії може бути теоретично пояснено мовою фізики та хімії»³⁰. Неопозитивісти схильні заперечувати специфіку організму порівняно із штучно зробленими кібернетичними машинами. «Якщо ми замислимося над машиною, створеною за допомогою сучасної науки кібернетики, тоді ми побачимо, що усі властивості, вигадані віталістами як притаманні організму, насправді можуть виявлятися і в машині»³¹. Неовіталісти справедливо критикують такі механістичні уявлення, висуваючи протилежну тезу — про специфічну природу біологічного. Але вони неправильно розуміють цю специфіку — як наслідок діяльності нематеріального агента. Метафізично трактуючи матерію, як мертву субстанцію, неовіталісти змушені визнавати наявність такого агента, який може «більше», ніж матерія, «використовує» матерію з її силами. Не маючи змоги, як це робили віталісти, заперечувати матеріальність структур живого (адже цей факт дістав наочне підтвердження в процесі наукових досліджень), вони на тій підставі, що в живих істотах нема інших речовин, ніж ті, що відомі хімікам, заперечують уявлення про «живу матерію», висміюють її «таємничі властивості». Вважається, що живе виникає внаслідок взаємодії мертвої матерії та якогось нематеріального агента, що привносить до неї специфічний різновид активності: «поведінку живих організмів можна пояснити тільки в термінах взаємодії між матерією та чимось, що не є матерією, а лише використовує її для свого виявлення»³². Цей погляд поділяють усі сучасні неовіталісти, що визначають основну проблему біології як «проблему відношення між живим та неживим»³³.

Неовіталістське тлумачення природи біологічних закономірностей дозволяє зрозуміти висловлення А. Мітташа: «Речовина лише гостює у житті, вона служить йому»³⁴. З того, що речовина не становить нічого специфічного для живих істот,

²⁸ Ф. Франк. Філософія науки. М., 1960, стор. 360.

²⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 267.

³⁰ Б. Рассел. Человеческое познание, его сфера и границы. М., 1957, стор. 71.

³¹ P. Jordan. Wie sieht die Welt von morgen aus? München, 1958, S. 69.

³² C. E. M. Joad. Matter, Life and Value, p. 376.

³³ R. S. Lillie. General Biology and Philosophy of Organism. Chicago, 1945, p. 11.

³⁴ A. Mittasch. Entelechie. München. Basel, 1952, S. 32.

неовіталісти роблять висновок, що й закономірності, яким ці істоти підпорядковуються, нічим не відзначаються, тобто «матеріальний детермінізм суть лише один бік життєвої реальності, яка не має нічого особливого, специфічного, тоді як суттєва оригінальність життєвої реальності вся полягає у фіналізмі»³⁵. Життєдіяльності організмів, на думку неовіталістів, притаманна саме телеологічна закономірність, яка здійснюється за наявності нематеріального агента, що має назву «ентелехія», «поле» тощо. Впливом цього агента вони пояснюють еволюцію організмів, а також внутрішній координаційний зв'язок частин організму.

Основні принципи діалектичного матеріалізму дають можливість розкрити усю неспроможність розв'язання вищезгаданої проблеми неопозитивістськими та неовіталістськими засобами. Можна погодитися з думкою, що біологічні процеси не зводяться до фізико-хімічних. Але неовіталізм неправий у тому, що сутність явищ органічної природи вбачає в їхньому ідеальному походженні, що біологічні процеси пояснює їх нібито нематеріальною природою. Гносеологічна основа такого ідеалістичного трактування ентелехії полягає в ототожнюванні філософської категорії матерії з конкретним уявленням про її фізико-хімічну будову та властивості.

В. І. Ленін, аналізуючи суть кризи в природознавстві на зламі XIX—XX століття, неодноразово підкреслював, що філософський матеріалізм пов'язаний з визнанням єдиної властивості матерії — бути об'єктивною реальністю, існувати поза нашою свідомістю. За такого розуміння, якими б складними не були процеси в живій істоті, навіть якщо їх не можна достатньо задовільно пояснити фізико-хімічними закономірностями, вони охоплюються діалектико-матеріалістичними поняттями матерії. Матерія не є якоюсь мертвою інертною масою, для одухотворення якої потрібен специфічний нематеріальний чинник (його й вигадали неовіталісти), що зумовлює об'єднання частин та їх координаційні зв'язки в органічній цілісності. Матерії внутрішньо властива здатність до саморуху, саморозвитку. Завдяки цьому неживе на певному етапі переходить у живе, біологічний рівень організації необхідно виникає з нижчих рівнів. Відбувається стрибок, виникнення нової якості, не властивої неорганічним процесам та тілам. Визнання цього факту означає не заперечення матеріальності організмів, а потребу дослідити особливості матерії на даному її рівні, що є складнішим, ніж фізичний та хімічний рівень.

Це положення не є «вигадкою матеріалістів», як уявляють неовіталісти, а узагальненням історії пізнання та суспільної практики. Його дотримуються свідомо все більше сучасних природодослідників і до того ж не через зовнішній примус, а внаслідок об'єктивної логіки наукового пізнання. Діалектико-матеріалістичне розуміння найважливіших теоретичних проблем біології здобуває дедалі більше прихильників серед тих біологів, які ще не так давно перебували на позиціях неовіталізму. Як заявив один із філософських виразників неовіталізму Й. Хаас, «методичному матеріалізмові (так він називає діалектичний матеріалізм.— Т. П.) через те, що він виявив велику плідність у біології, не можна відмовити у праві громадянства»³⁶.

Об'єктивний хід розвитку науки ще раз підтверджує обмеженість ідеалістичних концепцій, їхню неспроможність пояснити сутність живого та нездоланну силу ідей діалектичного матеріалізму.

* * *

Неовіталізм, который в качестве естественно-научной основы широко используется неотомизмом, критическим немецким реализмом и некоторыми другими течениями современной буржуазной философии в их борьбе против диалектического материализма, обычно классифицируется как объективно-идеалистическое направление. В данной статье обосновывается тезис о том, что в своих истоках неовіталізм существованию опирается на субъективно-идеалистические положения, аналогичные тем,

³⁵ L. Voironne. *Determinisme et finalité*, p. 243.

³⁶ Цитується за ст.: А. Я. Ильин. О некоторых особенностях борьбы материализма и идеализма в биологии в современных условиях. У кн.: *Философские проблемы естествознания*. М., 1967, стор. 188.

которые использовал Мах при анализе природы физического знания. Выявление субъективно-идеалистических истоков неовитализма показывает его внутреннюю противоречивость и позволяет использовать для критики неовитализма дополнительную аргументацию, выработанную в историческом процессе борьбы материализма с субъективным идеализмом. Кроме того, обнаруженный факт способствует новому освещению взаимоотношений между неовитализмом и основными направлениями субъективного идеализма в современной философии, в частности с неопозитивизмом.

Т. Д. ПІКАШОВА

Методологічні хибі трактування Бріджменом операціонального визначення понять

(Операціоналізм у «філософії науки»)

Дослідження операціоналізму* як течії в буржуазній «філософії науки» провадиться в літературі здебільшого вже на рівні констатації остаточних результатів побудов цієї концепції і на рівні показу тих явних ідеалістичних висновків, які з неї неминуче випливають. Але вади самого її ядра — операціонального аналізу і операціонального методу визначення понять, — як звичайно, не лежать в полі зору дослідників, залишаються прихованими, хоч і потребують серйозної критики.

Оскільки методи операціонального аналізу і визначення понять спершу виникли і були розвинуті на ґрунті інтерпретації фізичної, а не якоїсь іншої науки, то їх критичний філософський розгляд природно розпочинати саме в рамках цієї галузі знання. Його можна здійснити у двох досить загальних аспектах: по-перше, з'ясувавши, як з погляду філософії операціоналізму організоване знання, зокрема як встановлюється відповідний зв'язок між його теоретичним і емпіричним рівнями, і, по-друге, розв'язуючи питання, чи спроможна, згідно з операціоналізмом, відображувати дійсність понятійна система, організована зазначеним або навіть іншим способом. Такий підхід не випадковий. Річ у тому, що операціоналізм виступає найбільш повно як інтерпретація суджень «на науковому рівні і на рівні здорового глузду». Тому саме на цих «рівнях» слід показати його хибі. Спинимось спочатку на першому зі згаданих аспектів.

Операціоналізм його засновники вважають найдосконалішим з усіх відомих методів аналізу, а отже, її визначення, систем понять фізики, показу виникнення та модифікації їх справжньої структури, взагалі їх внутрішньої організації. Але чи виправдані ці претензії? Вивчення основних моментів філософії операціоналізму засвідчує, що ні. Більше того, стає зрозумілим, що саме перебільшена оцінка теоретико-пізнавальної універсальності операційного методу аналізу і визначення понять призвела представників філософії операціоналізму до табору позитивізму. В чому ж конкретно це виявилось?

Як відомо, операціоналізм, як його тлумачить П. Г. Бріджмен, можна вважати посиленням варіантом інструменталізму. У ньому посідають значне місце найбільш вживані у філософії інструменталізму ідеї «конструктивного» розв'язання так званих напружених пізнавальних ситуацій, а також поняття і терміни. Це стосується насамперед поняття «контекст». Розглянемо, наприклад, як трактується будова всієї понятійної системи в рамках цієї концепції.

* Під операціоналізмом тут і далі мається на увазі один з головних напрямів так званої філософії науки, вперше сформульований як система методів операціонального визначення і аналізу понять англійським фізиком Н. Кемпбеллом (N. Campbell). Physics. The elements, Camb., 1920) і розвинутий в різних варіантах як філософська течія американським фізиком П. У. Бріджменом ("Dimensional analysis", 1922; "Logic of modern physics", 1927 та ін.) та його послідовниками. Цей тип «філософії науки» за своїми ідейними джерелами є по суті своєрідним синтезом логічного позитивізму і прагматизму.

Будь-який термін, за Бріджменом, є формальним елементом (знаком), значення якого встановлюється за допомогою виявлення тих умов, за яких цей термін має вживатись. Тобто значення терміна визначають умови його застосування. Оскільки операціональний аналіз застосовується, скажімо, до формальних (інтерпретованих або неінтерпретованих) систем, оскільки операції мають виявити сукупність тих умов контексту, які потрібні для надання значення (або які надають значення) певному термінові у рамках відповідного контексту. «Аналіз умов, що супроводжують використання терміна,— пише П. У. Бріджмен,— суть аналіз операцій. З цього погляду значення є операціональними»¹.

Знання, за Бріджменом, є системою понять, побудованих на певних операціях. Воно відносне: а) у широкому розумінні— стосовно вибраних операцій взагалі і б) у вузькому— оскільки відносні самі операції, що визначають якесь поняття. Наприклад, поняття спокою або руху тіла «визначаються щодо якогось іншого тіла, вибраного як стандартне»². Або, кажучи про те, що абсолютний спокій чи рух не існують, ми твердимо не про природу, а про характер наших операцій, які не дають підстав робити висновок про існування цих явищ. Отже, про абсолютне можна говорити лише у тому розумінні, що числова величина якоїсь властивості вимірюється за допомогою тієї самої формальної процедури всіма спостерігачами: «Абсолютне» є абсолютним тільки стосовно експерименту»³.

Запозичене з інструменталізму поняття «контекст», немов переломившись завдяки операціоналізмові через конкретні ситуації, застосовується у різних наукових сферах— у психології, соціології і найбільше, у фізиці. З погляду операціоналізму фізик повинен стояти на ґрунті чистого емпіризму. Так, вважається, що у доєйнштейнівській фізиці поняття визначались на основі властивостей тих чи інших явищ (наприклад, ньютонівська концепція простору і часу). У новій фізиці «позиція стосовно поняття зовсім інша»⁴. Її можна продемонструвати на прикладі виявлення змісту поняття довжини. «Очевидно,— пише Бріджмен,— ми знаємо, що розуміємо під довжиною, якщо можемо сказати, чому дорівнює довжина того або іншого предмета, фізику більш нічого їй не потрібно. Для того ж, щоб знайти довжину предмета, ми маємо виконати певні фізичні операції. Отже, поняття довжини визначається тоді, коли визначені операції, завдяки яким вимірюється довжина. Тобто поняття довжини містить у собі не більш, ніж низку операцій, за допомогою яких визначається довжина. Взагалі під будь-яким поняттям ми розуміємо не що інше, як низку операцій, поняття є синонімом відповідного ряду операцій»⁵.

За строгішим операціоналістичним підходом (наприклад, запропонованим Ліндсеєм), фізичні поняття мають визначатись в термінах лише реальних фізичних операцій. Сам Бріджмен вважав таке розуміння «операціональної техніки» помилковим. «Ми,— твердив він,— не можемо накласти ніяких експліцитних обмежень на той різновид операцій, який ми застосували, крім хіба що того, що вони мають бути недвозначними, але може статися, що наші приклади включають такі прості «фізичні» маніпуляції, які можуть бути виконані у лабораторії, як у випадку нашого опису значення довжини... Часто заявляють, що операціональна точка зору потребує, щоб значення всіх понять фізики, скажімо, відшукувались тільки у термінах фізичних операцій, які можна лабораторно виконати. ...Ніщо не може бути більш далеким від моєї власної позиції, і дослідження моїх публікацій показало б, що «уявні» операції згадуються у них досить часто»⁶. Отже, помірний операціоналізм потребує, щоб операції виконувались недвозначно і дозволяє навіть у описі «фізичних ситуацій» застосувати «уявні» операції. Проте, чи такі вже істотні ці застереження, що здатні переважити більш серйозні хибні операціоналізму? Щоб відповісти на це питання, проаналізуємо знову згадане операціональне визначення довжини.

¹ P. W. Bridgman. Reflections of a Physicist. N. Y., 1955, p. 4.

² P. W. Bridgman. The Logic of Modern Physics. N. Y., 1951, p. 26.

³ Ibidem, p. 27.

⁴ Ibidem, p. 28.

⁵ Bridgman. The Logic of Modern Physics. N. Y., 1951, p. 5.

⁶ P. W. Bridgman. Reflections of a Physicist. N. Y., 1955, p. 13—14.

Бріджмен підкреслює, що в процесі пізнання результати еквівалентних операцій (такими він називає операції, що дають однакові результати) позначаються однаковими іменами. Але оскільки сама еквівалентність операцій у фізиці встановлюється за допомогою експерименту, тобто нової операції, то результати такого експерименту можуть примусити нас переглянути попередні уявлення. Наприклад, після виникнення теорії відносності така потреба з'явилася щодо поняття довжини, виробленого на основі збігу оптичної довжини і довжини, яка сприймається на дотик. Адже слід було якось враховувати різницю між цими двома довжинами, якщо не вдатися до позначення їх через «довжина»₁ і «довжина»₂.

На думку Бріджмена, доки ми маємо на увазі це розрізнення, доти не виникає ніяких ускладнень, оскільки береться до уваги своєрідність операцій, що визначають суть тих або інших понять. Але як тільки ми спробуємо виробити загальне поняття, щоб знову відзначити складність примітивної ситуації, то відразу ж опинимося перед непевністю у його застосуванні, тому що, мовляв, «точність використаного поняття в досвіді може змінюватись разом зі зміною експериментальної сфери»⁷. Отже, вважає Бріджмен, раз існує певна кількість способів вимірювання фізичної величини, то існує й якась кількість різних визначень, а отже й поняття цієї величини.

Труднощі, які постають під час встановлення взаємозв'язку між теоретичним та емпіричним рівнями знання внаслідок такого суто операціонального визначення фізичних понять, відзначає Р. Карнап. Він зауважує, що «найкраще фізичні поняття розглядати як теоретичні поняття в процесі їх послідовного уточнення, а не як поняття, що цілком визначаються операціональними правилами»⁸. Ту саму «довжину», хоч вона і є кількісним поняттям, можна вводити у теоретичну мову і пов'язувати з мовою спостереження за допомогою операціональних правил⁹. Але при цьому «операціональні правила разом з усіма постулатами теоретичної фізики існують для того, щоб дати часткові визначення або, краще, часткові інтерпретації кількісних понять»¹⁰. Якщо ж спинитися на емпіричному рівні, як це й робить операціоналізм, неминуче виникнуть суперечності між теоретичними потребами і звуженими таким чином можливостями розвитку фізики.

Таке саме маємо, наприклад, під час перевірки теоретичних положень фізики. Якщо прямо, суто операціоналістськи, привіяти значення теоретичного твердження до тих операцій, які слід здійснити для того, щоб його перевірити, то в самій перевірці не буде потреби. Крім того, не обгрунтованим виявиться саме формулювання умов перевірки як таке, що не бере до уваги спостережень на початку і наприкінці виконання операцій. «Одним з найважливіших припущень,— пише спочатку Бріджмен,— є можливість контролювати або перевіряти правильність всякого твердження; справді... перевірка того, що умови задсвільняються, виконується за допомогою певних операцій, так що для усіх істотних цілей чіткість може бути досягнутою в термінах перевірвальних операцій. Ці операції, як звичайно, включають деякий елемент спрямованості перевірки»¹¹. Для того, щоб мати практичне значення, «вони повинні, як мінімум, бути такими, щоб їх можна було повторити у випадку потреби; ця вимога міститься в ідеї перевірки. Незалежно від того, чи існують такі операції, чи ні, вони можуть бути знайдені лише експериментально...»¹².

Цим вимогам мають відповідати навіть гіпотетичні судження. «Гіпотетична операція,— зауважує Бріджмен,— має висловлювати своє значення на мові програми тих реальних операцій, в яких вона може бути розглянутою. Її потрібно характеризувати як стенографічне твердження, в якому зазначається, що коли відповідні

⁷ P. W. Bridgman. Reflections of a Physicist. N. Y., 1955, p. 13.

⁸ Р. Карнап. Філософские основания физики. М., 1971, стор. 156.

⁹ Правила тут — це логічні зв'язки понять, що впливають з прийнятих аксіом, а самі аксіом — визначення вихідних понять.

¹⁰ Р. Карнап. Згадана праця.

¹¹ P. W. Bridgman. Reflections of a Physicist. N. Y., p. 28.

¹² Ibidem, p. 28.

операції виконані і певні результати одержані, то тоді будуть виконані певні наші дії, але програма досягнення чи то істинності, чи то навіть повного значення має бути проаналізована у термінах операцій, відомих нам зараз як такі, що їх можна виконати»¹³.

Та сама тенденція виявляється в операціоналістичному трактуванні описово-пояснювальних систем. Природа пояснення фізичних явищ, за Бріджменом, «полягає у зведенні положення до елементів». Останнє означає «відкриття звичних кореляцій між явищами, з яких складається це положення»¹⁴. Наукове пояснення є відносним щодо тих елементів або аксіом, до яких ми зводимо його і які приймаємо за граничні. При цьому граничні елементи виступають як емпіричні констатації. З розширенням експериментального знання виробляються різні способи пояснення. По-перше, якщо ми ніколи не зможемо експериментально вийти за ті межі, до яких входять вже відомі нам елементи, то пояснення (скажімо, теплових властивостей газу в термінах механічних властивостей молекул в кінетичній теорії газу) дуже просте. Воно не містить істотно нового, а лише розплутує складності. По-друге, якщо внаслідок наших експериментів ми відкриваємо елементи, які нам зовсім не відомі або відомі дуже приблизно, то виникає пояснювальна криза (така криза створилася, наприклад, в сучасній фізиці, спричинена експериментальними фактами теорії відносності і квантовими явищами), і справа має обмежуватись визначенням, а не поясненням. По-третє, якщо не знайомі раніше елементи ми намагаємось пояснити, виходячи з уявлень, одержаних на основі минулого експерименту, то таке пояснення формальне і не дає змоги вирішити — прийняти або відкинути його, тому що це залежить від майбутнього експерименту. Вихід зі скрутного становища у другому і третьому випадках, який пропонує Бріджмен, полягає в тому, щоб «чинити так, як чинить кошеня, а саме: чекати доти, доки ми накопичимо стільки досвіду про нове, що воно стане для нас зовсім звичним, тоді ми підсумовуємо процес пояснення за допомогою елементів нашого нового досвіду, включених у наш перелік аксіом»¹⁵.

Проте було б помилкою вважати, що операціоналізм зовсім заперечує теоретичні побудови. Фізика, зауважує Бріджмен, наповнена конструктами, які «створені нами для того, щоб дати нам можливість мати справу з тими фізичними твердженнями, які ми не можемо перевірити безпосередньо завдяки нашим органам чуттів, але з якими ми маємо контакт опосередковано і через виведення. Такі самі конструкти, як звичайно, включають трохи вигадки»¹⁶. Тут операціоналізм впритул підходить до питання про те, що ж, власне, описують наші теоретичні побудови, тобто до питання про «фізичну реальність».

За Бріджменом, ми маємо право розглядати конструкт як фізичну реальність, якщо існує відповідність між ним і емпіричними даними, у термінах яких він обов'язково визначається, а також якщо він пов'язаний з іншими конструктами, в основі яких лежить незалежний ряд інших емпіричних даних. Ця остання вимога з операціоналістичного погляду не веде до чогось більшого, крім як до визначення того, що ми розуміємо під реальністю речей, не даних безпосередньо досвідом. Конструкти розпадаються на два класи: ті, яким не відповідають ніякі фізичні операції, крім тих, що входять до визначення конструкта, і ті, які припускають, крім операції визначення, й інші операції або які можуть бути визначені, так би мовити, альтернативними способами у термінах фізично різних операцій. Лише останнім конструктам може бути, згідно з Бріджменом, надана фізична реальність.

Взагалі кажучи, операціоналісти, як і інструменталісти, ухиляються від відповіді на питання про реальне існування фізичних подій, хоч поняття «реальність» і фігурує в їхніх працях. Дуже вдало що їх позицію змалював Р. Карнап: «Згідно з цими поглядами, теорії нічого не кажуть про «реальність». Вони є про-

¹³ Ibidem, p. 29.

¹⁴ P. W. Bridgman. Logic of Modern Physics. N. Y., p. 37.

¹⁵ Ibidem, p. 42.

¹⁶ Ibidem, p. 54.

сто мовний засіб для упорядкування явищ, які спостерігаються в експерименті, у певну схему, яка ефективно функціонуватиме під час передбачення нових спостережуваних. Теоретичні терміни є зручними символами. Постулати, що містять їх, приймаються не тому, що вони «істинні», а тому, що корисні. Вони не мають ніякого додаткового значення, крім способу функціонування в системі. Безглуздо говорити про «реальний» електрон або «реальне» електромагнітне поле»¹⁷. Це положення впливає з інструменталістського погляду на об'єкт пізнання як на щось таке, що не існує до дослідження, а виникає в результаті роз'яснення незадовільної або «напруженої» ситуації дослідження. Об'єкти з'являються наприкінці, а не на початку процесу пізнання.

Цікаву думку стосовно останньої обставини висловив Т. І. Хілл. «Такий підхід,— пише він,— насправді відбиває реальний факт, бо, зрозуміло, спочатку для дослідника немає цілком дозрілого об'єкта, пізнаний об'єкт (object — as — known) з'являється тільки наприкінці процесу. Але ...той об'єкт або факт, який підпадає під наукове дослідження, існує з самого початку, дослідник якраз і хоче дізнатися, яким був цей об'єкт або факт до його втручання, яким би був цей об'єкт безвідносно до його, дослідника, діяльності, яка була розпочата лише для того, щоб розкрити ті можливості, які були весь час закладені в об'єкті. Інакше відкриття вченого стали б чимось на зразок вигаданої розповіді про власні експерименти»¹⁸.

Отже, операціоналізм, пропонуючи свій ідеал фізики (або якоїсь іншої дисципліни) по суті відмовляється від теоретичного рівня знання, всупереч реальному станові у сучасній науці. В ньому виразно простежується неправомірна тенденція звести теоретичну діяльність дослідника до опису безпосередньої експериментальної ситуації і тільки, тобто спостерігається повне наявне прагнення нехтувати під час розкриття сутності якоїсь даної сукупності об'єктів матеріального світу, їхнім загальним зв'язком. Та річ не тільки в цьому. «Якщо б навіть припустити,— підкреслює П. С. Дишлевий,— що у фізичній науці можна обмежитися лише описом експериментальних ситуацій і розкриттям їх суті, то і в такому разі недостатньо було б тільки враховувати вплив власне засобів дослідження на фізичні об'єкти, але довелось б розглядати ще й фон експериментальних ситуацій, який у фізичній теорії виступає у формі «початкових умов». Ці умови виступають як постійний супутник всякої фундаментальної фізичної теорії; їх наявність — один з найбільш істотних аргументів проти прагматистського і операціонального розуміння сутності науки»¹⁹.

Концепція операціоналізму наскрізь проіннята ідеями крайнього емпіризму, якої б його філософської проблеми ми не зачепили. Конструкти, введені Бріджменом для опису тих ситуацій у фізиці, які не можна дослідити безпосередньо за допомогою наших органів чуттів, але з'якими існує контакт опосередковано або через виведення, лише імітують теоретичний рівень знання, а насправді настільки первантажені емпіристськими вимогами, що перетворюються у прості позначення операцій, які можна виконати. Звідси випливає обмежена і разом з тим непослідовна відповідь на питання про природу понять, реальність і зрештою на питання про здатність понять відображувати у тій чи іншій формі дійсність.

У літературі вже відзначалися філософська необгрунтованість поділу системи фізичних понять на такі, за якими стоїть реальність, і такі, які не мають підстав відображувати реальність, а тільки виконують функцію корисних тією чи іншою мірою інструментів опису спостережуваних і передбачення невідкритих фізичних явищ. Внаслідок цього «виходить,— пише, наприклад, Є. Є. Ледников, аналізуючи проблеми конструктів,— що для успішного застосування конструктів не обов'язково, щоб вони мали інформацію про реальність. Але тоді і твердження, що наукова діяльність є пізнання реальності і має справу з реальністю, має суто декларатив-

¹⁷ Р. Карнап. Згадана праця, стор. 337.

¹⁸ Т. И. Хилл. Современные теории познания. М., 1965, стор. 335.

¹⁹ П. С. Дишлевый. В. И. Ленин и философские проблемы релятивистской физики. К., 1969, стор. 331.

ний характер, оскільки виявляється можливим мати замість цього справу лише з конструктами, що зовсім не стосуються реальності»²⁰.

Звичайно, крім зазначених, в операціоналізмі можна виявити й інші суперечності, які ведуть до соліпсизму, агностицизму, ірраціоналізму тощо. Зокрема, обмеження дослідження описом процедури, абсолютизація функціональних аспектів мислительної діяльності і практичної цінності істини спричинює відмову послідовників цієї філософії аналізувати власне змістовий бік процесу пізнання і те, що вони беззастережно оголошують справді філософські проблеми метафізичними. Особливо ущербною для позицій операціоналізму є абсолютизація інструментальної функції, через яку цей напрям вироджується у форму захисту агностицизму і релятивізму. Адже, як відзначав В. І. Ленін, «вважати істину інструментом пізнання — значить переходити вже по суті справи на бік агностицизму, тобто покидати матеріалізм»²¹. Зрештою, інструменталістські спроби прирівняти істинність до виправданої стверджуваності або замінити їх одне на одне ведуть тільки до нічим не виправданої плутанини.

* * *

Рассмотрение операціоналістической трактовки методов физики возможно осуществить в двух аспектах: во-первых, выясняя, как с точки зрения различных вариантов философии операціоналізма знание организовано, увязано в систему, во-вторых, пытаясь ответить на вопросы, касающиеся природы понятий, их отношения к объективной реальности. Из такого рассмотрения следует вывод, что чисто операціоналільное определение физических понятий неизбежно ведет к непреодолимым трудностям в установлении взаимосвязи между теоретическим и эмпирическим уровнями знания, к противоречиям в изображении механизма описания, объяснения, предвидения и проверки в физике. Например, если просто приравнять значение какого-либо суждения к ряду операций, которые необходимо выполнить для того, чтобы его проверить, то на долю самой проверки ничего не остается; она вообще оказывается излишней. Кроме того, формулирование условий проверки будет слишком статичным, не учитывающим изменения наблюдаемой ситуации, возникающего в ходе осуществления проверочных операций.

Не отрицая на словах возможность введения в науку чисто теоретических построений (конструктов), на деле операціоналізм ставит перед этими построениями слишком жесткие эмпирические требования, в частности обязательную проверяемость всех элементов теории в терминах реально (лабораторно) выполнимых операций. Вследствие такой жесткости требований к теоретическим построениям упрощаются основные функции теории и прежде всего ее описательно-объяснительная система. Получается так, что в действительности физика, как, впрочем, и всякая другая наука, не может воспользоваться тем идеалом теории, который предлагается операціоналізмом. Более того, сам операціоналізм вынужден время от времени отступать от своего идеала теории, с тем чтобы избежать явных несуразностей в представлении процесса познания.

Особенно резко и наглядно видна непоследовательность философии операціоналізма в вопросе о физических объектах и о «физической» реальности. Конструкты и умоглядные конструкты, введенные Бриджменом для отражения таких ситуаций, которые невозможно исследовать непосредственно с помощью органов чувств и с которыми мы вынуждены иметь дело опосредованно, лишь имитируют теоретический уровень знания, а в действительности настолько перегружены эмпирическими требованиями, что превращаются в простые обозначения выполнимых операций.

О. М. КРАВЧЕНКО

²⁰ Е. Е. Ледников. Проблема конструктов в анализе научных теорий. К., 1969, стор. 22.

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 363.

Наші автори

- ГОРОВСЬКИЙ** — доктор історичних наук, доцент кафедри наукового комунізму Київського політехнічного Інституту
Фроім Якович
- ШИЛО** — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії
Сергій Йосипович ВПШ при ЦК Компартії України
- ІВАНЬО** — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
Іван Васильович
- ХМЕЛЬКО** — аспірант кафедри філософії гуманітарних факультетів Київського державного університету
Валерій Євгенович
- МОСКАЛЕНКО** — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії
Валентина Володимирівна Одеського державного університету
- МАТКОВСЬКА** — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії
Ірина Яківна Одеського державного університету
- ДМИТРИЧЕНКО** — кандидат філософських наук, доцент, заступник декана філософського факультету Київського державного університету
Володимир Савелійович
- СВІНЦІЦЬКИЙ** — доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії і наукового комунізму Львівського лісотехнічного інституту
Володимир Миколайович
- КОНВАЙ** — завідувач відділом діалектичного матеріалізму редакції журналу «Філософська думка»
Богдан Іванович
- ЧУДАКОВ** — аспірант кафедри радіоспектроскопії Харківського державного університету
Володимир Миколайович
- ЦЕХМІСТРО** — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Харківського державного університету
Іван Захарович
- АРХАНГЕЛЬСЬКА** — викладач кафедри філософії Сімферопольського державного університету
Антоніна Серафимівна
- ПІКАШОВА** — аспірантка кафедри філософії природничих факультетів Київського державного університету
Тетяна Дмитрівна
- КРАВЧЕНКО** — кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
Олександр Михайлович

Редакційна колегія:

В. І. КУЦЕНКО (в. о. головного редактора), **А. А. АВETИСЯН**, **В. Г. АНТОНЕНКО**, **Ю. Ф. БУХАЛОВ**, **В. І. ВОЙТКО**, **І. П. ГОЛОВАХА**, **А. Т. ГОРДІЄНКО**, **П. С. ДИШЛЕВИЙ**, **М. В. ДУЧЕНКО**, **Ф. М. КАНАК** (заступник головного редактора), **М. М. ОЛЕКСЮК**, **Д. Х. ОСТРЯНИН**, **М. В. ПОПОВИЧ**, **Л. В. СОХАНЬ**, **В. К. ТАНЧЕР**, **В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО**, **В. І. ШИНКАРУК**.

Відповідальний секретар **В. А. АЗАРХІН**.

Адреса редакції: 252601, Київ-1, вул. Кірова, 4, редакція журналу «Філософська думка». Телефон 29-10-94.

Технічний редактор **Р. А. Корогик**.

Коректор **Л. М. Шевченко**.

БФ 00457. Здано до складання 18.11.1972 р. Підписано до друку 17.V 1972 р. Папір № 1, формат 70x108^{1/8}. Друк. фіз. аркушів 8,5. Умовно-друк. аркушів 11,9. Обліково-вид. аркушів 12,34. Тираж 3900. Замовлення К-44. Ціна 40 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, вул. Рєпіна, 3.

Друкарня вид-ва «Київська правда», Київ, вул. Леніна, 19.

«ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ». № 3 (на українском языке). Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Выходит 6 раз в год. Адрес редакции 252001. Киев, ул. Кирова, 4. Редакция «Київська правда», Киев, ул. Леніна, 19. Печ. листов 8,5. Условно-печ. листов 11,9. Учетно-издат. листов 12,34. Тираж 3900. Ціна 40 коп.